

Skrift og samfunn i Møre og Romsdal i middelalderen

Hvem var drivkreftene bak utviklingen av skrift i fylket?



Hovedfagsoppgave i historie
Sissel Øie Johansen Syltevig
Universitetet i Oslo
våren 2002

Forsiden:

Bildet viser en side av Kristins psalter der kong David blir kronet, og i de fire hjørnene ser vi David spiller harpe og andre instrumenter. På scenen under ser vi at David dreper Goliat. Dette psalter regner man har vært i Giske-ættens eie i ca. 100 år. I dag er den oppbevart i Gammel Kongelig Samling i Nationalmuseet i København. (Foto: Nationalmuseet i København)

Forord

For mitt vedkommende har det vært en lang og på mange måter ensom prosess å skrive hovedfagsoppgave i historie. Å være stasjonert langt borte fra UIO har vært et av hindrene, samtidig som det ikke alltid har vært like lett å finne tid til å jobbe med dette prosjektet. Lærerjobb og familieførøkelse er noen av årsakene. Det har derfor vært viktig å ha en veileder som har tatt hensyn til mine spesielle behov og uten min veileder Arnved Nedkvitne ville det ha vært langt vanskeligere å fullføre denne oppgaven. Jeg vil takke han for meget gode faglige innspill og for å ha vist stor interesse og entusiasme hele veien.

Dette er også anledningen til å takke familien som har vært tålmodig og stilt opp når det har vært behov. Jeg vil rette en ekstra stor takk til mamma og Arne for å ha vært spesielt gode støttespillere og for at dere gjorde det mulig for meg å bruke så mye tid på dette prosjektet.

Sissel Øie Johansen Syltevig

6.februar 2002

Innhold

1. Innledning	1
Presentasjon av undersøkelsesområde.....	2
Historiografi.....	3
Emne og Problemstilling.....	8
Kilder.....	9
Oppbygging av oppgaven.....	10
2. På hvilke områder ble skrift tatt i bruk av det verdslige administrasjonsapparatet?	11
Hvem utgjorde det lokale tjenestemannskorpset og hvilken funksjon hadde de?	13
Sysselmann.....	13
Fogd.....	16
Lenene i fylket tilhørte hovedlenet.....	17
Hva med Giske?.....	20
Lensmenn.....	21
Oppsummering	23
Administrativ skriftbruk mellom sentralmakten og lokal administrasjonen	24
Brukte kongemakten skrift i sin regulære kommunikasjon med sysselmannen/lensinnehaveren?	24
Lensrettigheter og eiendomsforhold.....	24
Generell informasjon til innbyggerne.....	25
Lojalitetserklæring i en krisetid.....	26
Ble ikke skrift brukt til dagligdags administrativ korrespondanse?.....	27
Bevaringsforhold	28
Muntlig eller skriftlig kontroll av embedsmennene?	30
Var det mulig å kontrollere regnskapene?.....	31
Til hvilke formål tok man i bruk skriftlige regnskaper?	32
Jordebøker.....	33
Ekstraskattene.....	34
Nominelle skattelister og summeringer.....	35
Førte fogden nominelle regnskap over ekstraskattene?.....	37
Bøter og andre uvisse inntekter.....	39
Innkrevning av leidangsskatt og andre faste inntekter.....	41
Ble skrift brukt som arbeidsredskap?	42
Konklusjon	43
3. I hvor stort omfang brukte kirken skrift til administrasjonsformål?	45
Kirkeorganisasjonen i Møre og Romsdal	47
Bispesetet.....	48
Prester.....	50

Ombudsmenn.....	51
Brukte kirken skrift for å holde orden på sine inntekter?	52
Kirkens jordeiendommer nedfelt i jordebøker.....	54
Skriftlig eller muntlig kommunikasjon?	58
Biskopenes innkreving av skatter og avgifter fra Møre og Romsdal	58
Foregikk kirkevergenes arbeid ved hjelp av skrift?.....	62
Folk i Møre og Romsdal inngikk skriftfestede avtaler om provent i Nidaros.....	64
Avlat.....	68
Privat korrespondanse.....	72
Kunngjøringer/informasjon fra erkebiskopen til lekfolk og presteskap.....	74
Testament.....	75
Konklusjon	79
4. Bruk av skrift i rettssystemet	81
Tidligere forskning	82
Rettssystemet	84
Sysselman og fogd.....	84
Lagmann.....	85
Lagrettemenn.....	87
Kirken.....	88
Ting.....	90
Dômr.....	92
Oppsummering	95
Skrift i rettsprosessen	96
Kongens påbud	97
Skriftlig eller muntlig avtaleinngåelse?.....	100
Når ble det vanlig å skriftfeste eiendomsoverdragelser i Møre og Romsdal?.....	103
Hvilke vitner ble benyttet?.....	105
Giske-ætten -foregangsmenn?	109
Lese- og skrivekunnskapen på Giske-godset.....	111
Hva forteller de skrevne dokumentene?.....	115
Har Giske-ættens lese- og skrivekunnskaper satt spor etter seg i kulturell forstand?.....	117
Giske-ættens jordebøker.....	119
Selveiende bønder	122
Strafferett	128
Vold og ære.....	128
Skatt.....	133
Tvistemål.....	133
Konklusjon	136
5. Skrift i forbindelse med handel?	139
Tidlig middelalder	139
Senmiddelalder	142

Hvem var disse handelsmennene?.....	143
Skepsis til skrift?.....	146
Konklusjon.....	146

6. Sammenfatning og konklusjon..... 148

Vedlegg:

Vedlegg 1: Kart over dagens Møre og Romsdal.....	153
Vedlegg 2: Geistlig administrativ korrespondanse.....	154
Vedlegg 3: Brev som gjelder jurisdiksjon.....	155
Vedlegg 4: Hjemmelsbrev – geografisk spredning.....	156
Vedlegg 5: Hjemmelsbrev kategorisert etter utsteder.....	157
Vedlegg 6: Titulerte lagrettemenn.....	158
Vedlegg 7: Diplomer skrevet av Giske-ætten.....	160

Kilder.....	166
Ordbøker/oppslagsverk.....	166
Litteraturliste.....	166

Tabeller:

Tabell 1: Geistlig administrativ korrespondanse.....	58
Tabell 2: Brev tilknyttet rettsprosessen.....	87
Tabell 3: Samarbeide mellom geistlig og verdslig embetsmann.....	90
Tabell 4: Brev som gjelder jurisdiksjon.....	96
Tabell 5: Datering av eiendomsbrev fra Møre og Romsdal.....	103
Tabell 6: Vitnene som opptrer i hjemmelsbrevene.....	107
Tabell 7: Hjemmelsbrev på eiendom i Møre og Romsdal kategorisert etter utsteder.....	110
Tabell 8: Bevarte diplomer skrevet til, fra eller vedrørende Giske-ætten.....	113
Tabell 9a: Antall hjemmelsbrev skrevet i hvert fogderi.....	122
Tabell 9b: Antall hjemmelsbrev skrevet i hvert fogderi(Sunnmøre + Veøy).....	123

1

Innledning

Til Hjørundfjord på Sunnmøre kom en viking hjem en gang mot slutten av 700-tallet. Han hadde vært med på en av de første ferdene til England, og han hadde med seg sitt bytte fra turen, blant annet et forgylt bronsebeslag som han fikk laget om til et hengesmykke som han gav til en kvinne på gården Bjørke. Smykket fulgte henne i graven sammen med norske prydsaker da hun døde en gang nær 800. Smykket som nå er å finne i Historisk museum i Bergen, var opprinnelig beslag på et bokbind, om et av de vakre håndskriftene som det var mange av på de britiske øyer.¹ Vikingen som rev beslaget av bindet, hadde trolig ikke noen interesse av selve boken, og kastet den nok. Eller gjorde han ikke det? Satt folk i Hjørundfjord ved år 800 og bladde i en bok med engelsk håndskrift?

I dagens samfunn er lese- og skriveopplæring en selvfølgelig del av vårt liv allerede fra man er små barn. Det er flere generasjoner siden hele Norges befolkning fikk lovfestet rett til lese- og skriveopplæring og det nye nå er at man flere steder har tatt i bruk datamaskiner for å lære barn å lese og skrive.

Da skrift med latinske bokstaver ble kjent i Norge i middelalderen, var dette også noe nytt og det åpnet for nye muligheter. I løpet av tusenåret fra folkevandringstida til 12-1300-tallet forandret det norske samfunnet seg mer enn i noen tidligere tusenårsperiode. Kontakten med omverdenen økte, og omkring tusenårsskiftet avløste kristendommen den gamle religionen. Det var i denne perioden at det norske samfunnet, eller deler av det, begynte å ta i bruk skrift. Bakgrunnen for denne oppgaven er derfor hvordan den ”nye” teknologien spredte seg i middelaldersamfunnet i Møre og Romsdal.

¹ Holm-Olsen 1990, s.62.

Denne undersøkelsen vil ta for seg den praktiske skriftkulturen innenfor det verdslige og geistlige administrasjonsapparatet som opererte i området. Oppgaven vil kun favne om den praktiske skriftkulturen og utelukker derfor den litterære skriftkulturen. Min tolkning av ordet *praktisk skriftkultur* er, at så lenge mennesker berøres av skrift så er de også deltagere i en skriftkultur. Man trenger altså ikke nødvendigvis å kunne å lese og skrive selv for å være skriftkultur deltager. Det har vært forsket lite på hvordan den administrative oppbyggingen av fylket Møre og Romsdal fungerte i middelalderen. Det vil derfor være naturlig at dette blir berørt i ganske stor grad i arbeidet med å kartlegge hvordan skrift spredte seg i området.

En måte å nærme seg historien på, kan være å se på hvordan samfunn reagerer på nye og uvante hendinger eller nye og ukjente hjelpemidler. Både hendelser, nye arbeidsmetoder og arbeidsredskap, samt annen teknikk kan føre til en større eller mindre omforming av samfunnet. I denne oppgaven skal jeg se på hvordan den praktiske skriftkulturen fungerte på det administrative planet. Både kirkens og kronens bruk av skrift vil bli gjenstand for undersøkelse. Jeg vil også undersøke om det kan ha vært andre aktører involvert i spredningen av det skrevne ord og jeg har valgt å konsentrere meg om hva slags krefter som stod bak innføringen av den nye teknologien i Møre og Romsdal.

Tidsepoken som her blir gjenstand for undersøkelse, strekker seg fra de tidligste dokumentfunn fram til 1536, som regnes for slutten på middelalderen i Norge . Undersøkelsen omfatter de diplomene som er skrevet i Møre og Romsdal eller som er adressert til personer i fylket. Med visse unntak er alle dokumenter som er skrevet innenfor og adressert til disse områdene tatt med i undersøkelsen. I tillegg er skattelister og jordebøker som tar for seg forhold i fylket med i undersøkelsen.

Presentasjon av undersøkelsesområde

Området jeg skal studere omfatter dagens fylkeskommune.² En vanlig inndeling av fylket er den gamle fogderiinndelingen, Sunnmøre, Nordmøre og Romsdal. Denne tredelingen kommer nok av at Møre og Romsdal består av tre temmelig markerte områder omkring hvert sitt fjordsystem. Grensene mellom dem er ganske klare, både topografisk og språklig. Denne tredelingen går i følge sagaen langt tilbake. I sagaen om Harald Hårfagre hører vi at da han

² Se vedlegg 1 kart over Møre og Romsdal.

hadde slått nordmørskongen og romsdalskongen i slaget ved Solskjell, satte han Ragnvald Øysteinsson til jarl over ”Romsdal og begge Mører”.³

Møre og Romsdal inneholder mange kontraster i natur, miljø og bosetting – at en skulle ikke tro det var mulig å ha alt samlet innenfor de vel 15000 kvadratkilometer som fylket utgjør på Norgeskartet. Fjell, fjorder og øyer er hovedelementene i dette brokete lappeteppet, og alle de tre fogderiene har fått sin rikelige andel av naturens herligheter.

For øvrig var administrasjonen av dette området i middelalderen delt opp i sysler. Sunnmøre og Romsdal var delt opp i to sysler ved utgangen av høymiddelalderen.⁴ For Nordmøre sitt vedkommende er det litt mer uklart hvordan inndelingen har vært, muligens kan dagens Nordmøre ha vært oppdelt i to sysler, der Edøy har vært administrasjonssentrum for søndre delen av Nordmøre.⁵ Av de tre områdene ble Sunnmøre ført under Gulating omkring år 1000. Nordmøre, som opprinnelig omfattet kystområdet fra grensen mot Romsdal til og med Namdalen, ble lagt under Frostating. Det samme gjaldt Romsdal. Opprinnelig hadde Romsdal stått utenfor de trønderske og vestnorske lovområder.⁶ Det var for øvrig forskjell mellom Romsdal og de to Mører i skipreideordningen, mål, vekt og landskyld.

Det var i middelalderen to kaupanger i Møre og Romsdal, Veøykaupangen og kaupangen i Borgund. De mange kirkene -, marmorkapellet på Giske, steinkirka på Åheim, Tingvoll kirke, stavkirkene i Stordal, Grip, Averøy, og andre steder, er blant de eldste i landet. De er flettet inn i sagn og sagaer som når langt tilbake i historisk tid. Det er med andre ord et kontrastfylt og spennende fylke å undersøke når det gjelder hvordan samfunnet i middelalderens Møre og Romsdal tok i bruk skrift.

Historiografi

Interessen for skriftkultur i de siste tyve-tretti årene har vært økende blant forskere i Europa. I Norge har man ikke vist samme iver etter å utforske dette området. Her til lands har runeskrift vært det man har fokusert mest på, men man kan også ane en dreining mot større interesse for skriftkultur fagfeltet også her til lands.

³ Snorre Sturlason 1995, s.63

⁴ Helle 1974, s. 209.

⁵ Helle 1974, s. 209. Se også Imsen 1991 s. 76.

⁶ Møre og Romsdal. Bygd og by i Norge, 1977, s.227.

Den følgende oversikten vil på ingen måte forsøke å favne om alle de studiene som er foretatt om skrift og skriftkultur. Her nevner jeg arbeider som på grunn av emne og periode er særlig nyttig for min undersøkelse. Jeg har også valgt å ta med noen arbeider som er gjort i utlandet. Dette fordi det som nevnt, i Norge ikke har vært forsket så mye på den praktiske bruken av skrift.

Et unntak er en hovedfagsoppgave i historie skrevet av Elisabeth Aronsen høsten 1999. Denne oppgaven er et viktig bidrag når det gjelder undersøkelser omkring den praktiske skriftkulturen. Emnet på denne oppgaven er *Skrift og rett. Utviklingen av en skriftkultur i Telemarks rettssystem i perioden 1300-1450*. Aronsen har vist hvordan skriftkulturen i denne perioden særlig var konsentrert rundt tre virkeområder: drapssaker, lagmannens domstol, og bøndenes eiendomsavtaler. Hun kom fram til at den mest åpenbare drivkraft for å innføre skrift var kongemakten. Og det var helst for å sikre sine økonomiske rettigheter at bøndene selv ble stilt ovenfor valget om å ta i bruk skrift eller ikke. Motivasjonen kan ha blitt styrt av redsel for å tape sin eiendom til geistlige eller andre fremstående menn som var i stand til å skriftlig dokumentere eiendomsrett.

I Norge er nok Lars Hamre den historiker som har vært mest opptatt av skriftkulturen. Han har skrevet artikkelen, »*Skrift og samfunn. Eit møte mellom nytt og gammalt. Små refleksjonar om eit stort emne*». ⁷ Han peker på den uviljen som oppstod hos folket, og på de problemene alle forfalskningene av dokument skapte. Disse hindringene måtte løses før folket kunne stole på det skrevne ord. Det første som ble skrevet ned i følge Hamre var lovene. I førskriftlig tid kunne lover og rettsregler bare ha eksistert gjennom muntlig overlevering, og ved at en fikk skriftfestet lover og rettsregler ble maktgrunnlaget for kongen økt. Hamre deler det øvrige som ble skrevet på denne tida inn i to hovedgrupper. Den første gruppa er rene korrespondanseformål. Den andre gruppa er skriftstykker som har til hovedformål at en skriftfester det som bør, og må bli husket. Slik som dokumenter som skriftfester transaksjoner av økonomisk og rettslig karakter. Hamre hevder at det var rimelig at det var til slike formål skrivekunsten først kom i allmenn bruk og fikk mest å si i et samfunnshistorisk perspektiv. Hamres artikkel knytter de norske forholdene opp imot generell kunnskap om europeisk diplomatikk og rettshistorie og gir derfor også et godt innblikk i de norske forhold sett i lys av de europeiske.

⁷ Hamre 1997.

Lars Hamre har også skrevet boken *Innføring i kjeldekunnskap* fra 1972.⁸ Her tar han for seg de ulike dokumenttypene som finnes blant diplomene, og den mer tekniske siden ved de dokumentariske kildene, slik som skrivematerialer og skrift. Også de mer generelle spørsmål om folks holdninger til skrift og skrevne dokumenter er gjenstand for diskusjon. Hamre tar for seg den overgangen som skjedde i det norske samfunnet da man fikk kjennskap til skrift. Og han påpeker at skriving i første omgang ikke førte til at man forlot de gamle formkravene som eksisterte i førskriftlig tid. Skrivingen ble bare en ny sikring i tillegg til den de gamle formkravene gav. Om skriveren sier Hamre at det i høymiddelalderen var presteskapet og da særlig munkene som dyrket skrivekunsten. Mens man i den senere delen av middelalderen også finner verdslige skrivere som enten var tilsatt i de fyrstelige kanselliene, i byadministrasjon eller som selvstendige utøvere av håndverket sitt.

Heidemarksbrev 1315-1560. Kjeldekritisk Studie, er tittelen på Sigurd Kolsruds hovedfagsoppgave fra 1913.⁹ I denne studien har Kolsrud sett på de brevene som er bevart fra Hedmark, på målformen og på hvordan brevene er oppbygd. Om utstederen av disse brevene kan Kolsrud si at nesten alle brevene er offentlige dokumenter. Utstederen av brevene er både prester og lekfolk, det være seg biskop, lagmann, sysselmann eller lensmann. To tredjeparter av brevene er utstedt ved kirker eller tingsteder. Kolsrud har også sett på om det er noen ulikheter i mengden av det kildematerialet som finnes i by og bygd, eller mellom de ulike bygdene på Hedmark. Han kommer fram til at ulikhetene ikke bare kommer av at folk har gjemt dokumentene sine bedre på ett sted enn et annet. Kvantitative ulikheter av dokumentfunn gjenspeiler også hva som har vært avbygder og hva som har vært hovedbygder, mener Kolsrud.

Ludvig Holm-Olsen har skrevet en bok om skriftkulturen i middelalderen kalt *Med Fjærpenn og Pergament*.¹⁰ Boka gir et godt innblikk i de materialer som ble brukt til skriftfesting i middelalderen. Den viser hvordan bokproduksjonen foregikk i klostrene og hvordan det skrevne ord ble bevart der, og forfatteren mener at vi kan takke det flittige arbeidet i scriptoriene for at så mye av oldtidens og den tidlige middelalders litteratur er blitt bevart til våre dager. Holm-Olsen tar i del to av boka for seg perioden når Norge og Island møter

⁸ Hamre 1972.

⁹ Kolsrud 1914.

¹⁰ Holm-Olsen 1990.

skriftkulturen. Dette skjedde ved at kristne misjonærer kom hit til landet ved 900-tallet. Utviklingen skjer gradvis fra at latin er det eneste kjente skriftmål fram til vi fra midten av 1200-tallet finner en felles norrøn skrift med nasjonale trekk. Ut over 1300-tallet og den følgende tid øker mengden av bevarte diplomer og Holm-Olsen gir også en framstilling av hvordan de skriftlige kildene er blitt samlet og tatt vare på fram til vår tid.

Hva vet vi om lese og skriveferdigheten i Norge i middelalderen, er tittelen på en artikkel skrevet av Kjell Ivar Vannebo.¹¹ Med denne artikkelen har Vannebo forsøkt å kartlegge hva vi vet om lese- og skriveferdigheten i middelalderen i Norge. Han skriver her at det var kirke- og klostergeistligheten som lærte latin, men at denne “importen” av det latinske språk paradoksalt nok også fikk betydning for utviklinga av ulike nasjonale språk, deriblant også for et norsk nasjonalspråk. Vannebo mener altså at gammelnorsk først ble skrevet ned av latinkyndige personer. Men han påpeker at det å skrive på morsmålet ikke var noe nytt i Norge, dette ble først gjort ved hjelp av runealfabetet. Vannebo belyser også et sentralt problem for vurdering av skriveferdighet med grunnlag i diplommaterialet, nemlig vanskene med å identifisere personene som har skrevet brevene.

Disse arbeider som jeg nå har redegjort for er de eneste undersøkelsene som retter søkelyset mot bruken av skrift i Norge. Som jeg nevnte har det i norsk forskning ikke vært noen tradisjon på å forske innenfor dette feltet. Aronsen har omtrent som den eneste satt fokus på den praktiske siden av skriftkulturen, men i hennes oppgave er det kun rettsvesenet som blir belyst. De fleste andre arbeidene som er gjort på feltet har ikke vurdert praktisk skriftbruk som en faktor i seg selv. Det er derfor mye å ta fatt i når en skal studere skriftkulturen i Norge.

I motsetning til i Norge, har skrift og skriftkultur vært et sentralt internasjonalt forskningstema de siste tyve årene. To viktige bidragsyterne i debatten er Michael T. Clancy og Rosamund McKitterick.

Michael T. Clanchys bok *From Memory To Written Record*,¹² tar for seg England i perioden fra 1066 til 1307, som han mener var en viktig periode med tanke på utbredelsen av skrift i det engelske samfunnet. I denne perioden fikk man nye administrative rutiner, det var en

¹¹ Vannebo 1994.

¹² Clanchy 1979.

sterk vekst i produksjonen av kongebrev og andre dokumenter. Clanchy mener at denne byråkratiseringen gir ringvirkninger i samfunnet ved at skrevne dokumenter nå gir hjemmel for eiendomsrett, og en ble nå pålagt å skrive ned de avtaler man gjorde. I boken kommer det fram at det i denne perioden skjedde en spredning av kjennskapet til det skrevne ord både geografisk og sosialt, og at hele befolkningen derfor ble involvert i skriftkulturen. Årsaken til denne veksten i bruk av skrift i middelalderen skyldtes da ifølge Clanchy den kongelige administrasjonens økende skriftbruk. Han sier at det ikke var på grunn av kirkens påvirkning at folk lærte seg å lese og skrive, men fordi det krevdes av dem til de daglige praktiske gjøremål.

En annen sentral forsker innenfor dette emnet er Rosamund McKitterick. I boken *The Carolingians and the Written Word* tar hun for seg forholdene på kontinentet i karolingertid (ca. år 600-1000).¹³ Hun mener at det hadde vært en viss kontinuitet i skriftkulturen fra romersk tid og gjennom hele tidlig middelalder. McKitterick er altså av den formening at skrift hadde en viss funksjon i frankernes kultur allerede i tidlig middelalder, og hun mener at det derfor er opp til dagens forskere å fastslå funksjonen det skrevne ord hadde på denne tida. I følge McKitterick så økte også frankerne bruken av skrift til administrative forhold rundt 950, og skrift ble nå et fundamentalt element i den karolingske kultur. McKitterick er ikke på linje med tidligere forskning på området som har hevdet at skrift var forbeholdt kirkens menn, og boken er i følge henne selv også en reaksjon mot tidligere senmiddelalderstudier av middelalder litteratur.

Clanchy og McKitterick har begge i sine bøker kommet fram til at den økende bruken av skrift til administrative forhold gjør at folk lærer seg å lese og skrive. Det at disse forskerne er kommet fram til dette vil være et viktig utgangspunkt for denne oppgaven.

En annen forsker på dette fagfeltet som jeg også ønsker å ta med er danske Karen Schousboe . Hun har i en artikkel vist hvordan skrift ble en nødvendighet for at godseierne kunne beholde sin maktstilling.¹⁴ På 1200-tallet bodde bøndene rundt hovedgodset og deres arbeid stod hovedsakelig i arbeid på dette og dette var dermed en virksomhet som enkelt lot seg

¹³ Mc Kitterick 1989.

¹⁴ Schousboe 1989.

administrere. Rundt 1400-tallet endret situasjonen seg. Godseierne eide nå gårder spredt rundt over store områder og inntektene kom fra bøndenes landskyld som ble gitt isteden for arbeidstjeneste på hovedgodset. Skrift ble dermed brukt til å kontrollere både bøndene og fogdene som stod for innkrevningen. Schousboe mener at skrift var en nødvendig forutsetning for at godseierne kunne opprettholde sin makt i samfunnet, selv om det endret seg.

Jeg har også valgt å ta med en forsker som har undersøkt skrift i et mentalitetsperspektiv. Denne forskeren har et noe annet syn på skriftutvikling enn hva historikere har. Han har satt fram teorier om at skriftkultur skaper endringer i samfunn og mentaliteter som er generelle, uavhengig av tid og sted.

Sosialantropologen Jack Goody er i boken *The Logic of Writing and the Organization of Society*, opptatt av hvordan kulturelle forhold kan endre samfunnet.¹⁵ Han har forsøkt å vise at en del generelle trekk som kjennetegner ”siviliserte” samfunn til forskjell fra ”primitive” samfunn, henger sammen med bruken av skrift. Mennesker som lever i en skriftbasert kultur vil for eksempel ha større evne til abstraksjon og til en bestemt type logisk tenkning. Han hevder videre at skriftkultur skaper sosiale forskjeller, i alle fall i en første fase, og skrift skaper en egen klasse skriftlærde som oppnår en mer eller mindre dominerende stilling i samfunnet.

Ved å lese den norske og den internasjonale litteraturen kan man se at der er noen problemstillinger som også kan prøves ut på forholdene i vårt undersøkelsesområde. Var det slik at den økende skriftbruken skyldtes den kongelige administrasjonens økende skriftbruk her i Møre og Romsdal også? Var det byråkratiseringen av samfunnet som var årsaken til at folk lærte seg å lese og skrive, og ikke kirkens påvirkning?

Emne og problemstilling

I henhold til det tradisjonelle synet var det kirken som førte det skrevne ord hit til landet. I England har Clanchy vist at det var kongemaktens økende skriftbruk som gjorde at folk etter hvert lærte seg å lese og skrive. Byråkratiseringen som kongemakten stod bak gav ringvirkninger i det engelske middelaldersamfunnet. Også Aronsen kom fram til at den mest åpenbare drivkraften for å innføre skrift i Telemark var kongemakten

¹⁵ Goody 1987.

Min hovedproblemstilling blir å finne ut om noen av disse synene kan være overførbare til mitt undersøkelsesområde. Jeg vil derfor undersøke om det var kirken, kronen eller andre årsaksfaktorer som var drivkrefter når det gjelder innføringen av den nye teknologien; skrift.

Jeg har valgt å starte undersøkelsen i tidsrommet fra de tidligste dokumentfunn fram til middelalderens slutt. Middelalderen er en tradisjonell periodeinndeling, og en avgrensing til denne perioden gjør det lettere å jamføre skriftutviklingen med den generelle samfunnsutviklingen. Jeg mener også at det foreligger nok kildemateriale innenfor denne tidsrammen til å kunne konkludere ut fra dette.

Kilder

Det er blant annet gjennom de gamle diplomene som er trykt i *Diplomatarium Norvegicum* (DN), vi får kjennskap til hvilke saker man i middelalderen skriftfestet. Materialet er dessverre sparsomt og spredt. *Regesta Norvegica* (RN) har vært et supplement i arbeidet med å gjennomgå kildene og fra RN har jeg også tatt med de diplomene som vi har kjennskap til, men som ikke er bevart. Jeg har valgt å behandle de kildene som vi bare kjenner til, på samme måte som de kildene som er bevart. Diplomene er et viktig kildemateriale med tanke på både rikshistorie og lokalhistorie, blant annet fordi de nesten alltid er steds- og datofestet. Alle dokumenter som er skrevet innenfor eller adressert til bygder i Møre og Romsdal er tatt med i undersøkelsen.

Jeg vil også benytte meg av lensregnskapene for Bergenhus festning i perioden 1516-1526. Disse kildene finnes i *Norske Regnskaps og Jordebøger I-V* (NRJ). I tillegg vil Aslak Bolts jordebok (ABJ) fra 1430-tallet være med som kilde. Boka har fått navn etter erkebiskop Aslak Bolt som fikk laget den for å holde orden på krav, inntekter, rettigheter og leieforhold. De opplysningene som ABJ gir oss om gårdene er meget begrenset som regel. I ABJ får vi vite litt om gårder som på 1300- og 1400 tallet tilhørte erkebispestolen, - ingen andre gårder som regel. For øvrig gir ABJ oss opplysninger om de sørgelige følger som svartedauden fikk for disse gårder og for hele datidens samfunn.

I følge Ludvig Holm-Olsen er de norrøne håndskriftene som er bevart fra Norge, bare en brøkdel av dem som fantes her i landet i middelalderen.¹⁶ Selv om de bevarte diplomene er forholdsvis uproblematisk å bruke som kilder, er det et problem at det er så få av dem. Ved at så mange kilder har gått tapt blir kvantifiseringer usikre, og man kan derfor ikke være alt for sikker på at de antagelser man kommer fram til er riktige. Kildene vil derfor danne et spinkelt statistisk grunnlag, men jeg vil likevel prøve å lage noen tabeller for å belyse framtrepende trekk ved det bevarte materialet. Forøvrig vil kildekritiske spørsmål bli drøftet underveis.

Oppbygging av oppgaven

Oppgaven er delt inn i seks kapitler, der innledningsdelen utgjør det første kapitlet. I det neste kapitlet tar jeg for meg skrift og det verdslige administrasjonsapparatet. Clanchy og Aronsen mener at det var kongemakten som var den viktigste drivkraften bak utbredelsen av skrift, og det er derfor greit å se om det var sentralmaktens dagligdagse administrasjon som førte til at skrift ble kjent. Her vil jeg prøve å gi en oversikt over hvordan det verdslige administrasjonsapparatet var oppbygd og prøve å finne ut av på hvilke områder man tok i bruk skrift i forbindelse med administrasjon. I kapittel 3 ser jeg på kirken i det samme perspektivet som i kapittel to. Jeg vil ta for meg kirkeorganisasjonen i Møre og Romsdal i middelalderen og se på omfanget av skriftbruk til administrasjonsformål innenfor kirken. I det fjerde kapitlet vil jeg se nærmere på rettssystemet. Jeg vil her se på både geistlig og verdslig jurisdiksjon og prøve å gi en årsaksforklaring på hvilke faktorer som kan ha spilt en sentral rolle for utbredelsen av skrift i Møre og Romsdal. I det neste kapitlet vil jeg se på skrift i forbindelse med handel. Hva kan fraværet av skriftlige kilder si oss? Avslutningsdelen består av kapittel 6 som er sammenfatning og konklusjon av oppgaven.

¹⁶ Holm-Olsen 1990, s.61

2

På hvilke områder ble skrift tatt i bruk av det verdslige administrasjonsapparatet ?

I dette kapitlet vil jeg undersøke om det var sentraladministrasjonens skriftbruk som førte pragmatisk skriftbruk ut i provinsene. Jeg vil her se på skriftbruk til rent administrative formål. Skriftbruk knyttet opp mot rettspleien vil bli gjenstand for undersøkelse i et senere kapittel.

I DN finnes noen brev som kan gi oss opplysninger om de administrative forhold på det lokale planet, og som også kan si noe om skriftbruken i Møre og Romsdal i middelalderen. Dette kildematerialet er på ingen måte rikt, noe som naturligvis svekker kildenes vitneverdi. Brukt med kritikk kan nok disse kildene likevel gi oss et visst innblikk i forholdene på lokalplanet. Fra 1516 til 1525 har man bevart lensregnskapene fra kongsgården i Bergen.¹⁷ Denne typen kilder gir et godt innblikk i de faktiske forhold på det lokale planet, og vitneverdien er meget stor fordi kildene oppfyller kriteriene om generell troverdighet. Det vanskelige med denne kilden er derimot måten regnskapene er satt opp på. Regnskapene er nedtegnet på en uoversiktlig måte, og er dermed vanskelig å lese. Men uansett er lensregnskapene vår sikreste kilde når det gjelder viten om administrative og økonomiske forhold i det nordenfjelske Norge først på 1500-tallet, og de kan også si noe om hvordan skrift ble benyttet av tjenestemennene på denne tiden. Diplomer fra DN og lensregnskapene fra Bergenhus festning 1516 til 1525 vil altså være kildegrunlaget i dette kapitlet.

I det følgende vil jeg se nærmere på hvem det var som utgjorde administrasjonsapparatet i Møre og Romsdal i middelalderen, og på den rollen dette administrasjonsapparater hadde. Det er tidligere forsket lite i bygde-Norges politiske historie i middelalderen, og jeg finner det derfor nødvendig å se på hvordan forvaltningsapparatet har vært oppbygd først, for så senere å

¹⁷ Norske Regnskaper og Jordebøker fra det 16. Aarhundrede, I-IV, 1888.

kunne si noe om utviklingen av skriftkulturen. For å kunne si noe om skriftkulturen må man ha en klar formening om hvordan den administrative strukturen var på denne tiden. Jeg har derfor valgt å bruke endel plass på å gi leseren bakgrunnskunnskap om hvordan administrasjonsapparatet så ut i Møre og Romsdal i middelalderen.

I den andre delen av kapitlet vil jeg se på hvilken måte disse tjenestemennene gjorde seg nytte av skriften. Jeg vil undersøke hva som ble skriftfestet og av hvem. Det vil også være hensiktsmessig å finne ut av når man begynte å ta i bruk skrift til administrative formål og hvorfor begynte man eventuelt å skriftfeste dokumenter til slike formål? Jeg vil først se på korrespondansen mellom sentraladministrasjonen og lokaladministrasjonen. Var det slik at det var sentralmaktens økende skriftbruk som førte til at man begynte å ta i bruk skrift ute i provinsene? Og til hvilke formål tok sentraladministrasjonen i bruk skrift når den kommuniserte med lokaladministrasjonen?

Hvem utgjorde det lokale tjenestemannskorpset i middelalderen og hvilken funksjon hadde de?

Konsolideringen av kongemakten i høymiddelalderen førte til at de statlige funksjonene ble mer omfattende, noe som igjen satte økende krav til kongedømmets lokale tjenestemenn. Det lokale forvaltningsapparatet ble derfor fra annen halvpart av 1100-tallet og utover på 1200-tallet utvidet og fastere organisert. Dette fordi kongemakten hadde behov for et solid økonomisk grunnlag og de pliktene som lå på kongens undersåtter ble derfor omdannet til skatter og avgifter. For å kunne ivareta innkrevingen av disse nye skatter og avgifter meldte behovet seg for tjenestemenn som kunne operere på lokalplanet.

Sysselmann

Norge fikk i løpet av det 12. og 13. århundre et planmessig oppbygd forvaltningsapparat.¹⁸ Landet ble delt inn i faste forvaltningsdistrikter - sysler- og forvaltningen i hver sysle ble ledet av en sysselmann som var lønnet og kontrollert. Mot slutten av 1200-tallet var syssel blitt en vanlig betegnelse på større kongelige administrative distrikter, og på 1300-tallet ser det ut til at Norge var inndelt i ca. 50 sysler av forskjellig utstrekning og folketall. Sysseleområdene tjente i første rekke som ramme for lokalstyringsmenn med sysselmenn som toppfigurer, og på Sunnmøre ser det ut til å ha vært en sysle. På Nordmøre ser det ut til å ha vært to sysler; Normøre eller Edøy, og Fosen.¹⁹ Romsdalen utgjorde en sysle.²⁰ Syslelenet var et regnskapslen der sysselmannen skulle føre årlig regnskap over de visse øyrer og fortegnelse over veitsler og dommer i større kriminelle saker, det siste sikkert delvis av hensyn til kontrollen med sakefallet.²¹

I Magnus Lagabøtes lovgivning og i forordninger fra hans sønner griper sysselmannsombudet inn i alle grener av forvaltningen.²² Sysselmannsombudet fyller grovt sett tre hovedfunksjoner: påtale av rettsbrudd, militærforvaltning og oppebørsel. Av Hirdskrå framgår det at sysselmennene rundt om i landet stod for sakøren i sin sysle.²³ Oppgaver som har vært pålagt sysselmannen er oppebørsel av leidang og landskyld. Innbetaling av toll har vi ikke

¹⁸ Fladby 1963, s.23

¹⁹Helle 1974, s.209. Knut Helle har laget et oversiktskart over sysler i middelalderen hvor han har tegnet inn to sysler på Nordmøre, men han er usikker på om den nordre delen har vært en selvstendig sysle.

²⁰ KLMN: *Sysle*

²¹ Helle1974, s.207.

²² Hirdskrå

²³ Hirdskrå

kjennskap til ut i fra det kildematerialet som foreligger.²⁴ For å hjelpe seg med å styre sysla skulle sysselmannen ha egne sveiner, mellom 20 og 25 i følge Holmsens beregninger, og minst to klerker, videre hadde han ombudsmenn ute i distriktet.²⁵

Sysselmannen er i diplomene fra Møre og Romsdal navngitt og titulert i tre brev. Den første sysselmannen som nevnes er Arne Gjavalldsson; sysselmann på Sunnmøre ca. 1343.²⁶ Den samme Arne Gjavalldsson er også nevnt i to andre diplomer, det ene datert før 1338 mens det andre er datert 1.januar 1338, men han er her ikke titulert som sysselmann.²⁷ Disse to diplomene tar for seg spørsmålet om hvem som har eiendomsretten til fiskeværet Grip på Nordmøre. Hvis Gjavalldsson også i 1338 er sysselmann på Sunnmøre, er det interessant å observere at han blir rådspurt om forhold utenfor sitt eget administrasjonsområde. Man kan bli fristet til å stille spørsmål om ikke Gjavalldsson fungerte som sysselmann også i dette området, men helt sikker på dette kan man ikke være. Arne Gjavalldsson var trolig trønder. Han skal ha hatt sysle både på Sunnmøre og i Jemtland.²⁸

Erling Vidkunsson blir titulert som sysselmann på Sunnmøre i et diplom fra 1347.²⁹ I 1350 satt Jon Havtoreson og utstedte fullmaktsbrev på Edøy på Nordmøre for jemtendingen Nikolas Petersson djakn.³⁰ I brevet ber han sysselmannen i Jemtland om å kreve inn alle fordringene han har der. Det er en mulighet for at Jon Havtoreson har vært sysselmann på Nordmøre, men helt sikre kan man ikke være. Vi finner dermed spor etter tre sysselmenn på Sunnmøre: 1343-Arne Gjavalldsson, 1347-Erling Vidkunsson, 1400-Herr Eindrid Erlendson. Det er også mulig at Jon Havtoreson har vært sysselmann på Nordmøre ca. 1350.

Vi har en konsentrasjon av kildemateriale som er bevart fra 1340-årene. Dette er perioden rett før svartedauden herjer landet. Det er derfor ikke så rart at det i perioden fra 1350 og utover

²⁴ Helle 1971, s.54.

²⁵ Holmsen 1977, s. 277.

²⁶ RN V, nr.683, s. 246.

²⁷ RN V nr. 77, DN IX, nr. 108.

²⁸ Imsen 1990, s.48.

²⁹ DN II, nr. 279.

³⁰ RN V, nr. 1234. Diplomen er ikke trykt i DN, men er å finne i DS. Dette fordi Jon Havtoreson krevde inn utestående fordringer i Jemtland.

Imsen, s.48: Når det gjelder det rike jemtlandsmaterialet, kan dette ha sammenheng med områdets strategiske beliggenhet mellom de sentrale svenske landskapene og Trøndelag og Vestlandet.

Vi ser at denne ruta har vært viktig for kong Magnus og hans menn i 1320-30-og 40-årene. Her for kongen med sitt følge til Nidaros i 1350, hit ble det hentet sysselmenn (min understreking) og lagmenn fra Trøndelag og Nordvestlandet, og ingen andre landskaper ble styrt så mye fra Sverige under kongefellesskapet som nettopp Jemtland.

ikke finnes mange kilder som omtaler sysselmannsombudet. Vi kan med sikkerhet fastslå at det finnes spor etter sysselmannsombudet på Sunnmøre, mens man ikke kan si noe med sikkerhet når det gjelder Nordmøre og Romsdal. Men man må regne med at man også her har hatt den samme administrative inndelingen som resten av landet.

Opplysningene om Arne Gjavalddssons virke som sysselman på Sunnmøre er funnet i et notat i en lovbok.³¹ Her går det fram at Gjavalddsson på midtfastetinget oppnevnte seks menn til å fastsette hvor mye salt det skulle gå på hver smørloop. Tinget som institusjon har lang tradisjon i Norge. Her møttes befolkningen for å avgjøre uenigheter og utforme samfunnsnyttige lover. Gjavalddsson har i følge notatet delegert ansvar til seks av deltagerne på tinget om å komme fram til en felles norm for hvor mye salt det skulle gå på hver smørloop. Sysselmanen har fungert som administrator og organisator.

Vi ser at Erling Vidkunsson, sysselman på Sunnmøre stevner Sigurd Hermundsson til tonetters-stevne på Giske i et diplom datert 11.mars 1347, fordi han ikke har betalt leidang og leidangsfallet på to år.³² Sigurd møtte ikke opp på Giske, så han blir stevnet til syvnetters-stevne på Veøy. Vi vet at Vidkunsson skrev en stevning datert 15.mars? 1347 som er lest for Sigurd Hermandsson.³³ 22. Mars ble syvnetters-stevne på Veøy avholdt.³⁴ Sigurd møtte ikke opp denne gangen heller. Diplomene viser at sysselmanen hadde administrative oppgaver i forbindelse med rettspleien og oppebørselen Vi ser at hans rolle i rettsvesenet blant annet var å lede påtalemakten.

Jon Havtoreson utsteder i 1350 et fullmaktsbrev på Edøy for jemtlingen Nikolas Petersson djakn.³⁵ Her gir Jon ham i oppdrag å kreve inn alle Jons utstående fordringer i Jemtland. Jon Havtoreson delegerer her oppebørselsoppgaven til en mann i Jemtland som muligens er hans ombudsmann. Hvilke fordringer Havtoreson har i Jemtland er vanskelig å vite, en mulighet er at han har vært sysselman også her.

Ut i fra de bevarte kildene kan man dermed si at sysselmanen i Møre og Romsdal hadde oppgaver innen forvaltning og administrasjon slik tidligere hevdet. Vi ser at sysselmanen

³¹ Iflg note i NGL IV (s.510, note 2) må notatet være fra kong Magnus' 24. Eller 25. År.

Det sies ikke uttrykkelig at det ble utferdiget brev om saken.

³² DN II nr.279.

³³ RN nr.918

³⁴ DN II nr.280.

³⁵ RN V nr 1234.

har hatt ansvaret for påtale av rettsbrudd og at han har hatt ansvaret for oppebørsel. Det ser også ut til at sysselmannen har vært med på å utforme samfunnsnyttige regler gjennom sin deltagelse på tingene.

Fogd

Det lokale forvaltningsapparatet som er skissert ovenfor gikk i oppløsning i løpet av senmiddelalderen. Sysselmennene som hadde syslene i len, ble utover på 1400-tallet gradvis avløst av høvedsmannens fullmektiger som ble kalt fogder.³⁶ Fogden var høvedsmannens eller lenstakerens lokale representant. Den virkelige administrasjonen ble ikke så forskjellig fra sysselordningen. Gjennomgående har likevel fogden vært en person med lavere sosial status enn sysselmannen, og mer en tjener for høvedsmannen eller lensherren enn for kongen

I et brev datert 31.januar 1532 bekrefter Nils Erlendsson at han lover å kreve inn renter og andre rettigheter, samt landshjelp og gjengjerd på Nordmøre på vegne av kong Christian II. Brevet er skrevet i Trondheim, men det tar for seg innkreving av skatter på Nordmøre. Dette diplommet viser helt konkret de administrative oppgavene som fogden innehar. Brevet er skrevet helt på slutten av middelalderen:

“Jegh Niels Erlendszonn giøre witterlight for alle medt thette mytt obne breff ath jeg haffuer loffuidh oc tilsacht och medt thette mytt obne breff loffwer och tilsziigher werdugiste fader medt gud her Oluff mett gudz naade erchebiisp j Trondem och pawelig sedis legatt, att ieg will troligenn jndattkreffwe och vpattbiirre vppaa Nordmør all then renthe och rettwgheitt som høgborne fiirste och megtwigste herre her Cristiern med gudz naade Norigis Danmarckis Swergis Wendis oc Gottis konnwng etc.”³⁷

Brevet er meget formelt, og det gir nok Nils Erlendsson tyngde bak ordene at han er innsatt i en stilling som kongens lokale representant. Fogdens brev er skrevet for å arkiveres. Brevet er ment å være en forsikring for fogden for at han skal ha hjemmel til å gjennomføre de oppgaver kongemakten har pålagt sin representant ute i distriktet. Om det ble stilt spørsmål ved fogdens handlemåte, kunne han framvise bevis fra kongen om at han hadde fullmakt til å administrere på vegne av kongen.

Fogden hadde verken økonomisk eller sosialt en stilling som kunne gi ham noen selvstendig myndighet. Det var i egenskap av lensherrens tjener og som hans representant han utførte oppgavene sine. Disse oppgavene bestod i å forvalte krongodset og å ta seg av oppebørselen i

³⁶ KLMN: *Fogd*.

³⁷ DN VIII, nr. 673.

distriktet. Dette framgår av lensregnskapene for Bergenhus len hvor fogdene betalte inn landskyld fra sitt distrikt.³⁸ Han skulle også representere påtalemyndigheten på forskjellig vis og ta seg av enkelte andre oppgaver i tilknytning til ting og rettsstell.

Jeg har funnet 6 diplomener om omtaler fogden i Møre og Romsdal. Diplomene er datert (c.1410-1420), 1498, (c.1500), 19.desember 1529, 1.desember 1531, 31.januar 1532.³⁹ I et diplom fra 19.desember 1529, skriver herr Nils Lykke til innbyggerne i blant annet Fosen len, Edøen, Sunnmøre og Romsdal og ber dem om å adlyde hans fogder og embedsmenn.⁴⁰ Dette diplomet forteller oss at Nils Lykke og hans svigermor fru Ingerd Ottesdatter nå er lensherrer i de nevnte len. Deres forvaltningsapparat består som vi ser av fogder og andre embedsmenn.

I lensregnskapene fra Bergenhus festning hører vi om Åge som er Nils Henriksens fogd i 1518-1520.⁴¹ I en regnskapsbok for 1519-20 har en fogd ved navn Alf betalt avgiften på lenene Fosen og Edøen for sin lensherre Nils Henriksen. I løpet av disse to årene hører vi altså om to ulike fogder som har betalt inn avgifter til kongsgården i Bergen på vegne av sin lensherre.

Selv om materialet er sparsomt, har det uten tvil vært fogdens oppgave å kreve inn oppebørselen i området, og som nevnt var ikke arbeidsoppgavene til fogden så ulike de arbeidsoppgavene sysselmanen hadde hatt.

Lenene i fylket tilhørte hovedlenet

Fra Håkon V's tid var landet inndelt i fire fehirdsler med en fehirde i hver av de fire byene, Bergen, Trondhjem, Oslo og Tønsberg. Fehirdenenes fremste oppgave var å forestå finansforvaltningen. De førte kontroll i fehirdslen og tok imot skatter og avgifter fra sysselmennene. Fehirden på Bergenhus slott hadde ansvaret for sitt skattkammer. Slottene var administrative og militære sentra, og ombudene til fehirden og sysselmanen smeltet sammen i byene der slottet lå fram gjennom 1300-tallet og den nye embedsmannen ble kalt slottshøvedsmann. Ut av syslen i Bergen i tillegg til noen av nabosyslene ble det vi i senmiddelalderen kaller for slottslen. Mens fehirdslen ble omformet til senmiddelalderens hovedlen.

³⁸ Se f.eks NRJ I s.552, 576, 578

³⁹ DN XIV, nr.37, DN VI nr. 625, DN XI, nr. 276, DN IX, nr. 649, DN VIII, nr.657, DN VIII, nr.673.

⁴⁰ DN, IX, nr. 649.

⁴¹ NRJ I s.85, NRJ I s.353.

Ved siden av slottslenene eksisterte det middelalderen igjennom også en rekke mindre len. Enkelte av disse bestod av tidligere sysler, andre var mye mindre. Systemet med små og større len ved siden av hverandre eksisterte middelalderen igjennom, men det skjedde en form for sentralisering ut over 1500-tallet, da blant annet Bergenhus slottslen ble kraftig utvidet med tillegg av tidligere selvstendige len. Slottslenet var forøvrig endel av hovedlenet.

Høvedsmennene for slottslenene hadde slottene i forlening direkte fra kongen. Disse slottslenene var i forlening på regnskap. Regnskap måtte han også framlegge hvert år. Kongen kunne avsette høvedsmannen når som helst.

Kongen ønsket å knytte til seg mektige menn i den geografiske nærheten av slottslenet, ved å gi dem len på gunstige betingelser. Disse lenene utenfor slottslenet gav kongen til stormenn mot en avgift i penger. I disse lenene hadde høvedsmannen begrenset myndighet.⁴² Lensherren i disse smålenene hadde krav på å få inntektene fra lenet, det var bare ekstraskatter som ble Bergenhus til del. Bergenhus hovedlen består da av slottslenet pluss de forleningene som lå utenfor slottslenet, altså disse nevnte smålenene. Til sammen utgjorde dette Bergenhus hovedlen. Lensherrene i lenene utenfor slottslenet og fogdene i slottslenet måtte reise til Bergenhus med skatter og avgifter. En kan kalle slottslenet et administrativt sentrum for hovedlenet.

Sunnmøre, Romsdal, Nordmøre og Fosen som i følge Steinnes hadde utgjort tre fylker⁴³ og som ca. 1520 ble kalt Sunnmøre, Romsdal, Edøy og Fosen, var på den tid forlent bort under ett, og slik hadde det visstnok vært fra kong Hans' tid (1483-1513).⁴⁴ Lensregnskapene fra kongsgården i Bergen fra 1518 viser at Niels Henriksen hadde Sunnmøre, Romsdal, Edøy og Fosen på avgift. Det vil si at han betalte kongen en fast avgift årlig for å sitte som lensherre over disse lenene. Niels Henriksen hadde lenene fram til sin død i 1523, og i 1524 fikk hans enke, Ingerd Ottesdatter, lenene på avgift på livstid.

⁴² Nedkvitne 1991, s.389.

⁴³ Steinnes 1982, s.162, 174, 177.

Utne skriver at disse fire nye lenene tidligere utgjorde de tre fylkene Sunnmørafylke, Raumsdølafylke og *Nordmørafylke*. (Utne s.59)

⁴⁴ Fladby 1963, s.55

Kjernen i det godskomplekset som tilhørte Niels Henriksen var Austråttgodset som lå i Fosen len, og det er rimelig å anta at de to nordligste lenene, Edøy og Fosen også i tiden før Niels Henriksen overtok dem har ligget til Austrått.⁴⁵ Dette synes rimelig når vi med sikkerhet vet at Henrik Jenssøn til Austrått var forlent med Trøndelag len inntil 1475.⁴⁶

Sunnmøre vet vi lite om før det ble forlent bort til Niels Henriksen, men vi vet med sikkerhet at Erlend Endridsson i 1450 fikk Romsdal som pantelen.⁴⁷ Vi vet også at Gaute Eriksson i 1401 fikk Nordmøre som pantelen.⁴⁸

I Møre og Romsdal ser det ut til at alle lenene ble holdt utenfor slottslenet gjennom hele perioden, men de tilhørte Bergenhus hovedlen.

ca. 1401: Gaute Eriksson fikk Nordmøre som pantelen.

ca. 1450: Erlend Endridsson fikk Romsdal som pantelen. ca. 1483-1513: Sunnmøre, Romsdal, Edøy og Fosen forlent under ett.

ca 1518: Nils Henriksen innehar alle lenene.

ca. 1524: Ingegerd Ottesdatter innehar alle lenene.

ca. 1531: Hr. Nils Lykke innehar alle lenene.⁴⁹

Hadde det noen betydning at alle lenene i fylket tilhørte hovedlenet? Siden administrasjonsapparatet i Møre og Romsdal i stor grad var opp til lensherrene hadde ikke kongemakten så stor innflytelse på hvordan lenene ble styrt. De ulike lensherrene hadde derfor stor handlefrihet i de områdene de disponerte. Selv om lensherrene hadde regnskapsplikt overfor kongen kan det nok ha vært opp til hver enkelt lensherre i hvor stor grad man har tatt i bruk skrift til å administrere lenet. Innenfor områder hvor man har blitt administrert direkte fra kongsgårdene kan man kanskje forestille seg at det har vært en mer lik praksis med å få informasjon ut til folket. Man kan kanskje derfor forestille seg at skrift kan ha blitt tatt i bruk innenfor flere områder, og muligens også hyppigere, i de områder som har ligget direkte under kongsgårdene.

⁴⁵ Utne 1970.

⁴⁶ Taranger 1907, s.155.

⁴⁷ Pantelen: Inntektene var å betrakte som renter på kongens gjeld til lensherren. (Nedkvitne 1991 s.392).

⁴⁸ DN I nr. 575.

⁴⁹ DN V nr. 1062.

Hva med Giske?

Giske i Borgund opptrer hyppigere og hyppigere i lensregnskapene for kongsgården i Bergen fra 1520 og utover.⁵⁰ Giskegodset hadde tidligere tilhørt Knut Alvsson og tilfalt kronen ved hans død i 1502.⁵¹

Ca. 1519: Godset omtales som Giske len og synes være forlent til en Høyer Kattz. Godset har i denne perioden altså tilhørt hovedlenet.

Ca. 1520: Giske blir nå trukket direkte inn under kongsgården og Giske hører dermed nå til slottslenet.

Ca. 1544: Karine Alfsdatter overtar Giske og Giske gods i Romsdalen og Sunnmøre.⁵² Giske-godset blir nå privat eiendom.⁵³

Det ser altså ut som om fogderiene i fylket i nesten hele senmiddelalderen har ligget under hovedlenet. Unntaket ser ut til å være Giske-godset som har blitt utskilt som selvstendig len senest i 1519, kanskje så tidlig som i 1502. I 1520 tilhørte det slottslenet, og opplysninger om innbetalinger av skatt fra Giske len blir da å finne i lensregnskapene fra Bergenhus. Det finnes altså flere opplysninger om Giske enn noen andre av lenene i Møre og Romsdal i de bevarte lensregnskapene fra Bergenhus fra 1518-22. Også fiskeværet Bud i Romsdalen kan ha stått i en særstilling i forhold til skatteinnbetalinger.⁵⁴ For de andre lenene sitt vedkommende vil bare ekstraskattene som bøndene ble pålagt, være registrert i lensregnskapene fra Bergenhus kongsgård.

⁵⁰ NRJ II-III.

⁵¹ DN V, nr.990.

⁵² DN II nr. 1111.

⁵³ DN XI nr. 1111, 1114, 1125.

⁵⁴ NRJ I.2 s.582.

Testamentet fra 1277 opplyser at det var 8 skipreider i Raumsdølafylke. Andre kilder vet ikke om skipreider i Romsdal, men nevner i stedet 8 åttunger som vel har svart til skipreidene. Utenfor åttungene står fiskeværene Bud, Bjørnsund og Ona. Den første hele leidangslista for Romsdals len er fra 1613 (R.A lensrekn. Pk.683), og den viser at nesten all leidang i Romsdal ble betalt med smør og korn. Bortsett fra i de tre nevnte fiskeværene, som betalte leidangen med fisk.

(Asgaut Steinnes: Gamal Skatteskipnad i Noreg. S.173-175)

Det kan se ut som om Bud har hatt denne ordningen med å stå utenfor den vanlige normen for skatteinnbetaling også tidlig på 1500-tallet. En annen forklaring på at Bud er spesielt nevnt i regnskapet er at fiskeværet kan ha ligget direkte under slottet. Bud er nemlig også nevnt i et utgiftsregnskap for sommeren 1520. 5 tønner salt er gitt til bønder fra Bud som lønn for den fisken de hadde brakt til gården. At Bud er nevnt i utgiftsregnskapet bygger oppunder teorien om at Bud har tilhørt slottslenet og ikke hovedlenet slik regelen er for de fleste områdene i Møre og Romsdal.

Lensmenn

Et vitnesbyrd om veksten i sysselmannens arbeidsområde er at de får spesielle hjelpere; lensmenn. Landsloven nevner noen steder at det for sysselmanen finnes en ombudsmann.⁵⁵ Lensmannsombudet ble tatt i bruk en gang omkring 1270.⁵⁶ Sysselmennene var ofte folk fra andre områder av landet, og sysselmanen kunne også bli flyttet fra den ene sysla til den andre. Nettopp fordi sysselmennene derfor ofte var fremmed i distriktet, hadde de bruk for ombudsmenn som var kjent i nærområdet. Det var behov for kjentfolk til å *reka lenit*.⁵⁷ Å “reke” rundt i sysla for å inndrive all oppebørsel, både landskyld, skatt og bøter måtte også være et tidkrevende og hardt arbeid. Det er derfor naturlig at sysselmanen alt tidlig har hatt en eller flere ombudsmenn til å hjelpe seg med disse oppgavene.

Eirik Magnussons store rettarbot fra 1280 forutsetter at lensmenn er noe normalt over hele riket.⁵⁸ Kildene forteller at lensmannen på denne tida hadde en sikker og mektig posisjon innen forvaltning og rettsstell på det lokale planet.⁵⁹ Lensmannen kunne gå inn som ombudsmann for sysselmanen i en rekke av hans finansielle og rettslige gjøremål. Vi vet lite og ingenting om arbeidsdelingen mellom lokaladministrasjonens to representanter, men en gradering etter mer viktige- og mindre viktige saker, slik at sysselmanen tok seg av de først nevnte, er et fornuftig resonnement.⁶⁰

I gammelnorsk tid hadde sysselmannens lensmann både vestpå og østpå, og i landet ellers, oppgaver i forbindelse med oppebørsel. Det er forøvrig et faktum at vi fra Vestlandet praktisk talt ikke har et eneste diplom eller kilde ellers som omtaler lensmannen fra 1380-åra til 1520.⁶¹ Dette forteller oss at et eller annet skjer på Vestlandet i senmiddelalderen, og det ligger nære å gjette seg til at institusjonen dør ut her i denne perioden.

Fantes ikke lensmannsinstitusjonen i Møre og Romsdal? I et fullmaktsbrev utstedt 19.mai 1400 i Borgund, ble brevet beseglet av Peder Lang, som var herr Eindrids ombudsmann på Sunnmøre.⁶² Herr Eindrid er ikke omtalt som sysselman i dette brevet, men når det fra de

⁵⁵ NGL II, s.11; s.54; s. 156.

⁵⁶ Bæra 1967,s 50-60.

⁵⁷ Bæra 1967s.61.

⁵⁸ Helle 1974,s.206.

⁵⁹ Bæra 1967,s.61.

⁶⁰ Bæra 1967,s.38.

⁶¹Bæra 1967,s.155.

⁶² DN III, nr. 552.

siste 30-årene av 1200-tallet og fra 1300-tallet er snakk om sysselmannens ombudsmann, er dette som regel ensbetydende med lensmann.⁶³

Kan man dermed ut fra dette hevde at Peder Lang har vært lensmann på Sunnmøre? Som tidligere nevnt var lensmannen sysselmannens lokale hjelper. Etternavnet *Lang* er ikke noe vanlig sunnmørs-navn, noe som tyder på at Peder Lang ikke var representant for lokalbefolkningen på Sunnmøre. Hvis man da tolker lensmannsinstitusjonen på samme måte som Bæra, kan man ikke hevde at Peder Lang var lensmann på Sunnmøre. Hvis vi derimot ser i Landsloven og i rettarbøter, så står der ingenting om at lensmannen skal være en mann fra distriktet,⁶⁴ og hvis vi legger denne tolkningen til grunn kan han nok likevel regnes som lensmann i dette området.

I et annet diplom nedskrevet på Vereidet i Gloppen, datert 12. Mars 1386, er også en Peter Haraldsson nevnt som ombudsmann for sysselmannen i Nordfjord, Erlend Filipsson.

Det er en stor mulighet for at de ombudsmennene jeg har referert til kan ha vært fullmektiger for sysselmannen. Det var vanlig at fullmektiger var tilstede når sysselmannen ikke oppholdt seg i sysla. Her kan man dermed ikke dra noen sikker konklusjon. I mine kilder har jeg ikke kunnet spore lensmenn som har hatt sitt virke på Nordmøre eller i Romsdalen. Dette er i tråd med de undersøkelser Bæra har kommet fram til. Jeg mener at en nedleggelse av denne lensmannsinstitusjonen bare ville skje hvis det ikke var behov for den. Det kan være flere årsaker til at lensmannen har vært overflødig i disse områdene, og man kan blant annet tenke seg at bøndene på Vestlandet nyttiggjorde seg lagrettemenn i gjøremål der man på Østlandet så det nødvendig å bruke lensmannen. Dette kan man ikke si med sikkerhet uten at det blir gjort grundige undersøkelser av rettsdokumentene som er utstedt på Vestlandet. En annen årsak til at det ikke har vært behov for lensmenn i lokalforvaltningen på Nordmøre og i Romsdal i senmiddelalderen, er befolkningsnedgangen sett i lys av svartedauden. Det kan kanskje forklares så enkelt som at det ikke har vært flere arbeidsoppgaver enn at sysselmannen har greid å forvalte disse alene.

⁶³ Bæra 1967,s.14.

⁶⁴ Bæra 1967,s.11-12.

Oppsummering

Jeg har prøvd å gi en oversikt over det lokale forvaltningsapparatet fra tidlig middelalder fram til slutten av den perioden som omtales som middelalder. Jeg har forsøkt å vise at det lokale forvaltningsapparatet som i tidlig middelalder bestod av årmenn og lendmenn ble overtatt av sysselmannsombudet. Jeg har greid å knytte tre sysselmenn opp mot Sunnmørsregionen, mens det på Nordmøre muligens finnes spor etter en sysselmann. Det har utvilsomt vært knyttet sysselmenn/mann til Nordmøre og Romsdalen også. Da sysselmannens arbeidsområde ble for bredt oppstod det et behov for ombudsmenn som kunne hjelpe sysselmannen med de daglige gjøremål, og de såkalte lensmenn gjør sitt inntog i lokalforvaltningen. Denne lensmannsinstitusjonen finnes det ikke spor av på Nordmøre og i Romsdalen før et stykke ut på 1500-tallet. Fra Sunnmøre har vi en kilde fra år 1400 som muligens omtaler sysselmannens ombudsmann, og det er derfor muligheter for at denne institusjonen har vært å finne på Sunnmøre i senmiddelalderen. Når så det lokale forvaltningsapparatet går i oppløsning en gang i løpet av senmiddelalderen, blir fogden satt til å administrere lenet for sin lensherre, og også i Møre og Romsdal kan man ane spor etter den administrative oppløsningen som finner sted i Norge på slutten av 1400-tallet og inn på 1500-tallet.

Det ser ut til at systemene i fylket i nesten hele senmiddelalderen har ligget under hovedlenet, men ikke under slottslenet. Unntaket ser ut til å være Giske-godset som blir omtalt under slottslenet 1520. Det vil si at det kun er ekstraskattene som er krevd inn som er registrert i regnskaps og jordebøkene for Bergenhus fra resten av lenene innenfor denne perioden. Kildegrunnlaget blir dermed ikke så rikt som det kunne ha vært hvis flere av lenene i perioder hadde vært slottslen.

Administrativ skriftbruk mellom sentralmakten og lokal administrasjonen

I denne delen av oppgaven har jeg tenkt å se på hvilke felt skrift først ble tatt i bruk og hvorfor man tok i bruk skrift på et område, mens man på et annet område lot være. Med sentraladministrasjon mener jeg her kongemakten. Når jeg nevner lokaladministrasjonen mener jeg sysselmenn/fogder eller eventuelle andre lokale tjenestemenn.

Det er først under Magnus Lagabøte at vi for første gang i bevarte kilder hører om en kongelig kansler i Norge.⁶⁵ Forskningen har likevel regnet med kansleren lenger tilbake. Ludvig Holm Olsen hevder at det trolig fantes regjerings- og kirkelige arkiver alt fra 1100-tallet, han sier videre at et kongelig arkiv iallfall eksisterte i Håkon Håkonsons tid (1217-1263).⁶⁶ Clanchy mener at det var kongens administrasjon som var drivkraften i å øke skriftkunnskapen ute i provinsene i England.⁶⁷ McKitterick mener at det er viktige indikasjoner på det samme i Frankrike både før og etter Karl den store.⁶⁸ For Telemark sitt vedkommende kom Elisabeth Aronsen fram til at den mest åpenbare drivkraft for å innføre skrift var kongemakten.⁶⁹ Var det slik også i Møre og Romsdal? I det følgende vil jeg se om det er mulig å spore en slik utvikling i et område som i forhold til sentralmakten er nokså perifert som Møre og Romsdal.

Brukte kongemakten skrift i sin regulære kommunikasjon med sysselmannen/lensinnehaveren?

Det er bevart svært få brev skrevet av sentralmakten til de lokale tjenestemenn i Møre og Romsdal. I mitt kildemateriale foreligger kun syv brev. Det kan altså virke som om den regulære korrespondansen ikke har vært særlig utbredt. Med regulær korrespondanse mener jeg skriftbruk som tar for seg dagligdagse rutiner. Ingen av de syv bevarte brevene er skrevet i kongens kanselli, men det er her snakk om brev der kongens interesser meddeles skriftlig.

Lensrettigheter og eiendomsforhold

Fire av de syv brevene dreier seg om lensrettigheter og eiendomsforhold. Tre av brevene er skrevet tidlig på 1400-tallet og er korrespondanse som omhandler Nordmøre len. Det ene er et

⁶⁵ Helle 1972, s.399.

⁶⁶ Holm-Olsen 1989, s.90.

⁶⁷ Clanchy 1993, s.57-62.

⁶⁸ McKitterick 1989, s.30-31.

⁶⁹ Aronsen 1999, s. 165-168.

pantelensbrev på Nordmøre fra kong Erik og dronning Margrete til Gaute Eiriksson.⁷⁰ Det andre brevet er en lensrevers fra Gaute Eiriksson til kong Erik og dronning Margrete. Det tredje brevet er datert 16. Mars 1401, og her utsteder ridderen Gaute Eiriksson en *mortifikasjonserklæring* og *generalkvittering* der han erklærer døde og maktesløse alle de brev han har fra kongene Magnus og Håkon, enten de gjelder lån, penger, sysler eller gjeld.⁷¹ Han gir her kong Erik og dronning Margrete *generalkvittering* for alle sine fordringer til dem. Herfra har han unntatt de to pantelensbrev som han har fått av kongen og dronningen på Nordmøre len.⁷²

I et brev datert 28. Oktober 1526 referere hr. Thure Jenssøn til et brev utstedt av kong Fredrik I.⁷³ I brevet som Fredrik I. skal ha sendt til hr. Thure Jenssøn, står det at han skal motta alt jordegods og løsøre etter fru Ingegerd Erlendsdatter, *en arv som omfatter Giske og alt annet gods nordenfjells*.

Disse fire brevene viser at det har foregått en viss kommunikasjon i brevets form mellom lensinnehaverne i Møre og Romsdal og kongemakten. Brevene forteller om korrespondanse i forbindelse med len, sysler og andre eiendomsforhold. Alle disse brevene er juridisk bindende avtaler mellom monarkene og tjenestemennene, og det er naturlig at slike avtaler som omhandlet jordegods eller andre privatrettslige saker ble gjort skriftlig. Denne formen for korrespondanse kan ikke betraktes som regulær administrativ korrespondanse.

Generell informasjon til innbyggerne

Med generell informasjon til innbyggerne mener jeg at innholdet i disse brevene var informasjon som sannsynligvis skulle kunngjøres på tinget. To av de syv bevarte brevene, har jeg klassifisert som generell informasjon til innbyggerne. I et brev datert 19. Desember 1529 skriver hr. Nils Lykke til innbyggerne nordenfjells for å fortelle at kong Fredrik I har *undt* han og hans svigermor Fosen len, Edøen, Sunnmøre, Romsdal, Stjørdal og Herjedalen.⁷⁴ Hr. Nils Lykke, ber innbyggerne om å adlyde hans fogder og embedsmenn på stedet.

⁷⁰ Brevet er skrevet før 16. Mars 1401. Diplomet er ikke trykt i DN. Diplomet kommer på trykk i bind VI av RN.

⁷¹ DN I nr.575

⁷² DN I nr.575

Det kommer i dette brevet fram at Gaute Eiriksson er i besittelse av flere brev skrevet av kongene Magnus (1319-1355) og Håkon (1343-1380). Minimum ett av disse brevene må da være skrevet i perioden før 1355

⁷³ DN IX nr. 575.

⁷⁴ DN IX nr.649.

I et annet brev datert 3 desember 1531 skriver erkebiskop Olav av Trondhjem, på vegne av kong Christian II, til innbyggerne i Fosen len, Edøen, Romsdalen og Sunnmøre.⁷⁵ I dette brevet blir innbyggerne i de nevnte len informert om at kong Cristian II har inntatt landet med et betydelig antall *krigsfolk*, og at hele det sørlige Norge har underkastet seg ham. Innbyggerne anbefales å rette seg etter kongens tjenestemenn.

Disse to brevene er altså informasjon som ble gjort kjent for innbyggerne på tinget. I begge tilfellene er det kongens tjenestemenn som har skrevet brevene. De er ikke produsert i kongens kanselli, men det er liten tvil om at de respektive kongene kunne gå god for innholdet i brevene. Nils Lykkes' brev forteller om korrespondanse i forbindelse med lensovertagelser.⁷⁶ I tillegg til at det ble utferdiget en juridisk bindende avtale mellom kongen og lensinnehaveren, ble det som vi ser her også skrevet til innbyggerne i lenene. Brevet referere til kongen, slik at innbyggerne skulle kunne være trygge på at dette var en gyldig avtale.⁷⁷

Erkebiskop Olav skriver til innbyggerne nordenfjells på vegne av kong Christian, som på denne tiden, kjempet om kongemakten i Norge med Fredrik I.⁷⁸ Brevet viser at det i forbindelse med uroligheter i landet nok var vanlig at slike brev ble skrevet av sentralmaktens nærmeste medarbeidere. Det var viktig at slike brev ble lest opp på tinget, da det var påkrevd at alle innbyggerne fikk den samme informasjonen. Begge disse to brevene tar for seg ekstraordinære saker som ikke sier noe om den daglige administrasjonen av lenene.

Loyalitetserklæring i en krisetid

Et av brevene nevner skatteinnbetalinger. I et brev datert 31.januar 1532 skriver Nils Erlendssøn at han har lovet erkebiskop Olaf å kreve inn renter, rettigheter, landshjelp og gjengjerd⁷⁹ av Nordmøre, på vegne av kong Christian.⁸⁰ Dette brevet er en konstatering fra Nils Erlendssøn om at han vil utføre sine plikter overfor kongen. Nils Erlendssøn stiller alt sitt gods som sikkerhet for riktig innbetaling. Hvordan regnskapet skal avlegges sier brevet ingenting om. Dette er ikke et brev som bærer preg av å være dagligdags administrativ

⁷⁵ DN VIII nr. 658

⁷⁶ DN IX nr.649.

⁷⁷ DN IX nr. 649.

⁷⁸ DN VIII nr. 658.

⁷⁹ Gjengjerd=ekstraskatt.

⁸⁰ DN VIII nr.673.

korrespondanse. Det må sees på som en troskaps-erklæring fra Nils Erlendsson til erkebiskop Olaf og kong Christian II.

Ble ikke skrift brukt til dagligdags administrativ korrespondanse?

Flere diplomer enn de nevnte syv som viser at sentralmakten kommuniserte med lokaladministrasjonen gjennom skriftbruk, er ikke bevart. Alle disse brevene gjelder generelle bestemmelser eller rettslig forpliktende avtaler. Ingen av disse brevene bærer preg av å være korrespondanse for administrative forhold slik Clanchy beskriver forholdene i England.

*“In England, the principal producer of documents was the king’s government. Many, perhaps most, of the letters produced were written within the organization to other royal officials. Behind any solemn royal charter now extant there once existed numerous ancillary documents-petitions, drafts, transcripts, writs to officials, letters to other interested parties, and correspondance among the officias themselves “so that things may be made run expeditiously”.*⁸¹

Ble da ikke skrift brukt som kommunikasjonsmiddel mellom sentral- og lokaladministrasjon i Møre og Romsdal? Hvis man legger de bevarte diplomene til grunn, så kan det se ut som om skrift ikke ble brukt til dagligdags administrativ korrespondanse. Det virker som om kongen gav en generell skriftlig instruks til sine embedsmenn, og at han også gav generelle forordninger skriftlig. De sakene monarkene sendte brev om, var altså av en generell karakter, og det ser ut som om monarkene overlot enkeltspørsmål til sine embedsmenn. Det finnes ingen holdepunkter for at embedsmennene har konferert med sentraladministrasjonen skriftlig om de dagsaktuelle saker som har oppstått. Derimot er det sannsynlig at dagligdags administrative saker ble drøftet når sysselmannen avla den årlige rapporten. I Hirdskråen fra kong Magnus Håkonsson (1273, 25.jan.-15.febr.) står det blant annet dette om veitslemenns og tjenestemenns plikter:

*“Jeg skal gjøre fullt rede for den (syslen) hver tolvte måned, enten den vokser eller minker, likeledes for veitsler og nedgang i (veitsler), om de forekommer, med rett utregning etter den bestemmelse som nå er omtalt.”*⁸²

Før 1319, mens kongen ennå holdt til i landet har sysselmennene møtt kongen hver tolvte måned for å avlegge rapport om systens tilstand. Det var nok også rom for å diskutere administrative rutiner med monarkene, eller andre representanter for sentralmakten når disse årlige møtene fant sted. Det man dermed kan si, er at det ser ut som om de lokale tjenestemenn har hatt en stor grad av handlefrihet i sine daglige gjøremål. Da kongen flyttet

⁸¹ Clanchy 1979, s.45.

⁸² NGL II 428-32.

utenlands etter 1319, må man regne med at de rapporterte på samme måte til fehirden. Senere vet vi at fogdene møtte opp hos høvedsmannen på samme måte.

Det at monarkene overlot enkeltspørsmål til de lokale tjenestemennene, ser ut til å være i tråd med de undersøkelser som er gjort i Anglo-Saksisk England. Simon Keynes hevder at selv om man tok i bruk skrift til administrative formål, så foregikk uten tvil mye av informasjonsutvekslingen muntlig. I artikkelen om emnet *Royal Government and the Written Word* refererer han til undersøkelser gjort av Lyon. Han er kommet fram til at selv om kongens kanselli var i stand til å produsere store mengder av skrevne dokumenter, foregikk veldig mye av det administrative arbeidet muntlig. Mange av bestemmelsene som skulle tas ble ofte også overlatt til blant annet de lokale tjenestemenn.

“The most recent pronouncements on the subject are those of Lyon: He recognizes the existence of a royal secretariat or writing-office capable of producing charters and writes in some significant quantity, but he also remarks that ‘acts of government in the tenth century tended to be oral’, instancing law-making as an activity in which ‘nine times out of ten the actual recording in writing was left in a surprisingly casual way to ecclesiastics and to individual or local enterprise’.”⁸³

Forholdene i Anglo-Saksisk England og i Møre og Romsdal er sammenlignbare. Selv om tidsepokene for de engelske brevene er noe ulike i forhold til brevene fra Møre og Romsdal mener jeg at disse resultatene har overføringsverdi, da man i Norge fikk kjennskap til skrift senere enn i England. Den samme tendensen kan man i hvert fall spore begge steder, nemlig at skrift nok ikke ble benyttet når man skulle gi befalinger og instruksjoner av kortvarig rekkevidde i den daglige administrasjon.

Bevaringsforhold

Det er som nevnt bevart et uforholdsmessig lavt antall brev fra Møre og Romsdal. Spørsmålet er om de bevarte brevene gjenspeiler forholdene slik de var, eller om vanskelige bevaringsforhold kan forklare det lave antallet? Er det mulig at fraværet av personrettet korrespondanse skyldes bevaringsforholdene?

Selv om det samlede tilfang for hele perioden er beskjedent; kan man kanskje likevel forestille seg et stort antall tapte brev? Om så er tilfelle så ville vel tapsprosenten sannsynligvis vært størst for befalinger og instruksjoner av kortvarig rekkevidde til ombudsmenn

⁸³ Keynes, Simon: Artikkel trykt i Mc.Kitterick 1990 s.229.

i forvaltningen. Pergament var dyrt og når et brev hadde mistet nyhetens verdi, var det nok vanlig å vaske pergamentet og bruke det på nytt. At man ikke har tatt vare på den dagligdagse administrative korrespondansen, er vel heller ikke så rart. Det vil ikke være det samme behovet for å arkivere slike brev, i motsetning til domsbrev eller brev som omtaler eiendomsoppgjør. Mye av det skrevne materialet har nok også blitt borte i branner opp gjennom årene. Vi vet at gjennom hele middelalderen må det ha forsvunnet mange håndskrevne dokumenter på denne måten. I tillegg så har eierforholdene på gårdene vært forholdsvis ustabile. Mange forutsetninger har måttet ligge til grunn for at de håndskrevne dokumentene skulle bli bevart. Flere generasjoner av gårdenes eiere måtte ha oppbevart middelalderdokumentet, noe som helt sikkert ikke alltid ble gjort. Det er derfor ikke så vanskelig å tenke seg at brev som ikke omhandlet eiendomsforhold etc. kunne bli kastet, eller brukt til diverse andre ting. At skriftbruken har vært mer omfattende enn det de bevarte brev indikerer, er uten tvil riktig.

Det sterkeste argumentet for dette synet er at det tross alt er bevart en del brev som ikke hadde juridisk verdi eller økonomisk verdi. Og det er ved å jamføre ulike typer brev at jeg kommer fram til at mye av kommunikasjonen mellom sentralmakten og de lokale tjenestemenn har foregått muntlig gjennom hele middelalderen. I England har Keynes kommet fram til at skrift ikke ble benyttet i stor utstrekning til administrativ korrespondanse. De bevarte diplomene fra Møre og Romsdal gir en indikasjon på at det samme var tilfelle også her. Gjennom hele middelalderen var lenene i Møre og Romsdal forlent bort til adelsmenn. Disse adelsmennene hadde dermed ansvaret for den daglige driften av de ulike len. Kongen hadde dermed ikke så stor innflytelse på hverdagen til innbyggerne i lenet. Og så lenge kongen fikk de inntektene han skulle fra lensherrene, var det kanskje ikke så mye å skrive dokumenter om? Selv om skrift ble tatt i bruk på stadig flere områder, så trenger det ikke være en selvfølge at man brukte skrift til alle formål. Slik er det med alle teknologiske nyvinninger. Man tar ikke i bruk ny teknologi innenfor et hvert felt, i hvert fall så tar det en viss tid før nye rutiner blir innarbeidet. At det tok lang tid før skrift ble innført til administrative forhold, kan forklares ved at man ikke så behovet for å bruke den nye teknologien på dette området. De kontrollrutinene man hadde fungerte kanskje godt for samtiden? Når det gjelder generelle forordninger, ser det derimot ut som om kongen gav embedsmennene skriftlig instruks. Men dette var ikke korrespondanse som omhandlet den daglige administrasjonen med lenet. Jeg mener derfor at mye av kommunikasjonen mellom sentralmakten og de lokale tjenestemenn må ha foregått muntlig gjennom hele middelalderen.

Muntlig eller skriftlig kontroll av embedsmennene?

Selv om mye av kommunikasjonen mellom sentralmakten og de lokale tjenestemenn foregikk muntlig, ble likevel endel ting skriftfestet. Norske sysler og fehirdsler ble nemlig forvaltet på regnskap. Programmessig kom ordningen inn i fastere former fra 1270-årene, da alle sysselmenn ble pålagt regnskapsplikt. Sysselmennene måtte rapportere og avlegge regnskap en gang i året.⁸⁴ Det er tydelig at sysselmanen skulle møte personlig. Denne regnskapsavleggelsen skjedde normalt hver 12. måned. Tjenestemennene skulle altså stå til ansvar for inntektene og utgiftene syslen hadde hatt i løpet av året. Men hvordan foregikk så denne regnskapsavleggelsen – skjedde den skriftlig eller ble denne kontrollen utført muntlig?

Om disse regnskapene over syslene ble ført skriftlig, så er ikke noen av disse bevart i sin helhet. Det eksisterer bare noen få spredte kvitteringer på deloppgjør. Det er derfor et åpent spørsmål om sysselmanen har levert en skriftlig redegjørelse på syslens inntekter og utgifter i høymiddelalderen. Men skriftfestingen av de uvisse inntekter kan gå tilbake til slutten av 1300-tallet eller begynnelsen av 1400-tallet da en for første gang hører om skriftlige administrative regnskaper i Danmark og Sverige. De eldste bevarte lensregnskapene i Sverige omhandler Nyköpings slottslen og Dalerne. Lensregnskapene er fra henholdsvis 1365/66 og 1366/67 for Nyköping og fra 1366/67 for Dalarne.⁸⁵ Det eldste bevarte lensregnskapet fra kongeriket Danmark er Eggert Frilles fortegninger fra 1442 over hva bøndene i Skam årlig betalte i skatt.⁸⁶ Så selv om man ikke har primærkilder fra Norge og Møre og Romsdal før på 1520-tallet, kan nok slike regnskaper også her være ført fra slutten av 1300-tallet eller begynnelsen av 1400-tallet.

Hvis sysselmanen la fram sine resultater muntlig, kunne kongen sjekke om det var avvik fra det/de foregående år. I skipanen fra Magnus Håkonsson står det at innehaveren av syslen skal gjøre rede for den enten den vokser eller minker.⁸⁷ Man kunne dermed sammenligne resultatet fra året før. Han kunne da få en muntlig redegjørelse for eventuelle avvik/mangler i forhold til året før. Inntektene og utgiftene var stort sett konstante. Skatteinnbetalingene varierte lite fra år til år. Det var dermed også lett å kontrollere om der var store avvik på inntektene for kongen. Således kunne nok en muntlig kontroll være like effektiv som en skriftlig.

⁸⁴ NGL II 428-32.

⁸⁵ KLNLM "Länsräkenskaper-Sverige"

⁸⁶ KLNLM: *Länsräkenskaper-Danmark*

⁸⁷ NGL II 428-32.

Var det mulig å kontrollere regnskapene?

De bevarte regnskapene fra Bergenhus kongsgård kan ikke sammenlignes med dagens kjente regnskapsførsel. Lensregnskapene er nemlig meget uoversiktlige og vanskelige å finne fram i. Her er ikke dobbel bokføring med debet og kreditt, men inntektene er nedskrevet i et regnskap og utgiftene i et annet. Hvert vareslag som er innkommet i skatt er ført for seg, slik at alt som angår Møre og Romsdal er spredt over hele regnskapet. Slik som i et utgiftsregnskap fra 1522, der Per Jensen av Giske fikk to shilling for å kjøpe kritt.⁸⁸ Utbetalinger til Per Jensen er nevnt ytterligere syv ganger på ulike steder, i det samme regnskapet.⁸⁹ Det kunne derfor ikke være enkelt å kontrollere hvor mye hver enkelt fogd fikk utbetalt sommeren 1522.

Det må ha vært vanskelig å lete opp opplysninger i regnskapene. Utgiftsregnskapet for sommeren 1522 er på 130 sider.⁹⁰ To inntektsregnskaper for kongsgården sommeren 1521 utgjør tilsammen 244 sider.⁹¹ Inntektene ble som nevnt ført etter vareslag, og regnskapene ser ut til å være ført hele året gjennom. Det må altså ha vært problematisk å si noe om hvor store utgifter og inntekter fogdene til en hver tid hadde, siden det bevarte materialet ikke inneholder noen balanse.⁹² Balansen gjaldt nemlig hvert vareslag og ikke for hver fogd. Å finne tilbake i regnskapene måtte derfor være problematisk. Likevel er regnskapene så omfattende, og lange at det vitner om at ønske om kontroll er til stede. For hvorfor skulle man ellers bruke så lang tid og så mye pergament på noe som ikke var meningsfylt? Hensikten med å føre regnskapene måtte uten tvil være at sentralmakten ønsket å utøve kontroll med landets økonomi, og dermed kontrollere sine undersåtter slik at disse ikke beriket seg urettmessig.

Uoversiktlig regnskapsførsel var et problem også i England. I England førte kongen ned rettene sine i den såkalte *Domesday Book*.⁹³ Dette er en fortegnelse over alle grunneiendommer i riket med en angivelse av beboernes antall, stand, inntekter og avgifter. Kartleggingen skjedde på kong Vilhelms befaling i 1086. Selv om denne oversikten over kongens inntekter ble gjort på et så tidlig stadium, virker det ikke som om man nyttiggjorde seg opplysningene i boken i den administrative rutinen før et par århundre etter at man begynte å nedskrive statens inntekter.

⁸⁸ NRJ III s.481.

⁸⁹ NRJ III s.511, 547, 564, 569, 573, 595, 598.

⁹⁰ NRJ III s.469-602.

⁹¹ NRJ II s.555-671.

⁹² NRJ II s.673-688.

⁹³ Clanchy 1979,s.32-35.

“Searching Domesday Book, for evidence of whether land was ancient demesne of the crown or not, had followed a similar pattern; searches had started in the 1250s and only became established routine in Edward I’s reign or later, although Domesday Book had been available for two centuries. Making documents for administrative use, keeping them as records, and using them again for reference were three distinct stages of development which did not automatically and immediately follow from each other.”⁹⁴

Den engelske kronen hadde altså rutiner på hvordan man skulle registrere statens inntekter og utgifter, men problemet var hvordan man skulle kunne nyttiggjøre seg denne informasjonen til kontroll. Det største problemet til arkivaren ser ut til å være at han ikke visste hvilken side eller rull han skulle lete etter de opplysningene han trengte. Ikke før man fikk bedre administrative indeks rutiner kunne man på en effektiv måte ta i bruk Domesday Book.

Et annet problem ved de norske lensregnskapene var at regnskapene over de fleste inntektene ikke ble ført nominelt. Det vil si at det ofte bare var den innbetalte sum fra hvert fogderi som var nedtegnet. En anførsel av hva hver enkelt gård eller bruker betalte med angivelse av navnet på gården eller brukeren, ser man ikke ved innbetaling av de vanlige skatter. En slik regnskapsførsel er kun benyttet ved ekstraskattinnkrevinger og ved andre uvisse inntekter.

Jeg mener derfor at regnskapene ikke kunne brukes som effektivt kontrollmiddel før staten tok i bruk nominelle regnskaper. Som en konsekvens av at dette ikke ble gjort, måtte det være vanskelig å ha full kontroll over fogdens virksomhet på denne tiden. Så selv om fogdene ved overlevering av inntektene på Bergenhus, kan ha levert med et brev der det ble presisert hvor mye varer de hadde innkrevd, ville ikke et slikt brev la seg bruke til kontroll utover det en muntlig redegjørelse ville gjort. Kontroll i noen mening av ordet er først mulig når fogdene begynner å føre nominelle regnskaper.⁹⁵

Til hvilke formål tok man i bruk skriftlige regnskaper?

Som jeg nevnte ovenfor så måtte man utarbeide et system for registrering som gjorde det mulig å kontrollere i ettertid. I det følgende skal vi se på hva som ble registrert skriftlig. Det må ha vært områder der behovet for skriftlige regnskaper var større enn andre og tidspunktet for når dette behovet meldte seg må ha vært forskjellig.

⁹⁴ Clanchy 1979, s.154.

⁹⁵ Se forøvrig s. 40

Jordebøker

Det ser ut som om det første man begynte å skriftfeste var fortegnelser over jordegods og annen fast eiendom, såkalte jordebøker. Dette virker rimelig da det nok var viktig å dokumentere eiendomsrett til kongens jord. Kronens *jordaskrå* nevnes første gang i 1303 i kong Håkons retterbot om leidangens og landskyldens oppbørsel.⁹⁶ Det sies her at sysselmennene skulle forevise denne jordeboken ved regnskapskontroll. Landskylden var en jordleie som sysselmanen mottok for bruk av krongods. Denne avgiften skulle betalet årlig med en fast sum.⁹⁷ Det vanlige var at landskylden ble betalt med varer og da i regelen i de vareslagene som gården produserte mest av.

Hvor langt tilbake går så kronens jordebøker for Møre og Romsdal? Man vet at det i middelalderen ble ført jordebøker, både av kronen, av kirkelige institusjoner og av private godseiere.⁹⁸ Det finnes ikke bevarte kilder om kronens jordebøker i Møre og Romsdal, men det ville vært naturlig at kronen var i besittelse av slike jordebøker for å registrere innbetalinger av landskylden også i Møre og Romsdal. De kongelige sysselmennene hadde pålegg om å holde skikkelig landskyldsskrå eller jordebok for sitt styringsområde.⁹⁹ Kongen måtte ha stor interesse av at slike jordebøker ble skrevet, både for å ha oversikt over hvilke gårder han eide og for å kontrollere at sysselmanen krevde inn riktig landskyld. Så lenge det var regulert i lovene at en slik jordebok skulle føres av sysselmanen, er det liten grunn til å tro at dette ikke ble gjennomført. For å kunne si noe om når kronen begynte å skriftfeste fortegnelser over krongodset, kan det være nyttig å se på når kirken begynte å skrive jordebøker.

Hvor langt tilbake er det rimelig å anta at kirkens jordebøker som omfattet Møre og Romsdal har gått? Det er bevart rester av et blad fra en jordebok for Munkelivs kloster¹⁰⁰ i Bergen og et om jordebok for Jonskirken i Nidaros. Begge disse er fra ca. 1150-ca.1200. Bladet fra Munkeliv kloster (1175) inkluderer jord i Møre og Romsdal, Sogn og Fjordane og Hordaland. Man vet altså at kirken førte jordebøker mot slutten av 1100-tallet. Det er ikke urimelig å tro at denne skriftfestingen av jordebøker kan gå enda lenger tilbake i tid. Men at

⁹⁶ NGL nr.56.

⁹⁷ KLNLM "*Landskyld*"

⁹⁸ Holm-Olsen 1990, s.88. Det er verdt å merke seg at Holm-Olsen sier at mange av opplysningene i jordebøker opprinnelig stammer fra dokumenter som kjøpbrev, gavebrev, testamenter og andre. Men originalbrevene er gått tapt - i tusenvis.

⁹⁹ NGL III 137 (1303?)

¹⁰⁰ DN XVI nr. 1

kirken førte jordebøker over jordgods i Møre og Romsdal på 1100 tallet, kan man si med sikkerhet. I tillegg er Aslak Bolts (ca. 1430) og Olav Engelbrektssons jordebøker (ca. 1530) bevart.

Jeg mener derfor det er rimelig å anta at også skriftfestingen av kronens jordebøker går tilbake til 1100-tallet. Dette fordi det ser ut som om det i 1303 var en innarbeidet rutine å føre jordebøker for sysselmennene,¹⁰¹ og fordi vi vet at kirken førte jordebøker så tidlig som på 1100-tallet. Det er rimelig å tro at kronen fulgte de samme prosedyrene som kirken på dette området. Det må ha vært meget nødvendig å ha en oversikt over kronens jordegods for å kunne kreve inn riktig landskyld. Jeg mener derfor man kan gå ut fra at kronen førte jordebok over sitt gods i Møre og Romsdal på 1100-tallet.

Hvorfor er så kirkens jordebøker bevart lenger tilbake enn kronens? Hvis man tar utgangspunkt i at alle kirkene i middelalderen hadde jordebøker, er det heller ikke mange av disse geistlige jordebøkene som er bevart. Eierforholdene innenfor kirken har dessuten vært stabile i en helt annen grad enn middelalderens verdslige storgods og krongods. Eiendomsforholdene på storgårdene var av privat karakter, innboet i husene kunne de gjøre som de ville med. Geistlige jordebøker var ikke private bøker, geistlige har derfor kanskje hatt et annet forhold til disse bøkene. Jeg mener derfor at de geistlige jordebøkene har hatt større sjanser for å bli bevart. Det verdslige materialet kan ha også gått tapt i branner, eller ved at det har mistet nyhetens verdi og er blitt resirkulert eller kastet. Kirkebygningene var i større grad av stein enn storgodsene, og eventuelle branner ville ikke gjort så store skader i disse steinkirkene som på en bygning av tre. Også kronens jordebøker ble oppbevart på de gårdene der sysselmennene, og senere lensinnehaverne, bodde.

Ekstraskattene

Etter hvert så må det ha meldt seg et behov for å skriftfeste ekstraskattene. Det var nemlig ikke like enkelt å føre kontroll med innbetalingen av ekstraskatter som ved de faste skattene, og for å greie å holde oversikten over disse ekstraskattene må skrift ha vært et nyttig hjelpemiddel.

Etter Magnus Lagabøtes landslov hadde ikke kongen rett til å pålegge nye skatter, men i senmiddelalderen ble dette påbudet uthullet. Et helt nytt syn brøt gjennom med Christian II som på en måte markerer overgangen fra middelalder til ny tid. Skatter og avgifter var noe undersåttene måtte finne seg i hvis staten skulle være sterk. Og Christian II's utenrikspolitikk, som i første rekke tok sikte på å vinne Sverige, krevde penger til leiesoldater og til utstyr. Tre ganger etter hverandre ble det lagt ekstraskatter på folket. I 1515 ble "dronningskatten" på 1 mark pålagt, og i 1518 kom utbudsskatte på 2 mark.¹⁰² For disse to nevnte skattene har vi ikke overlevert noen regnskapliste for Møre og Romsdal, men skattelister for den tredje, tiendepengeskatten fra 1520(21) har vi. Denne skatten skulle gjelde hele Norge, men den er bare kjent fra de vestlige og nordlige distriktene. Skattebrevet for tiendepengeskatten er ikke kjent. Men vi har likevel muligheter for å få tak i prinsippet for utskrivningen da vi kjenner dette av omtale fra enkelte samtidige skrifter. I en brevregistrant for høsten 1519 og våren 1520 finnes det noen notater som viser at "almuen" skulle yte "then x pening aff alt theris godtz", dessuten at borgene i Bergen måtte ut med 1/20 av "alt theris godtz rørendis og vrørendis"¹⁰³ I et brev fra 1524, fra bispen og kapitlet i Bergen til Fredrik I blir skatten omtalt som "then vhorlig skath tigendh hwar peingh aff løsth oc fasth gotz baade aff rick oc fatick".¹⁰⁴ Adelen betalte trolig sin del av skatten til høvedsmannen, og vi har også overlevert et register som viser at prestene i Bergen måtte betale.¹⁰⁵ Men adelens "sedhiegaarde" og prestegårdene finnes sjelden i 1520 (-21) listene.¹⁰⁶ Vi har altså med en formueskatt å gjøre, og som i prinsippet skulle gjelde alle, men som i praksis ble innkrevd fra alle husstands eller familieoverhoder.¹⁰⁷ At tiendepengeskatten var en persons katt ser vi av betegnelsen som "Maritte j Hittzen cum filia", "Arne på Voge cum filia" og "Other på Ness cum matre"¹⁰⁸ Det er familieoverhodene som står for skatten. I det følgende skal vi se nærmere på hvordan disse regnskapene er oppbygd.

Nominelle skattelister og summeringer

Skattemanntallet for Trondheims erkebispedømme og Bergens bispedømme fra 1520-(21), er den eneste samlede oversikten vi har over skatteytende personer i det vestlige Norge i

¹⁰² Dybdahl, 1974, s.300.

¹⁰³ Rigsarkivet i København, Dansk kancelli, B7 legg 2 og 3 fol. 10b, jfr. Øvrebø 1956. s. 144.

¹⁰⁴ DN VI nr. 689.

¹⁰⁵ Det norske ødegårdprosjektet nr.1, s.170.

¹⁰⁶ Sulebust 1977, s.157.

¹⁰⁷ Sandnes 1971, s. 144.

¹⁰⁸ NRJ II s.100, 101, 106.

middelalderen.¹⁰⁹ Vi vet altså at denne ekstraskatten ble skriftfestet av fogden omkring 1520. Mantallet har i prinsippet, med alle skatteyttere i Fosen, Nordmøre, Romsdal og Sunnmøre. Mantallet er ført slik at bygd for bygd, det vil si tinglag, åtting og skipreide i hvert av lenene er listet opp, og etter at alle skattebetalerne i hver bygd er nevnt har man lagt sammen hvor mye hver enkelt bygd har betalt i skatt. Når så alle skattebetalerne i lenet er nevnt, kommer en oversikt over hvor mye hele lenet har betalt i skatt.¹¹⁰ I Romsdalen er det oppgitt 323 skattepliktige bønder, på Sunnmøre 567 og på Nordmøre 445. Selv om det er flere skattebetalere på Sunnmøre enn på Nordmøre, betaler nordmøringene større skatt til sammen enn sunnmøringene.¹¹¹ Disse skattemanntallene er det lettere å finne fram i enn de tidligere nevnte inntekts- og utgiftsregnskapene, da skatteyterne er oppført etter gård. Regnskapene er skriftfestet nominelt, det vil si med anførsel av hva hver enkelt gård eller bruker betalte med angivelse av navnet på gården eller brukeren. Disse regnskapene er altså langt mer kontrollerbare enn de tidligere nevnte regnskapene som ikke var ført nominelt.

Man finner også eksempler på at ekstraskatt ble innbetalt fra Møre og Romsdal i et inntektsregnskap fra 1519.¹¹² Ingen av disse innbetalingene er ført nominelt. Her er det bare sluttsommen fra hvert av lenene som er nedtegnet. I disse regnskapene kan man se at fogden har ført ekstraskatt-innbetalinger fra folket i Møre og Romsdal, til kongsgården på Bergenhus.¹¹³ Det var altså fogden som hadde ansvaret for å føre skattene til Bergenhus. Det er derfor litt spesielt at det er Nils Henriksens kappellan som har levert penger og sølv i skatt fra Fosen, Edøen og Romsdal i dette inntektsregnskapet fra 1519. Mens det er fogden, Åge som har levert fra seg tørrfisk, kobber og jern.

“Tessze efftherscreffne penningæ oc søll antwordet¹¹⁴ her Harild her Niels Henrickszens cappellan hid tiill gaardhen wdj thenne wdbudt skatt¹¹⁵ aff the leen szom fforscreffne her Niels Henricksen haffwer aff wor naadigste herræ.”¹¹⁶

“Thette effitherscreffne koffwer oc iern antwordet Aage her Niels Henricksens tyænere hid til gaardhen wdj skatthen aff Rwmsdal oc Eddeøen.”¹¹⁷

¹⁰⁹ NRJ II s.37-258.

¹¹⁰ NRJ II s. 59, 80, 95, 120.

¹¹¹ NRJ II s.39-258.

¹¹² NRJ I.2 s.332-476.

¹¹³ NRJ I.2 s. 339, 352, 372.

¹¹⁴ *Antwordet*= overgive. Otto Kalkar: *Ordbog til det ældre danske sprog (1300-1700)*. Akademisk Forlag 1976.

¹¹⁵ *Wdbudt skatt*= ekstraskatt.

¹¹⁶ NRJ I.2 s.339

¹¹⁷ NRJ I.2 s.353.

“Jtem iij^c woger rosk. Antwordet Aagæ her Niels Henriksens fogedt hid till gaardhen wdj skatthen paa regenskaff aff tessze iij leen som er Fooszen Eddøen og Rwmsdall.”¹¹⁸

Det kommer her fram at Nils Henriksen er lensherre i Edøen, Fosen og Romsdal og at han har sendt sin kappelän og fogd til kongsgården med penger, sølv, kobber, jern og tørrfisk. I et parallelt regnskap for sommeren 1520 står det at Åge har betalt 540 mark i skatt for Nils Henriksens len.¹¹⁹ Dette var betaling for alle hans len og ikke bare de tre nevnte. Det kommer også fram at Åge har betalt 40,5 lispund kobber i skatt for Sunnmøre og at han har betalt 27 lispund kobber i skatt fra Edøen.¹²⁰ Fra Bud i Romsdalen er det kommet 6 tønner med fisk i skatt fra dags roerne i fiskeværet.¹²¹ Alt dette var ekstraskatter som ble pålagt folket av kronen. Ingen av disse innbetalingene er ført nominelt.

Førte fogden nominelle regnskap over ekstraskattene?

Ble ekstraskattene nedskrevet i et nominelt regnskap av fogden før han leverte fra seg skatteinnbetalingen på Bergenhus? Og førte fogden nominelle regnskaper selv om disse ikke ble ført inn i hovedmennes lensregnskap? I de to sist nevnte regnskapene fra 1519 og 1520, er det kun innbetalingene som er gjort fra lenene som er nedtegnet. Her er ikke noen nominell liste over skattebetalerne i lenene. Det er kun skattebeløpene som står å lese i regnskapene. Ved ekstraskattinnkrevinger i 1518, 1519 og 1520 kan man ikke uten videre si at fogden førte nominelle regnskap. Lensregnskapene sier i disse tilfellene ingenting om at fogden har levert fra seg en skriftlig meddelelse over de ekstraskatter og avgifter han har ført med seg til kongsgården. I utgangspunktet kunne derfor denne overleveringen av skatter skje ved at fogden har framlagt sitt resultat muntlig.

Hvordan har så overleveringen av skattebeløpene foregått for fogden sitt vedkommende? Beløpet som fogden har levert fra seg, har han samlet inn i skatt fra bøndene i de respektive len. Har han hatt med seg skriftlig dokumentasjon til skriveren på Bergenhus, eller har han levert pengene og varene uten at skrift har vært involvert i det hele tatt? Hvis man først tar for seg de nominelle skattematene fra 1520-(21), så kan det ikke her være noen tvil om at fogdene har ført regnskap over disse innbetalingene. Listene er så lange og inneholder så mange ulike opplysninger, at det er umulig å memorere alt som står der.¹²² Ved disse innbetalingene kan

¹¹⁸ NRJ I.2 s.372.

¹¹⁹ NRJ I.2 s.578.

¹²⁰ NRJ I.2 s.578.

¹²¹ NRJ I.2 s.582.

¹²² NRJ II s.37-258.

man derfor slå fast at fogden må ha levert fra seg regnskap til skriveren på Bergenhus. Ekstraskatten fra Møre og Romsdal er ikke ført nominelt i regnskapene bevart på kongsgården fra 1518 og 1519. Vi ser at i 1518 til 1520 reiser Åge, Nils Henriksens fogd til kongsgården med skatteinnbetalingene.¹²³ Han leverer innbetalingene for alle Nils Henriksens len, og ikke bare for det lenet han selv administrerer. Det er trolig ikke Åge som har samlet inn hele skattebeløpet. Det er sannsynlig at innbetalingene fra lenene har vært synliggjort skriftlig, og at fogden har levert en skriftlig meddelelse til skriveren på Bergenhus på hvor mye skatt som ble betalt fra de ulike lenene.

Det interessante er altså om fogdene førte nominelle regnskaper over ekstraskattene eller om de bare har levert en lapp/lite brev med den samlede summen. Fogden kan også ha overlevert pengene og varene uten at noe skriftlig har foreligget. Fladby mener at det var regnskapene fra fogdene som delvis lå til grunn for lensherrenes regnskap, men han sier også at det er uvisst om lensherren krevde nominelle regnskap av fogdene for oppkreving av andre inntekter enn ekstraskattene.¹²⁴ Jeg mener at det er rimelig at fogdene normalt har skrevet ned innbetalinger av ekstraskattene nominelt, vi vet i hvert fall at de gjorde det i flere tilfeller. Egil Øverbø var den første som viste at for et bestemt område(Jølster) var skatteobjektene påført listene på forhånd og at innbetalingene var tilsatt med en annen hånd.¹²⁵ Det er da naturlig å tenke seg at det er satt opp et manntall på forhånd på grunnlag av regnskap eller manntall fra en eller begge av de to foregående ekstraskattene. Kan vi finne ytterligere støtte for denne teorien i materialet fra Møre og Romsdal? Er det noe her som tyder på at listene er satt opp på forhånd? I følge Sulebust må det være belegg for å påstå at navnegårdene for hver skipreide på Sunnmøre er satt opp systematisk etter hvor de ligger i marka i manntallslistene for tiendepengeskatten 1520 (-21). For hver skipreide er det så mot slutten oppført noen få skatteobjekt i uoverensstemmelse med prinsippet ovenfor.¹²⁶ En må kunne anta at disse er føyd til en tidligere liste. Dermed kan vi danne oss en teori om manntallslistenes tilblivelse. Skriveren har trolig hatt framfor seg tidligere lister og skrevet et utkast på grunnlag av disse. Dette manntallet er så kanskje rettet lokalt og skrevet på ny. Dermed kunne nye brukere på for eksempel gamle bruk komme med og de tidligere brukerne bli strøket. Og så har man satt til

¹²³ NRJ s.353, 372, 467, 552, 556, 578.

¹²⁴ Fladby 1963, s.125.

¹²⁵ Det norske ødegårdsprosjektet nr.1, s.170.

¹²⁶ Sulebust, 1977, s.125.

de navnegårdene eller bruka, som av en eller annen grunn ikke har stått i de tidligere listene, helt til slutt.

Jeg mener at når en kan belegge at fogden førte nominelle regnskaper for en ekstraskatt, så har han gjort det for alle. Jeg mener at man bør gå ut fra at fogdene under Bergenhus hadde egne instruksjoner å gå etter i forbindelse med ekstraskattinnkrevninger, og at det krevdes nominelle regnskaper når fogdene skulle kreve inn ekstraskatter.

Hvor langt tilbake går så denne skriftfestingen av ekstraskatter? At det nominelle skattemanntallet fra 1520 er den første oversikten som noen gang ble laget, er lite trolig. Det er meget sannsynlig at lister fra de to foregående ekstraskattinnkrevningene i 1518 og 1519 ble brukt når skattemanntallet ble skrevet i 1520. At disse listene har bygget på opplysninger/lister fra tidligere regnskap er også mulig. Man vet altså at ekstraskattene ble ført i penn rundt 1520, men eksakt hvor langt tilbake denne nedskrivningen av ekstraskattene går, vet man ikke. At man begynte å skriftfeste ekstraskattene før man skriftfestet de faste skattene, er likevel overveiende sannsynlig. Etter all sannsynlighet var det fogdene og før dem sysselmennene som skrev disse listene.

Bøter og andre uvisse inntekter

Bøter og andre uvisse inntekter må det også ha vært behov for å føre regnskap over. Dette var også beløp som varierte, og dermed måtte ønsket om kontroll være tilstede. For at kontrollen skulle være effektiv, må lensherren etter hvert ha krevd skriftlige og nominelle regnskaper fra fogdene. Bøter og andre uvisse inntekter synes fogdene også å ha skriftfestet omkring 1520. Det framgår av hovedsmannen på Bergenhus' regnskaper at bøkene i mange tilfeller ble nedskrevet nominelt. Dette er tilfellet i et regnskap over brevbrudd og sakøre fra Nordfjord og Sunnfjord fra 1522.¹²⁷ I dette regnskapet er flere områder på Sunnmøre tatt med. Dette gjelder Næresund skipreide, Vanylven skipreide, Volda skipreide, Ørsta skipreide og Ulstein skipreide.¹²⁸ Helt til sist i denne oversikten står det også at Per Jensen av Giske har gjort rede og regnskap for brevbrudd av flere skipreider på Sunnmøre.¹²⁹ Alle opplysningene i dette regnskapet er ført nominelt og i eksempelet nedenfor ser vi hvordan føringen var for Ulstein skipreide.

¹²⁷ NRJ III s.603-623.

¹²⁸ NRJ III s. 611-622.

¹²⁹ NRJ III s.622.

Vlffstens skiberede
Jtem vj marc Joenn paa Bygsetther szt
Jtem vj marc Oluff paa Otnes szt
Jtem iiii marc Jffuer i Fløø
Jtem j marc Tordt paa Vlsten szt
Jtem j marc Gwnner paa Stedt
Jtem ii marc Ingelbret paa Vlsten szt
Jtem vj marck Amwndt paa Fløø
Jtem xij marck Oluff paa Lidt i breffbrudt szt
Jtem ij marc Jffer i Jærmedall
Jtem iiii marc Oluff paa Otnes szt
Jtem iiii marc Clemmit ibidem
Jtem vj marc Ingelbret paa Skæde szt

Summa lateris
Jtem liiij marc pennige

Jtem ii marc Harall paa Vlstrom szt oc thet betalde handt
her Degenn i sølff
Jtem vj marck Per paa Fløø szt
Jtem iiii marck Haldwar paa Otnes szt
Jtem vii marc Kort I Brandall szt
Jtem ij marc Siwrtdt paa Hardedenn szt
Jtem iiii marc Steffenn paa Flø szt totum

summa lateris
Jtem xxv marc pennige¹³⁰

Vi ser blant annet at *Oluff paa Lidt* betalte 12 mark i brevbrudd som var den høyeste summen som ble innbetalt i oversikten fra Ulstein. Oluf var for øvrig den eneste i Ulstein som betalte bot for brevbrudd i følge dette regnskapet. Vi ser for øvrig at summeringene av innbetalingene fra Ulstein er delt i to og at er kommet inn 54 og 25 mark i bøtepenge fra Ulstein.

En bør etter dette gå ut fra at fogden normalt har ført regnskap over hvor mye han mottok fra hver lovbyrter, før han har overlevert sine regnskaper til høvedsmannen på Bergenhus. I andre regnskaper fra 1520-årene står det bare at høvedsmannen samlet mottok en viss sum i bøter fra fogden. Da kan man ikke uten videre gå ut fra at fogden førte regnskap over hvor mye han mottok fra hver lovbyrter. Men forskjellen her kan skyldes at skriveren på Bergenhus ikke alltid brydde seg med å føre nominelle regnskaper inn i lensregnskapene. Det er rimelig å tro at fogdene hadde faste instruksjoner å gå etter. At de derfor selv kunne velge når de skrev hva

¹³⁰ NRJ III s. 619-620

som ble betalt inn i bøter, synes urimelig. En bør derfor gå ut fra at fogdene normalt førte regnskap over bøter og andre uvisse inntekter.

Det kan altså synes som om fogden normalt førte slike nominelle regnskaper omkring 1520, iallfall gjorde nok mange av fogdene det. Men hvor langt tilbake i tid denne skriftfestingen av uvisse inntekter går, er det vanskelig å si noe sikkert om.

Innkrevning av leidangsskatt og andre faste inntekter

De bevarte lensregnskapene fra Bergenhus fra omkring 1520-tallet gir ingen eksempler på at fogdene har ført nominelle regnskaper for leidangsskatten og andre faste inntekter for Møre og Romsdal. Leidangsskatten er nevnt i forbindelse med andre len enn Møre og Romsdal. Lensregnskapene fra 1514-1523, som omhandler Bergenhus kongsgård, gir ikke eksempler på at leidangsskatten oppgis nominelt. Her er bare oppført en samlet sum fra hver fogd. Det må her stilles spørsmål om fogden i det hele tatt da førte nominelle regnskaper for de faste skattene? Om fogdene har gjort dette ble det ikke i hvert fall ikke nedskrevet av skriveren på Bergenhus. Hvordan foregikk så innkrevningen av leidangsskatten og andre faste skatter? I 1347 sender Erling Vidkunsson, sysselmann på Sunnmøre, Sigurd fyrd en stevning.¹³¹ Dette fordi Sigurd ikke har betalt leidangen og leidangsfallet på to år. I et annet brev utstedt av den samme sysselmannen ser vi at Sigurd også tidligere var blitt stevnet av sysselmannen, men at han da ikke var møtt opp til tonetters stevne på Giske.¹³²

Antakelig har Sigurd fyrd vært en spesielt vanskelig person å kreve inn skatt fra, siden han ikke har fulgt de vanlige prosedyrer for innbetalingen. Den vanlige framgangsmåten for innkrevning av denne skatten har etter all sannsynlighet vært at flere bønder har hatt ansvaret for å betale inn et visst beløp i fast skatt. Det har da vært en av bøndene som har stått ansvarlig for sin legd.

Disse to diplomene fra 1347 er de to eneste diplomene som er bevart fra Møre og Romsdal som omtaler sysselmannen som ansvarlig for innkrevning av leidang. Det finnes derfor som nevnt ingen skriftliggjøring av hvordan sysselmannen har registrert bøndenes innbetalinger. Men disse to brevene viser at sysselmannen faktisk brukte skrift i sin forvaltning av syslen.

¹³¹ DN II nr. 279

¹³² DN II, nr. 280

Det er kanskje derfor ikke så urimelig å tro at skrift også ble benyttet når sysselmanen krevde inn leidangsskatten eller andre faste skatter?

I sysselmansreversen i Hirdskråen står det at sysselmanen skal avlegge regnskap for syslen hver 12. måned, om inntektene vokser eller minker.¹³³ Som jeg tidligere har vært inne på kan man ikke ta for gitt at dette har skjedd skriftlig.¹³⁴ I instruksen fra dronning Margrete til kong Erik av Pommern i 1405 sies det at han ikke må “*høre eller motta*” regnskaper fra hovedsmannen, men vise dem til dronningen. Det betyr at mellom hovedsmann og konge synes det på denne tiden dels å ha vært en muntlig regnskapsavleggelse, dels en skriftlig. Siden man ikke har bevart noe av dette skriftlige materialet, kan man ikke si noe om innholdet annet enn at det skriftlige her kan ha begrenset seg til en oppregning av hvilke inntekter hovedsmannen hadde mottatt. Så en kan ikke trekke den konklusjonen at fogden skrev ned nominelt de inntektene han overleverte til hovedsmannen på bakgrunn av dette.

Som jeg tidligere har vist ble ekstraskatter, bøter og andre uvisse inntekter ført nominelt inn i lensregnskapene fra Bergenhus. Dersom det fantes nominelle fogderegnskaper over leidangen, hvorfor skulle en da konsekvent unnlate å føre dem inn i lensregnskapene? Det mest sannsynlige er at fogden ikke har ført nominelle regnskaper over leidangen eller andre faste avgifter.

Ble skrift brukt som arbeidsredskap?

Selv om fogdene ikke førte regnskaper over de faste skattene, mener jeg de likevel kan ha brukt skrift som arbeidsredskap. For det er sannsynlig at det må ha vært et visst system i registreringen av de arbeidsoppgaver som har vært pålagt administrasjonsapparatet. Som nevnt hadde disse lokale ombudsmennene regnskapsplikt overfor kongen. Det er derfor sannsynlig at fogden har skrevet lister med summeringer av skatteinnbetalingene. Selv om ingen av disse “summeringene” er bevart, vet man også at andre ting som blir skriftfestet, ikke automatisk blir arkivert. I enkelte sammenhenger som når man har overlevert et budskap, så kan det være liten vits i å oppbevare dokumentet permanent. M.T Clanchy mener også noe av det samme i boken *From Memory to Written Record*, der det står som følger:

¹³³ NGL II 428-32.

¹³⁴ Se side 21/22

“Documents such as taxation lists or injuntions to officials, which were primarily intended for administrative use at the time they were made rather than being directed to posterity, obviously have a different function from monastic writings. The early development of such documents in medieval England is hard to trace, partly because writing had been used in such a different way in the monastic tradition. Administrative documents may have been in circulation long before they were kept, since they would not have been thought worthy of preserving like monastic charters.”¹³⁵

Som Clanchy mener jeg at slike regnskaper eller summeringer nok har eksistert, men siden man ikke har funnet det nødvendig å bevare disse, har de gått tapt. Pergamentet var dyrt og det kunne derfor være at man brukte vokstavler for slike skriftfestinger som bare var ”arbeidsredskaper”. Notater av en slik karakter er selvsagt ikke bevart. Samtidig er det lite sannsynlig at disse regnskapene ble ført nominelt. Således kan man ikke si noe med sikkerhet om hvordan denne innkrevingen er blitt skriftfestet i Møre og Romsdal på dette tidspunktet, verken om omfanget av skriftfestingen eller om regnskapenes oppsett. Det er likevel overveiende sannsynlig at fogden ikke førte nominelle regnskaper over leidangen eller andre faste avgifter, men at de kan ha brukt skrift som arbeidsredskap er mulig.

Konklusjon

Da kongemakten tok i bruk skrift til administrasjonsformål, ser det ut som om det var jordebøker man først skrev. Kongen hadde stor interesse av at jordebøker ble ført fordi det var viktig å dokumentere eiendomsretten til jorda. Det ser ut til å ha vært en innarbeidet rutine at sysselmennene førte jordebøker i 1303, og en slik skriftfesting går ganske sikkert tilbake til 1100-tallet. Deretter ble de uvisse inntekter som bøter og ekstraskatter skriftfestet nominelt av sysselman og fogd. Dette var åpenbart vanlig praksis omkring 1520, men hvor langt tilbake en slik skriftfesting av de uvisse inntektene går, er det vanskelig å si noe sikkert om. At man tok i bruk skrift i forbindelse med de uvisse inntekter var åpenbart viktig fordi kontrollen her var vanskelig. Faste skatter som leidangen derimot synes ikke å ha vært nedskrevet nominelt omkring 1520. Det må skyldes at kontrollen her relativt enkelt kunne utføres ved å sammenligne med foregående år, siden skattesatsene her var faste.

Det var altså fogdens oppgave på vegne av lensherren å kreve inn skatter og avgifter. Nesten alle de ordinære inntektene kom i form av varer som fogden så måtte stelle med, lagre og føre videre på beste måte. Det var med andre ord en temmelig allsidig praktisk virksomhet fogdene

¹³⁵ Clanchy 1979, s.149.

måtte lede i forbindelse med behandling og transport av de innkomne varer. Om lensherrene gjennomgående krevde nominelle regnskap av fogdene for oppkreving av andre inntekter enn ekstraskattene er uvisst. Uansett er det muligheter for at kontrollen av fogdens virksomhet ikke var god nok, og at det dermed var muligheter for underslag.

Selv om monarkene tok i bruk skrift på stadig flere områder innenfor administrasjonen av riket, har kommunikasjonen mellom sentralmakten og det lokale administrasjonsapparatet gjennom hele middelalderen på flere områder foregått muntlig. Brev, hvis innhold var myntet på flere, ble lest opp på tinget. I forbindelse med kontroll av sine undersåtter brukte kongemakten både muntlige og skriftlige kontrollmetoder. Sentraladministrasjonen har ikke brevvekslet med lokaladministrasjonen om dagsaktuelle saker som har oppstått, og skrift ble altså ikke benyttet når man skulle gi befalinger og instruksjoner av kortvarig rekkevidde innenfor den daglige administrasjonen.

3

I hvor stort omfang brukte kirken skrift til administrasjonsformål?

I dette kapitlet vil jeg se på de områdene geistligheten tok i bruk skrift. Jeg vil undersøke hvordan kirken brukte skrift til administrasjonsformål og jeg vil i dette kapitlet ta for meg den geistlige skriftbruk knyttet opp mot daglige administrative rutiner. Det er altså geistlighetens bruk av skrift til å administrere på det lokale planet i Møre og Romsdal som er gjenstand for diskusjon i dette kapitlet, og det overordnede målet vil være å finne ut hvor mye av denne kommunikasjonen foregikk skriftlig. Siden det er skrift brukt til administrative formål som er gjenstand for diskusjon, har jeg dermed ikke gått inn på religiøse tekster slik som bibler, psaltere, brevarium, osv. Litterære tekster har jeg som tidligere nevnt ikke klassifisert som praktisk skriftbruk.

I DN har jeg funnet 23 brev som omhandler geistlig administrativ korrespondanse. De fleste av disse brevene er skrevet i Møre og Romsdal, mens noen få er adressert til mottakere i fylket. I 1430-årene utarbeidet Aslak Bolt en jordebok som inneholder en oversikt over jordegods som lå under erkebiskopen i Nidaros. Denne jordeboken er den eldste oversikten vi har over disse eiendommene, og den er derfor en viktig kilde til informasjon om jordeiendomsforhold i Trøndelag, Nord-Norge og

Nordvestlandet. Diplomer fra DN og Aslak Bolts jordebok vil dermed være kildegrunnlag for dette kapitlet.

Før jeg retter blikket mot skriftlige rutiner innefor kirkens administrasjonsapparat, vil jeg først se på hvordan kirkeorganisasjonen var bygd opp i Møre og Romsdal. Det var uten tvil kristendommen som førte skrift med latinske bokstaver hit til landet før 1000-årsskiftet, og så langt tilbake som Olav Haraldssons kongstid(1015-1030) ble kristendommen riksreligion og kirken en institusjon. Kirkeorganisasjonen vokste seg raskt sterkere, og alt før 1100 var faste bispeseter opprettet i Bergen og Nidaros. På begynnelsen av 1100-tallet kom Oslo og Stavanger til, og i 1153 ble så Hamar bispedømme opprettet.¹³⁶ Kirken fikk som kongedømmet et selvstendig maktgrunnlag, der faste tjenester og økonomiske bidrag fra befolkningen gikk inn som et viktig ledd. I sitt daglige virke kan det derfor være rimelig å anta at kirken tok i bruk skrift på stadig flere områder. Eller var det slik at kirkens menn for det meste brukte sine skriftkunnskaper til å skive av religiøse tekster som skulle brukes i gudstjenesten og bevares for kommende slekter? Dette er derfor utgangspunktet mitt; -brukte kirken skrift til de daglige administrative oppgaver? Men først en gjennomgang av hvordan de ulike leddene innenfor kirkeorganisasjonen i Møre og Romsdal kommuniserte med hverandre.

¹³⁶ Holm-Olsen 1990, s.76

Kirkeorganisasjonen i Møre og Romsdal

For å kunne si noe om geistlighetens skriftbruk kan det være fruktbart å se på hvordan den kirkelige organisasjonen var oppbygd. Av hensyn til de sparsomme kildene fra Møre og Romsdal omkring dette emnet, vil det også ha interesse å se på hvordan denne organisasjonen var bygd opp.

Kirken var som nevnt en selvstendig organisasjon, den hadde en dømmende og i noen grad lovgivende myndighet, og kirken hadde ikke minst en selvstendig økonomi. Dette økonomiske grunnlaget var delvis bygd på tvungne ytelse fra hele befolkningen. Alle innbyggerne måtte være med på å yte til felleskassen. De eldste kirkene i landet syntes å være bygd etter kongelig initiativ. Dette er de såkalte fylkeskirkene. Fra den første tiden har disse kirkene vært de eneste dåps- og gravkirker. I Gulatingsloven og i Frostatingsloven er det etter lagtingslovene ei slik kirke i hvert fylke.

Senere kom det så til lokale kirker, fjordungs-, åttungs- og herredskirker og dertil privatkirker.¹³⁷ De private kirkene ble bygd av stormenn og ble ofte plassert på vedkommendes hovedgård. Det var også den private kirkeeier som hadde ansvaret for vedlikeholdet av disse kirkene. De yngre kirkene var visstnok i regelen bygd av folket i distriktet. Og et viktig økonomisk grunnlag fikk disse kirkene i den prinsipale bygge- og vedlikeholdsplikten som er fastsett i alle de eldste kristenrettene. En slik plikt hadde alle mann i fylket mot fylkeskirkene og alle sognemenn mot sognekirken.¹³⁸ Utviklinga av parochialsystemet førte med seg at de lokale kirkene etter hvert fikk funksjon også som dåps- og gravkirker, og at de gamle fylkeskirkene også etter hvert ble å regne for vanlige sognekirker. I det parochialsystemet som vi kjenner fra senere middelalder, fra kirkelige jordebøker, regnskap over pavetiende og fra diplomatariske kilder, er det lite merke etter den eldre ordningen med fylkes-, fjordungs-, åttungs- og herredskirker.¹³⁹

Kirkeorganisasjonen fra høymiddelalderen ser ut til å ha vært delt inn i sogn som var samlet i bispedømmer. Disse områdene var underlagt erkebispen i Nidaros og over hele landet festnes i middelalderen en sogne og stiftsdeling som i mange trekk har holdt seg opp til vår tid.¹⁴⁰ Ved utgangen av høymiddelalderen fantes det etter alt å dømme et tusentalls kirkesogn i det norske fastlandsriket.¹⁴¹ Det som i første omgang kjennetegner kirken, er den like organiseringen av de ulike kirkesogn. Et prestegjeld kunne være delt inn i flere sogn med tilhørende kirke, og en prest kunne ha sitt virke i flere kirker eller annekskirker innenfor prestegjeldet. I middelalderen hadde man også kannikgjeld som var knyttet til domkirken i Trondheim. Kannikene utgjorde rådet eller domkapitlet ved domkirken i Trondheim og

¹³⁷ KLNLM: *Sogn*.

¹³⁸ KLNLM: *Kyrkans finanser*.

¹³⁹ KLNLM: *Sogn*.

¹⁴⁰ Helle 1974, s.236

¹⁴¹ Helle1996, s.156.

hadde sin inntekt fra kannikgjeldene. Kannikgjeldene spilte en stor rolle for kannikmedlemmenes økonomi. Kannikgjeldene var prestegjeld som domkapitlet hadde *ius patronatus* til.¹⁴² Disse inntektene var i første rekke knyttet til tienden og kirkens jordegods. Veøy prestegjeld i Romsdalen, Tingvoll prestegjeld på Nordmøre og Borgund prestegjeld på Sunnmøre var alle kannikgjeld.¹⁴³

Bispetet

Kirken ble styrt fra bispebyene. De åndelige sentrene i fylket lå under Nidaros i middelalderen. Biskopen og hans nærmeste rådgivere kom likevel på visitas hvert tredje år. Han var den fremste til å forkynne den kristne lære for folket og i teologisk veiledning for de geistlige i bispedømmet. Det var biskopen som vigslet kirker, kirkegårder osv, og det var også han som ordinerte prester og lavere geistlige. Det ble også hvert år holdt et ”prestemøte” ved bispetet, der alle sogneprestene i prinsippet skulle møte.¹⁴⁴

Han innehadde også kirkens dømmende og administrative myndighet. Kirken fikk etter hvert godtatt rett til domsmakt over sine egne(såkalte klerkemål) og til å dømme legfolk i “åndelige saker”. Dette var en rett som det var viktig for kirken å holde på, både av økonomiske grunner og for å hevde seg overfor staten. Kirken fikk sitt eget rettsapparat med biskopen som øverste dommer og med prost og offisial som hjelpere i rettshåndhevelsen.

¹⁴² KLNLM: *Domkapitel*.

¹⁴³ Solli 1999, s.103

¹⁴⁴ KLNLM: *Synode*.

Tittelen *officialis* finner man på norsk område første gang i erkebiskop Jørunds første provinsialstatutt fra 1290.¹⁴⁵ Seip har vist at det er grunn til å tro at det i et bortkommet avsnitt, har vært nedfelt et påbud om at hvert bispesete skulle ha sin *official*.¹⁴⁶ Saksområde og kompetanse for *officialen* ser ut til å ha variert noe med tid og sted. Men i særlig grad er det sivilrettslige tvistemål som hører under hans domsavgjørelser. *Officialen* var et geistlig sidestykke til lagmannen. Begge var fagdommere og dømte først og fremst i sivile saker. Fra ca. 1300 ble denne fast dommer ved bispesetet. Lagmannens orskurd fikk etterhvert domskraft, og prosessordninga ble mindre knyttet til døm og ting. Det samme gjaldt *officialen*. Han var som biskopens fullmektig en lønnet embedsmann. De norske *officialene* residerer alle i bispebyene og har sin domstol der. Lokale *officialer* er et ukjent fenomen i den norske kirken.¹⁴⁷

Til å greie ut med jurisdiksjonelle og administrative oppgaver omkring i bispedømmet hadde de norske bispene fra før sine lokale representanter, årmann og prost. Disse krevde blant annet inn saken. Opprettelsen av *official* embetet som en kirkelig fagdommer førte etter hvert med seg en sentralisering av den kirkelige rettspleien til *official* domstolen. En kan i senmiddelalderen merke en slik tendens i ombuds brev som reserverer “større” saker for biskop og *official*. Dette kommer tydelig fram i Aslak Bolts provinsialstatutt fra 1436. Her ble det fastslått at bygdeprostene ikke skulle ta seg av ekteskapsaker og enda større saker som sacrilegium og simoni. Slike saker ble reservert for biskop og *official* med samtykke av domkapitlet.¹⁴⁸ Seip har pekt på parallelliteten mellom årmann/prost og

¹⁴⁵ NGL III s.242

¹⁴⁶ Seip 1942, s 82

¹⁴⁷ KLN: *Official*

¹⁴⁸ NGL II, s.554

kongens lagmann. Begge to er først og fremst dommere i sivile tvistemål, og begge dømmer de med “lovorskurd”.¹⁴⁹ Årmannen var vanligvis lekmann, mens prosten tilhørte geistligheten. Prosten ble et fast ledd i kirkas judisielle forvaltning i 1270-årene.¹⁵⁰

Dessuten kunne biskopen personlig utøve sin domsmakt på de visitasferdene han gjorde i diocesen. Også domkapitlet kunne representere biskopen. Erkebiskop Jørund (1287-1309) hadde i denne forbindelse en strid gående med hensyn til domkapitlets jurisdiksjonsrett i erkebiskopens fravær. Striden endte i et forlik på Tautra 1297, men generelt sett foregikk det en konsolidering av domkapitlets makt etter dette.¹⁵¹ Domkapitlets tilsynsrett med finansforvaltningen ble slått fast ved bestemmelsen om at *thesaurarius* skulle avlegge årlige regnskaper for erkebiskopen og domkapitlet. På jurisdiksjonenes område ble ved forliket bl.a erkebiskopens bruk av bannsetting gjort avhengig av domkapitlets råd og samtykke.¹⁵²

Når biskopen var på sin årlige reise møtte lokale prester og kirkeverger opp for at biskopen skulle få anledning til å kontrollere deres embedsførsel og forvaltning av de inntektene som lå til presteembeter og kirker. Slik knyttet bispevisitasen sammen sentrum og periferi i bispedømmet. Den ble et viktig formidlende element mellom kirkeledelsen på den ene siden og lokalgeistligheten på den annen. Når biskopen reiste rundt var det fest hos alle sogneprestene. Prestegjeldene rundt omkring i fylket måtte nok også yte sitt til at festlighetene skulle være vellykket, og bøndene slapp trolig heller ikke unna. Drikkevarer har nok også spilt en viss rolle, og det kan ha

¹⁴⁹ Seip 1942, s. 81-90

¹⁵⁰ Seip 1942, s. 76

¹⁵¹ Seip 1942, s. 87-90

¹⁵² KLN: *Domkapitel*.

gått lystig for seg i de 6 dagene Aslak Bolt lå i Veøy i 1433.¹⁵³ Selvsagt var det ikke bare spising og drikking og fest på slike ferder. En hel mengde av kirkelige forretninger av alle slag ble utført av erkebisp. Det skulle være gudstjenester med dåp, konfirmasjon og nattverd. Det moralske livet både til prest og kirkelyd skulle granskes, og ikke minst viktig var kontrollen med erkesetet sitt jordegods i gjeldet.¹⁵⁴

Prester

Gjennom det biskoplige tilsynet ble det ført kontroll med kunnskapene og embetsførselen til prestene. Dette tilsynet skjedde også når det var prestestevner eller synoder. På disse prestestevnene eller synoden for bispemøtet møtte prestene for å vise fram sine bøker og stå til regnskap for sin embetsførsel.¹⁵⁵ Prestene skulle vise at de var i besittelse av de nødvendige messeklær og liturgiske bøker, og deres utlysning av messe- og fastedager skulle kontrolleres. Suspensjon rammet dem som røpet hemmelige saker som ble drøftet, men bestemmelser som angikk legfolket, skulle straks bekjentgjøres i sognet ved hjemkomsten. Det var også nå fylkesprestene skulle innbetale de samlede Peterspengene.¹⁵⁶ Peterspenger var en årvis avgift til pavestolen, som i Norge ble betalt med en penning fra hvert familieoverhode som eide 3 marks verdi ut over klær og våpen.¹⁵⁷

Nærmere forskrifter om prestens gjøremål og plikter og de moralske krav som stilles til ham, er å finne i kirkelig litteratur og i den kirkelige lovgivning. Et synodalstatutt fra 1290 bare kodifiserer gjeldende rett når det påbys at alle sokneprester skal preke, undervise, høre skrifte, lese bare en messe daglig (unntagen på de dager i kirkeåret da flere messer er påbudt, eller når lik kommer til kirken, eller når presten har flere kirker), forvare de hellige elementer og kirkens inventar på en forsvarlig måte og lyse til ekteskap.¹⁵⁸ Prestene ble av bøndene kjent som en av deres egne. Gulatingsloven tar derfor prestene i forsvar mot urettferdig behandling fra biskopenes side (eller fra kirkeeiernes side). *“for vi har avskaffet at de skal styres med hugg, for vi inngår svogerskap med dem og lar dem lære opp sønnene våre”*. *“Presten får seg*

¹⁵³ DN V 630-634.

¹⁵⁴ Helle 1974, s.50

¹⁵⁵ Kolsrud 1913, s.21

¹⁵⁶ KLNLM: Synode.

¹⁵⁷ Helle 1974, s.50

¹⁵⁸ NGL III s.241

*hus og gode kår og venner”*¹⁵⁹ Samtidig var prestene med sin boklige lærdom og sin vigsel gjenstand for en respekt som gir seg utslag i betegnelsene *kennimenn og lærðir menn* og i titulaturen *Sira*. Prestens rolle i det lokale samfunnsliv er også synlig i diplomer hvor han utferdiger et dokument på vegne av andre eller han omtales som vitne.¹⁶⁰ Kirken, prestegården og tingstedet lå ofte nært ved siden av hverandre fra gammelt av, så det sa seg selv at bygdestyre og rettsstell samlet seg der.¹⁶¹ Våre kilder forteller om avtaler og forskrifter, men om det som hørte til en prest eller biskops alminnelige gjerning, har man få opplysninger om. Man må likevel kunne anta at de fleste prester og biskoper har hatt god omtanke for sin menighets ve og vel.

Ombudsmenn

Kirken sitt administrasjonsapparat, bestod stort sett av en geistlig samfunnselite. Dette gjaldt dog ikke for kirkeombudsmennene. Håkon Magnusson (1299 – 1319) utstedet nemlig en rettarbot hvor det gjennom lovregulering ble bestemt at biskopene ikke skulle bruke utenbygds folk til kirkeombudsmenn.¹⁶² Alt i Frostatingsloven XIV (fra omkring 1170) ble det nevnt ombudsmenn for kirkegodset. Det heter her at den skal være ombudsmenn for kirkeordenen innen herredet og kirkesognene, som er mest troverdig, og som erkebiskopen vil sette der. Vervet skulle gå på omgang blant de beste bøndene i bygda.

Kirkeombudsmannsordningen viser oss at ansvaret for *fabrica*¹⁶³ har vært fellesanliggende mellom bygdefolket og biskopen, som jo hadde den formelle forvaltningsmyndighet over det lokalkirkelige godset. Selv om det i første rekke er oppbørsel av bygdekirkens tiende og landskyld og tilsynet med kirkebygningen ombudsmennene har hatt ansvaret for, ser vi at de også er blitt betrodd stevningsrett på kirkens vegne og i kirkens saker.¹⁶⁴

Av kirkelig lovgivning om kirkeombudsmenn fra 1400-tallet kan nevnes et statutt skrevet av erkebiskop Aslak Bolt omkring 1430. I dette ble opptatt et eldre påbud om at kirkeombudsmennene etter faste takster skulle løse ombudsbrev når de overtok ombudet, og løse kvittansbrev når de gav det fra seg.¹⁶⁵ Kvittans- og ombudsbrevene forteller at kirkeombudsmennenes primæroppgave har vært å ivareta bygdekirkens økonomiske

¹⁵⁹ GTL 15

¹⁶⁰ KLNLM: *Prästämbe*.

¹⁶¹ Kolsrud 1913, s.22.

¹⁶² NGL III s.5

¹⁶³ *fabrica*=Inntekter som skulle dekke utgifter med å vedlikeholde kirkebygningene.

¹⁶⁴ Imsen 1990, s.116

¹⁶⁵ NGL II.

interesser. De har oppebåret kirkens inntekter og anvist dens utgifter, og i tvister mellom kirken og bygdefolk har de representert kirken. Til dette er de blitt autorisert av biskopen, som også har ført kontroll med deres forvaltning av fabrica. De har vært regnskapspliktige overfor biskopen, og er blitt holdt personlig ansvarlige for mangler og uregelmessigheter.¹⁶⁶ Det virker som det har foregått et samarbeide mellom sogneprest og kirkeverge/ombudsmann om disse regnskapene, der kirkevergen har hatt ansvaret for innkrevingen mens sognepresten har hatt en kontrollerende funksjon. Kirkeombudsmannen har forøvrig stått til regnskapsmessig ansvar overfor biskopen. Muligens gjelder dette også sognepresten.

Som jeg har vist var kirken en sterk organisasjon med faste ledd. Både kirken som organisasjon og kirkens tjenere ble rammet hardt av Svartedauden og de etterfølgende pestene. Beretningene i de islandske annalene om de mange prestene som ble revet bort, kan nok være noe overdrevet, men det kan ikke være tvil om at det er sannheten de forteller når de fremhever at det gikk særlig hardt ut over kirkens tjenere. Kirken hadde likevel styrke - organisatorisk, økonomisk og sosialt til å komme gjennom krisen. Dette vitner om den gode organiseringen innenfor de ulike leddene i kirkehierarkiet. Jeg har i det foregående forsøkt å klarlegge hvordan disse ulike leddene i kirkeorganisasjonen kommuniserte med hverandre. Før jeg skal prøve å kartlegge hvor mye av denne administrative korrespondansen foregikk skriftlig, vil jeg se litt på de inntektene kirken hadde, og hvordan disse ble krevd inn.

Brukte kirken skrift for å holde orden på sine inntekter?

Det finansielle grunnlaget for de kirkelige institusjonene i middelalderen er først og fremst fast eiendom (jordegods og byeieendommer) og inntektene fra slik eiendom (landskyld, bygsel m.m) De faste eiendommene skriver seg enten fra grunnleggelsen av vedkommende institusjon, eller de kommer til senere ved donasjoner, makeskifte eller kjøp.¹⁶⁷ Etter kanonisk rett hadde ikke kirken lov til å selge jord, da dette var Guds eiendom. Etter de eldste kristenrettene skulle de kirkelige tjenestemennene få sitt underhold og bli lønnet av bøndene i distriktet.¹⁶⁸ Og på samme vis som staten hadde kirken et inntektsgrunnlag med tre hovedbestanddeler: landskyld, bøter og tiende. Landskylda var den årlige leieavgiften som leilendingen måtte betale for bruk av gården. Leilendingen i middelalderen hadde ikke arbeidsplikt på jordherrens gård, men måtte betale for seg via landskyld. Det vanlige var at

¹⁶⁶ Imsen 1990, s.114.

¹⁶⁷ KLNLM: *Kyrkans finanser*.

¹⁶⁸ KLNLM: *Skatter*.

landskylden ble betalt med varer og da i regelen i det eller de vareslagene som vedkommende gård produserte mest av.¹⁶⁹ Landskylden kunne bestå av skinn, huder, smør, fisk eller korn, alt etter hvor i geografien og topografien gården befant seg.¹⁷⁰ Det kunne også være slik at bondefamilien eide noe av gården sin selv, slik at de var delvis selveiere. Forskjellige eiere kunne forøvrig også ha del i ulike parter av gården. Det at gårdens eierskap var delt i flere parter kunne nok være en fordel for leilendingen, fordi jordherrens kontroll ikke ble så sterk. Dessuten hadde også disse leilendingene plikt på seg til å yte jordherren eller hans ombudsmann fritt opphold eller gjesting for et visst antall når de kom til gården for å fornye bygselen og se etter gården og husene. Landskyldvarene måtte de også levere på et fastsatt sted. Hvordan jordeiendoms-forhold og jordbruksproduksjon ble kontrollert og administrert, kan ha hatt en viktig betydning for både hvorfor det oppstod kjøpsteder som Veøy og Borgund og hvorfor disse forsvant i seinmiddelalderen. Jo færre aktører som kontrollerte overskuddsproduksjonen i samfunnet, jo større behov ville det være for innsamling av denne produksjonen til regionale sentra som fungerte som såkalte oppebørselsentra og som innsamlingssted for skatter og avgifter.

Tiende til kirken var den første faste skatt i Norge.¹⁷¹ Noen mer spesielle inntektsgrupper, som enkeltkirker og kirkelige tjenestemenn kunne nyte godt av, kommer i tillegg. Både før og etter pesten var det landskylden av kirkens jordegodssamlinger som betydde mest økonomisk. Kirkens menn var også flinke til å tenke ut nye beskatningsmuligheter. I og med at tienden ble innført, skulle den tidligere ordningen med betaling for kirkelige handlinger, falle bort. Men som vi skal se senere ble enkelte av disse stående. At det dermed ble tyngre skattekrav på bøndene i fylket, ser ut til å være en naturlig konsekvens av dette. Men hva førte så denne maktsentraliseringen til med tanke på administrative rutiner? Ble det av makthaverne, i dette tilfellet kirken, satt krav om bedre dokumentasjon av hva de ulike embetsmenn foretok seg rundt om i sine administrasjonsheter?

Kirkens jordeiendommer nedfelt i jordebøker

Som fastslått i det første kapittelet var det jordebøker som ser ut til å være det første administrative hjelpemiddel som taes i bruk av både kirke og stat. Det å skrive jordebøker var ikke spesielt for den norske kirke. Dette ser ut til å ha vært vanlig prosedyre i land hvor

¹⁶⁹ KLNLM: *Landskyld*.

¹⁷⁰ ABJ

¹⁷¹ Helle1974, s.237

kristendommen var innført. Det eldste bruddstykket av Munkeliv kloster sin jordebok stammer fra 1175. Her ser vi at Munkeliv kloster eier gårder på Nordmøre i Romsdalen og på Sunnmøre.¹⁷² Bøndene måtte som nevnt betale landskyld til jordeieren for bruk av gården og etter Gulatingsloven skulle landskylda fastsettes etter muntlig avtale mellom eier og leier.¹⁷³ Her regnes det ei leietid på et år, og dette må ha hatt til forutsetning at størrelsen på landskylda skulle fornyes hver gang kontrakten skulle fornyes. Etter Magnus Lagabøtes landslov skulle leietiden normalt være tre år, og kontrakten måtte således fornyes etter hver treårsperiode.¹⁷⁴ I realiteten fikk nok de fleste leilendingene sitte med brukene sine på livstid også i middelalderen når de betalte leieavgiftene og holdt gården i stand, men formelt måtte kontrakten fornyes etter tre år.¹⁷⁵

Hvordan ble så disse jordebøkene skrevet? I bygdene i Møre og Romsdal var erkebispene den største jordeieren, og det er også hans gods vi har mest greie på. Dette på grunn av de bevarte jordebøkene. Det ser altså ut til at det var vanlig praksis å føre disse jordebøkene, og det kan virke som om det var på bispevisitasjonene at kirkens jordeiendommer ble nedfelt på pergament. Disse jordebøkene er en form for regnskaper, men de kan som nevnt ikke sammenlignes med de regnskaper vi kjenner fra dagens regnskapsføring. I jordebøkene er det ikke noen dobbel bokføring med debet og kredit. Her er det kun de inntektene som kirken hadde krav på som er nedskrevet.

I Aslak Bolts jordebok ser det ut som om en stor del av jordeboksarbeidet må ha foregått under biskopens visitasjoner. Eiendomsregistrene i AB er ordnet topografisk etter fylke og skipreide og områdene er ordnet etter to "reiseruter" som begge begynner i Nord Trøndelag. Også Eysteins jordebok (1386-1407) ser ut til å være skrevet ned under biskopens reiser i sin diocese. Av innledningen til registrene for de enkelte prostier fremgår det at en stor del av jordeboksarbeidet må ha foregått under biskopens reiser. Således heter det at han lot besiktige kirkens jordskråer og lot skrive opp på ny kirkens jorder på Vestfold og i Gjerpen. Videre opplyses det at da han visiterte Eidsberg prosti vinteren 1401, lot han på ny oppskrive kirkens jorder, både de som var innført i gamle registrer, og de som senere var kommet til.

¹⁷² DN XVI nr.1. I DN er det tidfestet til ca. 1200, men i Norske middelalderdokument er dette rettet til ca 1175.(NMD, 34ff)

¹⁷³ Gtl. Kap. 72

¹⁷⁴ ML VII, 1

¹⁷⁵ KLNLM: *Byggesel*.

Bispevisitasene har nok vært en god anledning til å kontrollere og utfylle mangler i jordebøkene, men disse jordebøkene har nok også blitt oppdatert på andre måter. De nevnte notatene viser at biskop Eystein ved sitt jordeboksarbeide har utnyttet det materiale som alt fantes ved de enkelte kirker og institusjoner i stiftet.¹⁷⁶ Dette i kontrast til innledningen i Aslak Bolts jordebok. Da han kom til Nidaros, fantes det i følge innledningen til Aslak Bolts jordebok ikke noe register over kirkegodset, uten et mindre papirhefte:

*“Tha woro her einga registra aff stolsens jordom vtan j papijr qwaterni. Thy let fforscrifuadher wyrdheligher herra saman scriffa alt thet godz som han kunne vp spørja at erchibiscopstolen ffør atte, oc swo thet som han kom wndher sidan han wardh erchibiscopr i Nidros”.*¹⁷⁷

Aslak Bolt skriver videre at han derfor lot samle sammen og skrive ned de opplysninger om alt det godset som han kunne få rede på at erkebispesetet hadde eid tidligere, i tillegg til det som han selv la under erkebispetolen etter at han ble erkebiskop i Nidaros. Årsaken til at det ikke fantes noen jordebok da Aslak Bolt kom til Nidaros, må ha vært at den opprinnelige jordeboken kanskje var gått tapt i den tidligere nevnte brannen. At det har vært skrevet jordebøker tidligere over erkebispesetets jordebøker er utvilsomt riktig. Vi har nemlig flere fortegnelser over domkirkens jordegods. I 1244 lot erkebiskop Sigurd utferdige en jordebok over prebendegodset under domkirken. Denne var i bruk i 1298.¹⁷⁸ Erkebiskop Nikolaus (d.1386) overlot etter sin død en jordebok til erkebiskop Vinald(d.1402) .¹⁷⁹ Som nevnt i det tidligere kapitlet er det derfor svært sannsynlig at det har blitt skrevet jordebøker over kirkens gods i Møre og Romsdal mye tidligere enn Aslak Bolts jordebok er nedskrevet. Bjarne Erlingsson i Bjarkøy og folket på Sunnmøre mottok et brev fra Audun og Bård Vagleikssønner og Alf Kroken i 1298.¹⁸⁰ I dette brevet refereres det til en jordebok for å fastslå hvem som er eier av gårdene *Einstapaseter*, *Alreksskog* og *Valsfjord*. Denne boken skal ha vært fra erkebiskop Sigurds tid og datoen 1244 er nevnt.

Hvor langt tilbake skriftfestingen av kirkens jordegods går, er det selvfølgelig vanskelig å si noe sikkert om. Men at kirken helt fra de tidligste tider startet med å skrive ned sine eiendomsretter kan man anta. I England og Frankrike var det vanlig prosedyre for både det

¹⁷⁶ KLNLM: *Eysteins jordebok*.

¹⁷⁷ ABJ 2A

¹⁷⁸ DN II nr.43

¹⁷⁹ DN I nr. 508

¹⁸⁰ DN II nr. 43

geistlige og det verdslige administrasjonsapparatet å skriftliggjøre sine rettigheter,¹⁸¹ og at denne praksisen ble holdt i hevd da de engelske misjonærene kom til Norge for å bygge opp den kirkelige organisasjonen synes derfor som en fornuftig forklaring. Det har tidligere vært nevnt at slike bøker er belagt fra ca. 1175.

Hvordan var jordeboken oppbygd? Var det en enkel sak å holde orden på hvem som skulle betale hva? For kirken var det altså jordegodset som gav de største inntektene, og det var derfor naturlig å holde oversikt over disse. I Aslak Bolts jordebok er det Nordmøre som er nevnt først av de tre fogderiene. På denne tiden ser vi at *Nordmøra fylke*” også omfatter deler av dagens Sør-Trøndelag. Det er først når AB kommer til Aure skipreide at han befinner seg i det området som i dag regnes til Nordmøre.¹⁸² Jordeboka gir oss god greie på den gamle skipreide- eller åttunginndelingen, slik at de ulike bygdene og gårdene her kan få gode opplysninger om hva for en administrasjonsenhet de tilhørte. I dagens Nordmøre regner AB opp 8 skipreider. Disse er Aure, Halså, Stangvik, Surnadal, Tingvoll, Batnfjord, Averøy og Sunndal. I tillegg kommer innbetalinger fra Hov, Øksendal og Ålvundeid kirkesogn. I Romsdalen regner AB opp 7 åttung. Disse er Eresfjord, Lærheim, Straum, Nes, Bolsøy, Vestnes, Sund, Stemmet. På nordre Sunnmøre regner AB opp 10 kirkesogn. Disse er Haram, Vigra, Norddal, Skodje, Vatne, Aure, Ørskog, Stordal, Sløgstad, Sunnlyven, og Sylte. I tillegg regnes opp to sogn. Disse er Stranda sogn og Borgund sogn. På den søre delen av Sunnmøre er det 8 kirkesogn og ett sogn som er regnet opp i ABJ. Disse er Ulstein kirkesogn, Vårfrues kirkesogn i Bondalen, Korskirken sogn i Ørsta, Hallkjelsvik kirkesogn, Olavskirkens sogn i Syvde, Vanylven kirkesogn, Sande kirkesogn og Herøy kirkesogn. I tillegg altså Hareid sogn.

Som vi ser er de tre fogderiene omtalt med ulike administrasjonsinndelinger. På Nordmøre er administrasjonsenheten inndelt i skipreider, mens i Romsdalen er de ulike områdene inndelt i åttunger, og på Sunnmøre er det kirkesogn eller sogn som er den administrative inndelingsenheten. Årsakene til dette kan være mange. På Nordmøre har den gamle skipreide inndelingen holdt seg, mens man på Sunnmøre har tatt i bruk den nyere sogne inndelingen. Hvorfor det er slik er det vanskelig å si noe sikkert om i dag. I jordeboken finnes det også navnesammenblandinger her og der. Antagelig har ikke regnskapsførerne vært lokalkjente.

¹⁸¹ McKitterick 1989, s.60-63

¹⁸² ABJ 106 A

Det forundrer en litt at folk her ute ved kysten så ofte betalte landskylda i kornskjepper. I typiske kystdistrikter som Sund og Stim åttung i Romsdalen ser man at korn ble nevnt ofte. Men man må vel helst tro at det vanlige har vært at de betalte landskylden med fisk, og at det har foregått en omregning fra korn til fisk. Hvis man ser på lensregnskapene fra Bergenhus ser man i hvertfall at fisk var den vanlige skattebetalingen her.¹⁸³

Hvordan var jordebøkene oppbygd 100-år senere? I Erkebiskop Olav Engelbrektssøns jordebok fra ca. 1530 har han listet opp det jordegods sankt Olav eide på Sunnmøre og vi ser at det var store godsmengder som lå under den katolske kirken på Sunnmøre.¹⁸⁴ Man ser at det varierer fra gård til gård hva slags varer man har betalt med. Flere av gårdsbrukene ser vi er bygslet for verdien av en eller flere kyr.¹⁸⁵ Her er også eksempel på at gårder betalte bygselsavgift i huder, mel, smør og fisk. Eller så er verdien de skal betale oppgitt i verdien tilsvarende et pund i penger.¹⁸⁶ I denne jordeboken ser vi at det er ikke mange gårder på Sunnmøre som ser ut til å ha betalt sin årlige avgift i fisk. Kun gården Myklebostad i Herøy ser ut til å ha betalt bygselsavgiften i fisk.

Som vist ble det ført jordebøker for å administrere kirkens jordeiendommer, men skrift ble også brukt for å administrere på andre områder. I det følgende vil jeg se nærmere på de bevarte brevene fra området for å undersøke til hvilke administrasjonsformål det ble skrevet.

Skriftlig eller muntlig kommunikasjon?

Hvor mye av kommunikasjonen foregikk skriftlig og på hvilke områder var det fremdeles muntlig overlevering mellom de ulike leddene i kirkeorganisasjonen? Nedenfor følger en

¹⁸³ NRJ II

¹⁸⁴ Erkebiskop Olav Ebgelbrektssøns jordebok ca.1530

¹⁸⁵ Se for eksempel gården *Vlffstein, Ostness, Sylte* i Herøy prestegjeld. *Halkeelwiick, Sunnes, Osze* i Volda prestegjeld.

¹⁸⁶ F.eks gården *Myreszeter* i Ørskog prestegjeld eller gården *Grutebostad* i Borgund prestegjeld.

tabell over de bevarte brevene som jeg har klassifisert som geistlig administrativ korrespondanse som er bevart fra Møre og Romsdal. I det følgende vil jeg ta utgangspunkt i disse brevene for å se på årsakssammenhenger og på hva som ble skriftfestet kontra det som ble overlevert muntlig. Jeg har som tidligere nevnt valgt å se bort fra heimelsdokumenter, da disse vil bli diskutert i et senere kapittel. Som tabellen viser så dominerer brev som har med økonomiske forhold å gjøre.

Tabell1 : Geistlig administrativ korrespondanse

Type brev:	Skatter/ Avgifter	Avlat	Provent	Privat	Kunngj.	Testament
Antall:	7	2	4	2	2	3

Kilde: Diplomatarium Norvegica I-XXII. Kristiania/Oslo 1847-1976.

Se vedlegg nr. 2

Biskopenes innkreving av skatter og avgifter fra Møre og Romsdal
 Hvordan ble innbetalingen av disse skattene og avgiftene organisert? I det foregående kapitlet om den verdslige administrasjonen har jeg kommet fram til at det ikke var vanlig å føre nominelle regnskaper over innbetalte skatter. Det verdslige administrasjonsapparatet begynte først å føre nominelle regnskaper over ekstraskattene som ble innkrevd, og dette har vi ikke bevarte kilder fra før rundt 1520. Hvordan var så dette forholdet for kirken? Førte den regnskaper over skatter og avgifter som den krevde inn ?

Ble det ført skriftlige regnskaper over inntekter som for eksempel tiende, bøter, peterspenger, eller andre pålagte skatter? Det er ikke bevart regnskaper over kirkens inntekter og utgifter fra Møre og Romsdal i middelalderen. At kirkeombudsmennene skulle legge fram regnskap for biskopen har vi sett tidligere og framleggelsen av kirkeregnskapene har visstnok normalt blitt holdt i samband med bispevisititas.¹⁸⁷ Spørsmålet er hvordan denne framleggelsen skjedde? Lars Hamre skriver: *“Når biskopen set inn kyrkjeverger og høyrer rekneskapen deira, er det i samsvar med at han har overtilsyn med den kyrkjelege eiga i diocesen, og den kyrkjerettslege*

¹⁸⁷ KLNLM: Kirkeværgjer.

heimel er poetestas jurisdictionis".¹⁸⁸ Hamre mener tydeligvis at denne framleggelsen har foregått muntlig, siden han skriver at biskopen *hører* ombudsmannens regnskap. Har Hamre rett i at denne regnskapsførselen foregikk ved at ombudsmennene la fram sine regnskaper muntlig, eller kan det likevel har vært slik at det ble ført skriftlige regnskaper over utgifter og inntekter av kirkens menn?

I et utdrag fra Thorlaks saga kan det også se ut som om regnskapsavleggelse ved bispesetet, har foregått muntlig. Her kan man lese om en syk og gammel biskop som overlater ansvaret til en ombudsmann. Og det oppgis at når denne ombudsmannen ankommer, så får han en omstendelig innføring i hvordan det ligger an med landområder og andre eierforhold.¹⁸⁹ Torlaks saga ble skrevet ca 1200-1210, og det kan se ut som om det på Island på denne tiden var vanlig med muntlig regnskapsavleggelse. Forholdene i Norge var sammenlignbare med de islandske, slik at man kan gå ut fra, at det også i Norge var vanlig med muntlig regnskapsavleggelse på denne tiden. At skriftlige regnskaper etter hvert ble tatt i bruk i løpet av middelalderen, kan man likevel ikke utelukke. Det kan ikke utelukkes at kirken ønsket seg en bedre oversikt over sine enorme inntekter. Men det er med de kildene vi har tilgjengelig i dag, ikke mulig å si noe om det regnskapsarbeidet som eventuelt ble skriftliggjort i middelalderen.

I mitt første kapittel konkluderer jeg med at da kongemakten tok i bruk skrift til administrasjonsformål, var det jordebøker man først skrev. Deretter ble de uvisse inntektene som bøter og ekstraskatter skriftfestet nominelt av sysselmann og fogd. Var det slik også hos kirken?

Aslak Bolt var langt fra fornøyd med de skattene som var vanlige da han ble biskop. Som jeg har vist tidligere "grov" han fram vitnemål på at han skulle ha enda mer. Slik drev han igjennom - dog sikkert ikke uten motvilje fra bøndene si side - at hver Mikkelsdag skulle være en særlig "kornytingsdag" fra alle gårder. Sommeren 1433 var Aslak Bolt på Nordmøre og i Romsdalen og i juli var han på Sunnmøre.¹⁹⁰ I fem brev skrevet sommeren 1433, kommer det fram at erkebiskop Aslak har vært på Sunnmøre og Nordmøre for å få bøndene til å betale

¹⁸⁸ KLNLM: *Kirkevæger*.

¹⁸⁹ Lives of Bishops: Thorlaks saga s. 493

¹⁹⁰ ABJ 188 -190 A

Mikaels kornskatt og Olafs-feskatt.¹⁹¹ Disse fem brevene som er bevart omfatter Borgund prestedømme, Ørskog prestedømme, Herøy prestedømme og Halkjelsvik prestedømme på Sunnmøre, samt *Titrar* sogn på Nordmøre. Hvis man tar en titt på Aslak Bolts jordebok, som er en oversikt over jordeiendommer som tilhørte erkesetet i Nidaros, kan man se at denne boken omtaler tre skatter (foruten landskylden) i forbindelse med visitasreisen til Hålogaland. Disse tre skattene er *erkebiskopsgjof*(-gave), *mikkelskorn*, og *olavsskatt*.¹⁹² Det kan sluttes av betegnelsen at *erkebiskopsgjof* må ha vært en avgift til erkestolen, men den er ikke omtalt i eldre kilder fra før Aslak Bolts tid.

Mikkelskorn og Olafsskatt er for øvrig kjent fra den eldre Frostatingsloven:

*“Aller menn skolu olmoso gera a huita sunnu degi. Bonde huer oc husprøya sin leif huart Þeirraoc sufl a. En einløypr madr huer pening oc sua Jons messo dagh. En aller menn er bu eiga ser skolu gera korndeilld a Michials messo dagh. fuller bonde huær skeppo en einuirki halfa skæppo oc sua prestr sem adrer menn oc bæra til kirkiu sem bonde sina olmoso. oc einløypr madr huær pening oc bere iamual til kirkiu sem bonde sina olmoso. Annat tuæggi skal huær gera eda Þiggia. En sa er fallazt lætr giallde .iij. aura biskupi en øyri firir pening huærn. En med sama hætti skal Þessa olmoso gera sem fyr var sagt. Sama sækt liggr oc uidr ef madr greidir ei Olafs korn”*¹⁹³

Her står det at Mikkelskorn var en almisse i korn til de fattige, og som skulle betales en gang i året, på Mikkelsdag, 29. september. Skatten ble utlignet på gårdene etter størrelse, 1 skjeppe av hver fullbonde (bonde som drev gård over en viss størrelse). Videre står det at den som unnlater å betale Olavskorn, skal pålegges å betale samme straffeskatt som den som unnlater å betale Mikkelskorn.

Det fremgår av teksten i jordeboka fra ca. 1430 at de to skattekravene ikke hadde vært holdt i hevd. Det nevnes også hva denne avgiften skulle gå til: *“Skal nå hvert alter ha så store inntekter ut over det som de før hadde, som her sies og som vi kom fram til med almuens samtykke”*. Og så regnes det opp 14 altre i domkirken og de prestegjeld hver av dem skal ha denne inntekten fra. Erkebiskopen måtte selvsagt ha noe å tilby allmuen til gjengjeld.

Sognemennene på Sunnmøre og Nordmøre gikk med på at *“mikkelskornet skal komme til Sanct Magnus alteret i Nidaros domkirke og den korbror som har det, for messehold og gode gjerninger, som skal gjøres på allmuens vegne både for levende og døde”*. Allmuen skulle

¹⁹¹ DN V nr. 630,631,632,633,634.

¹⁹² KLN M: *Olafsskatt*. Avgifter til kirka med hellig-olavs navn. I kristenretter, rettarbøter, jordebøker og diplom møter vi disse avgiftene under ulike navn. Fek. -korn, skatt, toll.

¹⁹³ NGL I

årlig gi en avgift til korbødrene i domkirken til evigvarende eie *“for det messehold som de skulle ha i Nidaros domkirke, hver dag en sunget messe for alle levende mennesker, for fred og gode årringer, og den andre messen skal leses for sjelene til alle kristne som er døde.”*

Det ser ut som om Mikkelskorn og Olavsskatt ble innkrevd etter loven på 1200-tallet og den falt antagelig bort etter svartedauden, men da den ble innført i 1433 utstedte biskopen en kirkelig forordning som man innhentet samtykke for hos allmuen. Bakgrunnen for at Aslak ønsket å innføre denne skatten igjen, hang nok sammen med at kirkens inntekter hadde falt dramatisk etter svartedauden og strakk lenge ikke til for å dekke innenlandske behov og avgifter til pavestolen. Mange innførsler i Aslak Bolts jordebok vitner om at Eskil, forgjengeren til Aslak, hadde vært en aktiv og initiativrik forvalter. Han hadde greid å innfri en oppsamlet gjeld til paven,¹⁹⁴ men etterlatt seg en gjeld til kongen, og da Aslak Bolt tiltrådte erkestolen etter Eskil i 1430 så han det nok som sin oppgave å fortsette den økonomiske opprustningen. Behovet for å øke og skape orden i kirkens inntekter ble ikke mindre da domkirken brant i 1432, likevel greide Aslak å gjøre opp gjelden til kongen allerede i 1434.¹⁹⁵ Kirkebrannen nevnes på første side i jordeboka, nettopp for å begrunne behovet for å styrke økonomien.¹⁹⁶

Hvis man da skal oppsummer de områdene skrift ble tatt i bruk på i forbindelse med innføringen av de to skattene så kommer en fram til at man først utstedte en forordning. Denne forordningen søkte man samtykke for hos bøndene. Etter at bøndene hadde godtatt de nye skattene ble det ført jordebok. Deretter har man benyttet seg av skrift ved innkreving av skattene.

Som vi ser har Aslak ført inn disse fortegnelsene over Mikkelskorn og Olafsskatt i jordebøkene. Det er ikke bevart regnskaper over disse inntektene fra andre skriftlige kilder enn fra jordebøkene. At skatten skulle betales ble forkynt til skatteyerne på tinget eller ved gudstjeneste. Deretter har det vært ombudsmannens oppgave å kreve inn de inntektene som skattebetalerne var pålagt.

Hva med tienden og Peterspengene? Ble det registrert innbetalinger av disse skattene? Når Oslobiskopen krevde inn sin tiende skjedde dette ved at han forpaktet bort sine

¹⁹⁴ Fra Querininis beretning i norsk oversettelse av Marie Aalen. Helge A Wold 1991 s.144.

¹⁹⁵ DN V nr. 645

¹⁹⁶ ABJ 1A

tiendeinntekter. Biskopen solgte sine inntekter til høystbydende, som så krevde inn så mye han kunne få.¹⁹⁷ Hvis man regner med at denne metoden ble fulgt også for Møre og Romsdal sitt vedkommende, så ble det ikke ført skriftlige fortegnelser over disse.. Man har ingen bevarte regnskaper der disse betalingene er registrert. Det har antagelig vært slik at hver enkelt gård har hatt et fast beløp de skulle betale, og at ombudsmannen kom for å kreve inn den samme summen hver gang. Det har i disse tilfellene derfor ikke vært behov for å ta i bruk skrift. Overleveringen fra bonde til ombudsmann har foregått uten at skrift var involvert, samtidig som en også godt kan tenke seg at det heller ikke var skrift involvert da ombudsmannen leverte fra seg de inntekter han hadde krevd inn på vegne av kirken. Dette gjaldt da i tilfeller hvor tienden ikke var forpaktet bort. Samtidig så kan man ikke se bort fra at det har vært en form for regnskapsførsel innenfor dette siste leddet, der man på en eller annen måten har registrert de inntekter man har fått fra de ulike regioner, men noen utstrakt form for regnskapsførsel av innbetalingene av Peterspenger og tiende ser det ikke ut til å ha vært.

Foregikk kirkevergenes arbeid ved hjelp av skrift?

I et brev datert 4. desember 1475 kunngjør erkebiskop Gaute for innbyggerne på Nordmøre at han har gitt Ivar Thronddssøn i Aspa, sitt og domkirkens fulle ombud til å oppebære landskyld og tiende, samt at han får rådighet over bygselen og halvdelen i 5 kirker på Nordmøre på vegne av Olavskirken.¹⁹⁸ I 1483, altså åtte år senere, utsteder erkebiskop Gaute en kvittering til Ivar Thronddssøn for Tingvoll kirkes regnskap.¹⁹⁹ Et annet brev er utstedt for Frei kirkes regnskap, sannsynligvis er brevet utstedt den samme dagen som overnevnte brev.²⁰⁰ Ivar Thronddssøn har lagt fram regnskap for de fem siste årene. Det kommer fram at kirken “skylder” Ivar Thronddssøn 59 spann og at Ivar Thronddssøn skal betale 3 spann i *kathedraticum*. At kirken står i gjeld til Ivar, må vel bety at han hadde hatt utlegg til kirkereparasjoner eller lignende og at dette skulle tilbakebetales. Dette er med andre ord et spørsmål om hvor mye penger Ivar Thronddssøn skal ha for de eventuelle reparasjoner, utbygginger etc. som han har stått for. Det er ikke snakk om et regnskap over alle kirkensutgifter og inntekter i sognet.

At Ivar har framlagt “bevis” på disse utgiftene han har hatt synes rimelig, men ble disse framlagt muntlig, eller forelå det en skriftlig regnskapsavleggelse? I et brev datert 26. februar

¹⁹⁷ Steinnes 1933.

¹⁹⁸ DN X 249

¹⁹⁹ DN X nr. 260

²⁰⁰ DN X nr.261

1489 utsteder den samme erkebiskopen en kvittering til Ivar for Frei kirkes regnskap.²⁰¹ Ivar gjør rede for inntekter og utgifter for de fem siste årene i begge tilfellene, og en kan tenke seg at det nok ville være det mest praktiske å bruke skrift, når han skulle legge fram sine tall. Siden han avgir regnskap for en så lang periode, er det også mulig at det kan være snakk om at han legger fram sitt krav skriftlig. Han har jo fått kvittering på at regnskapene er riktige og godkjente. Hadde Ivar fått en skriftlig kvittering, hvis han hadde lagt fram sitt regnskap over de utgifter han hadde hatt muntlig?

Det er store muligheter for at det har fungert godt med en muntlig regnskapsavleggelse også i dette tilfellet, slik som Hamre mener har vært vanlig praksis. Biskopen har stolt på sine ombudsmenn. Det var slik at forstandige og velholdne bønder i kirkesognet skulle med prestens *vitord* ha ombud over og tilsyn med kirkens inntekter og eiendommer. Og de skulle årlig gjøre regnskap for biskopen eller korsbrødrene om ikke biskopen var tilstede.²⁰² Kirkevergenes oppgave var altså først og fremst å ta seg av kirkebygningenes vedlikehold og inntekter og dette arbeidet skulle kontrolleres av biskopen. Ved en gjennomlesning av de aktuelle diplomer i denne saken, ser det ut som om Ivar var utnevnt som ombudsmann for å ta seg av, både biskopens inntekter og lokalkirkens inntekter. Som tidligere nevnt var det biskopen som hadde det avgjørende ordet i utvelgelsen av kirkeombudsmennene. Det var kanskje naturlig at disse ombudsmennene hadde nære relasjoner til biskopen og hans omgangskrets. Dette ser man et eksempel på i dette tilfellet, der erkebiskop Gaute stammer fra samme ætt som Ivar Thronndssøn i Aspa. Gaute er faktisk sønnen til Ivar Thronndssøn, og han er forøvrig også brorsønn til Olav Thronndssøn, som var erkebiskop i tiden før Gaute.²⁰³ At det derfor i utgangspunktet var et tillitsforhold mellom biskopen og ombudsmannen i dette tilfellet, er innlysende. Det var derfor ikke nødvendig å kontrollere de opplysninger Ivar gav om sine utgiftsposter? I hvert fall behøvde ikke Ivar å legge fram noe skriftlig regnskap til sin sønn, erkebiskop Gaute.

Som jeg viste i det forrige kapittelet startet det verdslige administrasjonsapparatet å føre nominelle regnskaper over ekstraskattene i hvert fall rundt 1520. Dette var en periode med uroligheter innenfor kirken. Det har derfor kanskje også vært vanskelig å få til en innføring av

²⁰¹ DN X nr. 269

²⁰² NGL III s.2

²⁰³ NBL IV s.406

en slik “ny” praksis i dette tidsrommet for kirken. Med reformasjonen ikke så veldig mange år unna var de åndelige saker viktigere å drøfte, og krevde mer tid av hver enkelt geistlig.

Folk i Møre og Romsdal inngikk skriftfestede avtaler om provent i Nidaros

Hvordan fungerte proventinstitusjonen? Var proventbrev et allment dokument? Som tabellen over den bevarte geistlige administrative korrespondansen viser så er det bevart 4 proventbrev fra Møre og Romsdal. Det at geistlige institusjoner i middelalderen gav folk provent, vil si at folk kunne kjøpe seg underhold i en katolsk-geistlig institusjon. Man fikk oppholde seg i klosteret i alderdommen eller ved sykdom. Klosterfolket sørget for den som inngikk slike provenkontrakter, og de gav gravsted ved klosteret og sjelehjelp etter døden. Folk så nok på klosteret som et trygt sted å tilbringe de periodene i livet de hadde mest behov for hjelp. Det kan virke som om klostrene fungerte både som sykehus og pleiehjem. Hvor og når proventordningen opptrer er usikkert, men i løpet av 1000-tallet antas ordningen å være etablert på kontinentet og De britiske øyer. Vederlaget for provent var ofte jordegods, og provent institusjonen gled dermed inn som et ledd i kirkens og klostrenes godspolitikk. Proventkontraktene ble inngått skriftlig og de ble vanligvis forfattet på norrønt. I denne kontrakten ble proventgaven og klosterets gjenytelser beskrevet.²⁰⁴ Provent hadde i Norge sin høykonjunktur på 1300-tallet, med over halvparten av registrerte tilfeller. Nedgangen er markert de siste ti-år av 1400-årene, og provent var på vei ut av norsk underholdssystem godt før reformasjonen.²⁰⁵ Proventbrevene gir et levende inntrykk av en sterk, gjensidig påvirkning mellom lærd og leg. Disse kontraktene forteller også at når det gjelder kirkens og klostrenes godspolitikk, spilte provent en rolle. Kontraktene var juridisk bindende avtaler, som ble forfattet skriftlig, og at kirkens økonomiske stilling ble styrket som følge av disse kontraktene, er det ingen tvil om.²⁰⁶

Hva så med proventordningen i Møre og Romsdal? Her fantes det ingen kloster. Likevel var det muligheter for folk i fylket å kjøpe seg provent i de geistlige institusjonene som lå utenfor fylket. De fem bevarte proventkontraktene fra Møre og Romsdal er skrevet i perioden 1303-1325.²⁰⁷ Med andre ord er brevene skrevet i den perioden provent hadde sin høykonjunktur. At det ble skrevet flere brev over en viss periode, har økt sjansen for at noen av disse har overlevd, slik vi ser med de bevarte proventbrevene.

²⁰⁴ DN IV nr. 165, DNII nr. 70, DNIII nr. 137, DN II nr. 68, DN XVI nr. 368

²⁰⁵ KLNLM: *Provent*

²⁰⁶ Taranger 1907, s.97.

²⁰⁷ Se vedlegg nr. 2

I en av de bevarte proventkontraktene kommer det fram at hustru Gyrid i Åkvik i Halså på Nordmøre inngikk en proventkontrakt med kannikene i Nidaros i 1303.²⁰⁸ Hustru Gyrid gir her fra seg jord på Nordmøre som vederlag for underhold. Det står videre i kontrakten at hun selv skal betale for begravelse og sjelegave. Hun gir fra seg 9 av 16 spann i Torjul, 7 spann i *Drifasætre i Bæarfirdi*²⁰⁹ Gyrid satt igjen med 2 ½ spann i Fløystad, 2 spann i Halså, 1 ½ spann i Hønsvik og 2 spann smør i Gaupset, til sammen 10 ½ spann. Dessuten hadde hun for 11 mark gull i løsøre og handelsvarer.

Ut i fra de store jordeiendommene kan man si at Gyrid høyst sannsynlig er av fornemt opphav. I det gamle bondesamfunnet var det slik at det var jordeiendom kombinert med byrd som var grunnlaget for sosial prestisje. Bærere av slik prestisje ble de naturlige representanter og ledere i lokalsamfunnet. I den nevnte proventkontrakten mellom Gyrid og kannikene i Nidaros står det også at kannikene skal skaffe 2 pund smør til hennes tjenestekone. At hun skal ha med seg sin tjenestekone ved sitt proventopphold, er med på å underbygge at denne fruen kommer fra en fin familie. Sannsynligvis er hun også av adelig opphav. Det er forøvrig også bevart et testamente undertegnet av den samme Gyrid Andresdatter. I dette testamentet bekrefter hun blant annet tidligere gave til Mikaelkirken.

I vitnebrevet om provent fra 1324 gir *Baugeid Steinarsdatter* kannikene i Nidaros endel jordegods Nordenfjells og på Sunnmøre.²¹⁰ Til gjengjeld skal hun ha likt kosthold som kannikene har, standsmessig likferd på deres bekostning og gravsted i Kristkirken. I tillegg skal tjenestekvinnen hennes ha kost med kannikenes sveiner så lenge Baugeid lever. Brevet ble utstedt i Nidaros og er kunngjort av Sigurd Jonsson, Olaf som er lagmann i Nidaros og Kolbein Jonsson som er herreds lagmann i Trondheim. Det framgår ikke av kontrakten hvor Baugeid bodde, men at hun hadde jordeiendommer på Sunnmøre er tydelig. Baugeid tok initiativ til denne proventkontrakten, og ved hennes initiativ ble blant annet en gård på Sunnmøre direkte berørt. Gården Kleppe fikk andre eiere, den ble overdratt fra Baugeid Steinarsdatter til korsbrødrene i Nidaros.

²⁰⁸ DN II nr. 68

²⁰⁹ Har muligens ligget i Aasgaard, Halse. O. Rygh XIII. 452.

²¹⁰ DN III nr. 137.

I et diplom utstedt i Nidaros i 1325 kunngjøres det at *Herborg Berdorsdatter* kjøpte seg og sin tjenestekvinne inn i korsbrødrenes bordhold i Nidaros. Som betaling får korsbrødrene 23 månedsmatol jordegods på Sunnmøre.²¹¹ Det kommer ikke fram av brevet hvor Herborg Berdorsdatter bor, men det er meget sannsynlig at hun har hatt tilhold på Sunnmøre siden hun gir fra seg jordegods herfra. Brevet er utstedt av fem menn. Tre av disse mennene er prester, mens de to andre ikke har oppgitt noen tittel, og da mest sannsynlig er bønder.

I den fjerde kontrakten møter vi hustru Ragnhild i Skjolgen i Nidaros, som på vegne av sin sønn Bård inngår proventkontrakt med korsbrødrene i Nidaros.²¹² Skjolgen er mest sannsynlig en bygård i Nidaros. Om dette kan regnes som en proventkontrakt på linje med de tre andre refererte proventkontraktene kan diskuteres. Denne kontrakten kan kanskje regnes som en “opplæringskontrakt”. Samtidig nevnes det i kontrakten at Bård skal ha bordunderhold hos korsbrødrene så derfor har jeg valgt å ta med denne avtalen som en proventkontrakt. Det kommer fram av avtalen at Bård skal få gå på skole daglig og han skal også spise hos korsbrødrene. Etter de seks årene i skole skal Bård ha plass ved brødrenes eget bord. Tilstede ved kontraktsinngåelsen var Frostatingslagmann Kolbein Jonssön, tre prester og to andre menn. Disse to var sannsynligvis bønder. For å få i stand denne kontrakten gir Ragnhild fra seg blant annet jord i Surnadal på Nordmøre. Ragnhild har ikke selv tilhold her. Hun residere selv i Trøndelag, men kirken blir gjennom denne avtalen beriket med jordeiendommer på Nordmøre.

Hvorfor ble proventkontraktene skriftfestet? Den som inngikk provent fikk en kontrakt på hva man hadde “betalt” for. En innlysende årsak til at dette ble gjort, er at det var vanskelig å holde rede på hva den enkelte hadde krav på. Å få dette stadfestet i en kontrakt var derfor med på å sikre rettighetene, både til den geistlige institusjonen og den som søkte provent. Den geistlige institusjonen hadde stor interesse av å kunne dokumentere hva den eide, da disse inntektene, som blant annet gaver som ble gitt for provent, innebar at det økonomiske ståstedet til institusjonen ble styrket. Som de nevnte diplomene om provent/bordunderhold viser, styrkes den katolsk-geistlige institusjonen seg økonomisk gjennom de gavene den mottar ved disse proventkontraktene. En proventkontrakt er derfor en rettslig bindende avtale som det var viktig å få skriftfestet med tanke på en framtidig rettstvist.

²¹¹ DN IV nr. 165.

²¹² DN II nr. 161.

Ble proventinntektene nedfelt i jordeboka? Hvis man ser på Gyrid Andresdatters testament, kan man se at hun i 1303 gir fra seg 4 spann i gården *Holtte i Barkar firði*. I dette testamentet velger hun seg gravsted i Nidaros domkirke. Hun gir 1 spann for gravsted og de tre andre spannene til andre formål som blant annet opphold til kannikene.²¹³ I Aslak Bolts jordebok som er skrevet ca 130 år senere enn fru Gyrids testamente kan man finne igjen det ene spannet fru Gyrid testamenterte bort til biskopsetet. Under *Barknafyrde skipreidho* ser vi at det i ABJ står at man har krav på *Af Holtom, spanz leigha er fru gyrid gaf, aut.*²¹⁴ Denne gården er i følge ABJ nå øde, og erkesetet har derfor mistet inntektene det hadde etter fru Gyrids valg av gravplass. Det er også mulig det er den samme fru Gyrid som er nevnt i ABJ under Tingvoll skipreide, der det står: *Af Wlfuasætre, iij spanna leigha, bygt fire ij øre, jtem hustrv Gyridh gaff nw i testament sancte Olauo ij spanz leiga, bygt fire øre, aut.*²¹⁵ Denne gården *Wlfuasætre* ligger øde rundt 1430.²¹⁶ En kan ikke se noen direkte sammenheng i gårdsnavnet *Wlfuasætre*, og de gårdsnavnene fru Gyrid nevner i sitt testamente. At det likevel kan være snakk om at det i ABJ refereres til Gyrid Andresdatters testamente fra ca. 1303, er likevel mulig. Det kan ha vært snakk om at kirken har byttet til seg inntekter fra andre gårder eid av familien, eller at det ble navneskifte på gårdene etter pesten. At også denne gården nå ligger øde, kan tyde på at det er den samme Gyrids testament det refereres til, men helt sikker på dette kan man dog ikke være. Det er likevel så mange ting som tyder på at det i hvert fall i et av disse tilfellene er referert til hennes testamente, at jeg tror at det er overveiende sannsynlig at de gaver som fru Gyrid har gitt fra seg i 1303, er nedskrevet i ABJ rundt 1430.

I kontrakten som Herborg Berdorsdatter inngår med korsbrødrene i Nidaros i 1325 gir hun fra seg *i Apaldzsætre halfs fiorda manadmata læigha ær ligger oeyraskogs kirkiu sokn.*²¹⁷ Hun gir altså fra seg 3 ½ månedsmatbol i Apalset, og samtidig gir hun korsbrødrene forkjøpsrett til hva hun ellers eide i Apalset og med sikkerhet i hennes øvrige jordegods. I ABJ finner man også denne gården under Ørskog kirkesogn. Her står det at bispesetet eier 4 månedsmatbol av gården og laksevarpet.²¹⁸ At det her kan være snakk om den gaven Herborg gav til korsbrødrene i bytte mot provent, er meget tenkelig. Korsbrødrene kan ha benyttet seg av sin forkjøpsrett til å ha kjøpt lakserettighetene på gården, samt et halvt månedsmatbol til. At dette kan ha kommet i hendene på bispegodset på annen måte, er selvfølgelig mulig

²¹³ DN II nr 70

²¹⁴ ABJ 118 A

²¹⁵ ABJ 116 A

²¹⁶ *Gården Aulset i Tingvoll*. Jørgensen, J.G. i ABJ

²¹⁷ DN IV nr 165

²¹⁸ ABJ 132 A

Jeg ser det som meget sannsynlig at det har vært ført regnskaper over kirkens inntekter fra provent i den forstand at det den eide ble nedfelt i jordebøker. Institusjonene som tilbød provent, eller fikk gaver gjennom testamenter eller på annen måte, måtte på en eller annen måte sikre sine rettigheter. Proventkontraktene ble inngått mellom institusjonen og den enkelte, der de antagelig fikk hvert sitt eksemplar av avtalen. Den geistlige institusjonen har deretter måttet føre inn i sin jordebok den gaven de mottok. At det har eksistert et arkiv for slike avtaler som for eksempel provent virker rimelig. Disse arkivene har helt sikkert vært i bruk hvis det skulle oppstå uenigheter mellom den geistlige institusjonen og arvinger. Det virker derfor som om avtalene om provent har vært nedfelt på tre plasser. Proventtaker samt proventinstitusjon har fått hvert sitt brev hvor vilkårene for avtalen var nedskrevet, samt at proventinstitusjonen har skrevet ned i sine jordebøker de gaver som ble mottatt ved avtaleinngåelsen.

Avlat

Ble alle avlatsprivilegier skriftfestet eller fikk man en muntlig tilbakemelding om at man var innvilget avlat? Til kirkens administrative oppgaver lå ansvaret for menneskenes "sjelsliv". Kristendommen påvirket menneskene i retning av å legge større vekt på sjelens liv etter døden. Det var på 1200-tallet at læren om avlaten ble utformet. Denne læren bygget på den gamle tanken at det var mulig å gjøre bot for andre menneskers synder. Avlat ble gjerne knyttet til almisser og gode gjerninger eller til valfarter til bestemte kirker og hellige steder.²¹⁹ Den kristne tro brakte til norrønt område en oppfatning av at den neste verden var todelt, belønning for de gode og straff for de onde. For å unngå "evig pine" var det derfor mulig å kjøpe seg fri fra sine synder.²²⁰ Den norske kirke brukte ikke lover og statutter for å skape konformitet i forestillingene om livet etter døden. Den rette tro om himmel og helvete fikk folk inn gjennom forkynnelsen. Og i de norske sognekirkene ble det prekt på morsmålet gjennom hele perioden. Hovedkilden er en samling på 30 prekener som gjenspeiler kirkens forkynnelse omkring år 1200 - *Gammlenorsk homilieboek*.²²¹ Det kan se ut som om middelaldermennesket følte at deres velferd var avhengig av et godt forhold til høyere makter, både når det gjaldt vern mot uår, sykdom og død og ikke minst mot de farer som truet etter

²¹⁹ Bagge 1998, s.135

²²⁰ Nedkvitne 1997, s.48.

²²¹ Nedkvitne 1997 s.52.

døden. Å kjøpe seg avlat var derfor en måte å forsikre seg om at livet etter døden skulle bli bra.

Hvor utbredt var bruken av avlatsprivilegier i middelalderen? Fra Møre og Romsdal er det bevart to brev som omhandler avlat.²²² Det ene brevet er skrevet av erkebiskop Eiliv av Nidaros. I DN er dette brevet datert til ca. 1331, mens det i RN er datert til et sted mellom 1309 og 1332.²²³ Brevet er bevart gjennom et blad av erkebiskop Eilivs kopibok. I brevet gir erkebiskopen 30 dagers avlat til syndere som gir gaver eller arbeider for gjenreisningen av Mattiaskirken i Borgund på Sunnmøre. Avlatsprivilegiet er uten tvil stilet til innbyggerne som sognet til Mattiaskirken på Sunnmøre. Denne meldingen ble kunngjort for folket gjennom gudstjenesten, eller på tinget og tilbudet om privilegier ble mest sannsynlig opplest muntlig til folket. Det er åpenbart et brev som ble sendt fra erkebiskopen til sognepresten på Borgund. Det må ha blitt lest opp i et ukjent antall kirker i området. Erkebiskopen skrev ned vedtaket om avlatsprivilegier i sin bok, før han sendte selve brevet til Sunnmøre. At det var vanlig for biskopene å notere seg hva de hadde bestemt innenfor de ulike administrasjonseenhetene må man regne som svært sannsynlig. For at organisasjonen skulle fungere og for å kunne videreføre sitt arbeide til neste arvtager i organisasjonen var dette viktig.

Hvordan ble så slike privilegier tatt imot? Ble det valfartet til Mattiaskirken for å hjelpe til å bygge opp kirken? Det var tydeligvis nødvendig med en renovasjon av denne kirken da det kommer fram av diplommet at bygningen var falleferdig. I ABJ omtales Mattiaskirkens gods på en sånn måte som gjør det sannsynlig at kirken var nedlagt på denne tiden (ca. 1430) og Mattiaskirken blir ikke nevnt i senere kjente kilder enn jordeboken. Det ser derfor ut til å ha vært et fånyttets forsøk fra erkebiskopens side på å restaurere kirken. Pesten må nok ta mye av skylden for at kirken forfaller og ikke finnes lenger. I sagatekster så er både Veøy og Borgund omtalt med bytermer,²²⁴ samtidig så kan kaupangen Borgund allerede før pesten ha vært rammet av nedgangstider og synkende innbyggertall. Også kaupangen Veøy ble rammet av den samme skjebnen som Borgund. Dette kan ha sammenheng med at fisken, som trolig var et grunnleggende økonomisk element, unndratt det lokale varebytte ved at oppkjøpere etterhvert dukket opp i fiskeværene langs kysten. Dette gjelder også for utlendingene. Andre ting fulgte etter og de århundregamle sentra var snart berøvet sitt ervervsmessige grunnlag, og de visste

²²² Se vedlegg nr. 1

²²³ DN XVIII nr. 11, RN III nr 924. I DN mener man at det er snakk om Mattiaskirken i Lærdal. RN mener at det her er snakk om Borgund på Sunnmøre, da Mattiaskirken er belagt i Aslak Bolt. Dette er et syn jeg støtter.

²²⁴ Helle og Nedkvitnes artikkel 1982.

ikke å hevde seg mot den nye tid. Eiendommer som brant ned ble neppe bygget opp igjen og bygninger forfalt, slik vi har sett var tilfellet med Mattiaskirken. For Borgunds vedkommende kan handelssentrumet nok også sees i lys av at Arnmødlingene, Giske-ætten hadde sitt hovedgods så og si utenfor stuedørene til kaupangmennene. Muligens var det slik at kaupangene og de mindre handelsplassene har stått under lokale høvdingers, lendmenns eller sysselmenns kontroll økonomisk som juridisk og administrativt, at de på sett og vis sto i et tilsvarende forhold til den lokale høvding som byene til kongen. Strukturelle forandringer kan altså ha vært årsaken til at kaupangen Borgund ”døde” ut. Å gi innbyggerne avlatsprivilegier var ikke nok til å redde Mattiaskirken, problemene for hele området var alt for omfattende til at 30 dagers avlat var nok til å redde kirken.

Det andre brevet fra Møre og Romsdal som omhandler avlat er for øvrig direkte knyttet opp mot det store Giske godset. Brevet er skrevet av pave Clemens for Erling Vidkunssons kapell på Giske, og det er datert til 14.juni 1345.²²⁵ Kapellet nevnes bare et par ganger i de middelalderske dokumenter, men kirka står den dag i dag og minner om fordums store tid på Giske. Første gang kirka nevnes er i ridderen Bjarne Erlingssons testamente fra 1309, der det skjenkes gaver i likhet med Peters-, Krist- og Margretakirken i Borgund og mange andre av landets kirker og klostre.²²⁶ Det andre dokumentet er pavebrevet fra 1345. Her omtales det som bygget av den daværende herre til Giske, Erling Vidkunssons forfedre, arnmødlingene. Videre får vi høre at det innvilges 100 dagers avlat/indulgens til alle dem som søkte kapellet på en av dets vigselshelgeners dag. Disse vigselshelgener var jomfru Maria, evangelisten Johannes og Nikolaus konfessor, som alle tre må ha hatt sine altre i kapellet. Med pavebrevet fra 1345 var altså Giskekapellet blitt valfartskirke. Grunnen til at herrene på Giske ville ha sin privatkirke omgjort til en søkt valfartskirke er vanskelig å bli klar over. Særlig søkt har den vel heller ikke blitt, da svartedauden begynte å herje bare få år etter pavebrevet var utstedt. Det finnes heller ikke tradisjon eller sagn om kapellets hellighet, noe som tilsier at det nok ikke ble den valfarten ut til Giske kapellet som eieren i utgangspunktet ønsket.

I motsetning til det første avlatsprivilegiet omhandler dette brevet en privatkirke, og brevet er skrevet høyere opp i det kirkelige hierarki. Siden brevet er et pavebrev, er det skrevet på latin. Hvorfor har Erling Vidkunsson fått avlatsprivilegium direkte fra paven og ikke fra erkebiskopen? Biskopene kunne i utgangspunktet bare gi 40 dagers avlat, selv om det i flere

²²⁵ DN I nr 294. I RN er brevet datert til 11.juni 1345.

²²⁶ DN XV nr.1

tilfeller ble gitt dispensasjoner for biskopene til å gi flere dagers avlat utover de 40 dagene.²²⁷ Erling Vidkunsson har i sitt brev fått 100 dagers avlat. Årsaken til at han har fått dette avlatsprivilegiet fra paven må derfor være at biskopen på dette tidspunktet ikke hadde fullmakt til å gi avlat i så mange dager. Det kunne også være at det gav større prestisje for Vidkunsson å ha brev fra paven. Han ønsket kanskje selv å få dette brevet direkte fra den øverste lederen i kirken. At ”herrene” på Giske-godset ikke alltid hadde stått på godfot med erkebiskopen ser man i et ekskommunikasjonsbrev skrevet av erkebiskop Jon av Nidaros i [1280-1281].²²⁸

At det ble skrevet mange brev av denne typen, kan man uansett med sikkerhet si nei til. Noen utstrakt korrespondanse mellom paven og kirkene i Møre og Romsdal har det definitivt ikke vært. Dette pavebrevet fra 1345 kan i så måte faktisk ha vært det eneste brevet skrevet av paven som omhandlet avlatsprivilegier for folket i Møre og Romsdal. Man vet at pavebrevene har hatt en langt større mulighet for å overleve samtiden, enn andre brev. Det eldste bevarte personlige avlatsbrevet fra Norden er skrevet av paven i år 1252. Her gir han svenskenes konge Valdemar og hans foreldre fullstendig avlat for alle synder.²²⁹ At det skal ha gått tapt så veldig mange av disse er svært lite sannsynlig og en må regne med at det i de fleste tilfeller ikke ble skrevet så mange avlatsbrev fra pavehold til prominente personer i Norge eller Norden. I hvert fall så ble disse i så fall skrevet til konger og andre høyåttede personer i Norden.

I saker der det har vært gitt kollektiv avlat har nok det vanlige vært at det var biskopene som gav disse avlatsprivilegiene til sine sognekirker, og at disse ble opplest for menigheten, enten ved gudstjenesten eller på tinget. Noen utstrakt skriftlig korrespondanse har ikke disse avlatsbrevene foranlediget for biskopene. Hvis det forekom tilfeller der hvert enkelt sognebarn har fått individuell avlat har nok dette mest sannsynlig foregått uten at det har involvert skrift i stor utstrekning. Vi har sett at de som bidro til at Mattiaskirken ble gjenreist fikk 30 dagers avlat. I denne saken var skrift kun involvert innad i kirkens administrasjon. Folket som sognet til Mattiaskirken har fått denne informasjonen muntlig. De kollektive avlatsbrevene har nok ikke ført til de store administrative oppgavene for kirkens menn. For

²²⁷ KLNLM: *Indulgens*.

²²⁸ RN II nr. 286. Se også RN II nr 379 og 626

²²⁹ KLNLM: *Indulgensbrev*.

øvrig ser vi at alle de kunngjøringene vi har sett eksempler på bærer preg av å være kommunikasjon omkring politiske saker.

Privat korrespondanse

Det er bevart to diplomer som jeg har klassifisert som privat korrespondanse. Med privat korrespondanse mener jeg å hevde at det er privat i den forstand at det er skrevet til en erkebiskop av private personer, men alle tre brevene har betydning for samfunnsforholdene i Norge på denne tiden, og jeg mener derfor at det er naturlig å ta disse med under kapitlet om geistlig administrasjon. Disse tre diplomene er alle skrevet på slutten av den tidsepoken som man regner for middelalderen,²³⁰ og de tre brevene er skrevet til erkebiskop Olav Engelbrektsson. Bare et av brevene er skrevet i fylket, de to andre omhandler forhold i området. De to brevene som tar opp forhold i fylket, er derfor i gråsonen når det gjelder denne undersøkelsen. Årsaken til at de likevel blir tatt med, er fordi de kan være med på å gjenskape bildet av hvordan den private korrespondansen foregikk i skriftlige termer. Da Olav Engelbrektsson rømte landet tok han med seg en samling sølv- og gullgjenstander fra kirker og prestegårder i bispedømmet, samt sitt arkiv.²³¹ Årsaken til at vi derfor har bevart disse privatbrevene kan derfor tilskrives Olavs flukt, samt det faktum at brevene er skrevet i den senere delen av middelalderen. Andre brev av privat karakter er det altså ikke bevart fra dette området i hele middelalderen.

I hvor stor utsteking ble det utferdiget private brev? En må anta at mye av korrespondansen i hele middelalderen ble overlevert muntlig. Samtidig så har det vært vanlig grunn å tro at i den grad man skrev private brev til hverandre, så var veldig ofte geistlige involvert.²³² Disse behersket skrivekunsten og hadde dermed de grunnleggende forutsetningen som må ligge i bunn for at en slik korrespondanse kan forekomme.

Hvilke slutninger kan man trekke ut i fra de to bevarte brevene skrevet til Olav Engelbriktsson? Et av brevene er skrevet av Ingerd Ottesdatter i september 1526.²³³ Hun oppholder seg i Bergen, men hun uttrykker gjennom sitt brev til erkebiskopen misnøye med at Peder Kansler ble tatt av erkebispens menn da han oppholdt seg på Ingerd sitt len Fosen. Brevet tar for seg forhold omkring fru Ingerds eiendommer på Nordmøre og er derfor tatt med

²³⁰ DN VIII nr. 585, DN XIV nr 551, DN V nr. 1056.

²³¹ NBL: *Olav Engelbriktson*.

²³² Mer om dette i avsnittet om Giske-folkets lese- og skrivekunnskaper.

²³³ DN XIV nr. 551

i undersøkelsen. I brevet ber hun erkebiskopen om at Peder ikke skal bli utlevert til sine fiender og hun ber om en stevning over herr Gaute i anledning av Evje og Strøm i Edøy len på Nordmøre.

Det andre brevet som Olav Engelbriktssons arkiver inneholdt bærer også preg av reformasjonstendensen. Brevet er skrevet av Nils Mogenssøn, som var prost på Sunnmøre, og det er datert 10. januar 1529.²³⁴ Det kan se ut som om den første reformasjonstendensen man kjenner til fra landsbygda i Norge, har tatt til på Giske. I hvert fall så klager prosten Nils til bispen i Nidaros over Olaf skriver som han mener er *enn principal ther ffor at quæde oc skæmme prester effither Lutterss dicht*. Denne Olaf fikk senere forbud mot å synge i kirken, men da truet han med å synge fra trærne på kirkegården. I det samme brevet klager også prosten på Rasmus skriver:

*”Kære herre som ethers nadhe scriffuer om Rasmus scriffuere, er meget sandt, som her Pouell ethers nadhe vell yttermere beretthe kand oc vell bewisseligt er naar behoff gøres huess hand haffuer giort paa the sager som ethers nade hanwm beffalet haffuer paa then hellige kirckes vegne. Jtem iij eller iiij personer som jeg haffuer lywst kirckes ffred och vold offuer haffuer hand syenn grebt oc fført til Giske oc extorqueret saa meget aff them ffor theres liiff som hand ville.”*²³⁵

Prosten ser altså ut til å ha et lite problem med reformvennlige folk i sin menighet, og det er derfor han skriver til erkebispen for å klage sin nød. I dette brevet opplever man hvordan de urolige tider opplevdes for prestene og folket rundt omkring på landsbygda. I dette tilfellet er det forholdene på Sunnmøre som beskrives. Det var tydelig en tid med splittelse og uroligheter innenfor kirken, og det er tydelig at katolskvennlige prester nok hadde en stri tårn rundt omkring i det ganske land.

Den vanlige tjenesteveien for prosten på Sunnmøre, hadde vært å ta opp problemene med erkebiskopen på neste synode. Men Nils Mogenssøn han sendte isteden brev til erkebiskopen om det inntrufne. De saker han refererer til i brevet til erkebiskopen opprører han i så stor grad at han ikke kan vente til neste synode. Han mener at det er stort opprør mot den gamle sedvanen *paa Giske och andherstædz her om kringh*. En kan forstå at prosten følte behov for å sende et brev til erkebiskopen om opprørstendensene i menigheten og at han ikke ønsket å vente med å gi erkebiskopen muntlig referat om saken. For øvrig så ser det ut som om

²³⁴ DN V nr. 1056

²³⁵ DN V nr. 1056

erkebiskopen også vil få muntlig referat fra en annen av sine medarbeidere en herr Pouell som det refereres til i brevet. *Kære herre som ethers nadhe scriffuer om Rasmus scriffuere, ermeget sandt, som her Pouell ethers nadhe vell yttermere berethe kand...* Det er tydelig at herr Pouell hadde vært på Sunnmøre og opplevd de ”lovløse” tilstandene. Ved å lese prostens sitt brev får man et innblikk i den maktesløsheten prostens følte overfor sine ulydige sognebarn og som altså førte til at prostens utferdiget et langt brev til erkebiskopen om saken.

Hvor vanlig var det å skrive private brev? Det er lite trolig at det var vanlig å skrive private brev på norrønt i middelalderen. Hvis slike ble skrevet var det helt sikkert ikke så veldig mange som hadde tilgang på de ressurser som skulle til for å skrive private brev. For det første så måtte man beherske lese og skrivekunsten. I tillegg så måtte man ha tilgang på skrivesaker. Det er nok ikke tilfeldig at de tre brevene klassifisert som geistlig privat korrespondanse, er skrevet i middelalderens siste år. Det ble nok utover i reformasjonstiden langt vanligere å skrive private brev enn i perioden fram til reformasjonen. Hva så med de tre nevnte brevene? Disse tre brevene er uten tvil vitnesbyrd fra en spesiell tid, en tid som markerer katolisismens fall i Norge. Jeg mener derfor det er lite å trekke ut av disse brevene i henhold til privat skriftlig korrespondanse, og hvor utbredt denne var i middelalderen. Det kan med ganske stor sannsynlighet sies at privat skriftlig korrespondanse kun forekom i sjeldne tilfeller, og da var det geistlige og verdslige stormenn som sto for denne formen for korrespondanse. Muligens har man ikke hatt en så stor innblanding av geistlige som man tidligere har antatt, når det gjelder den private korrespondansen.

Kunngjøringer/ informasjon fra erkebiskopen til lekfolk og presteskap i Møre og Romsdal

Når det har vært snakk om å gi informasjon og kunngjøringer til innbyggerne i landet, har det nok i utgangspunktet vært slik at denne ble overlevert muntlig. Dette gjelder både verdslig og geistlig administrasjon. Og denne muntlige overleveringen har sannsynligvis skjedd på tinget, eller i forbindelse med gudstjenesten.

Fra de nevnte bevarte arkivene etter erkebiskop Olav, finnes det et brev myntet på alle innbyggerne i Fosen, Edøy, Romsdalen og Sunnmøre.²³⁶ Dette brevet ble også nevnt i det første kapittelet, da dette er et av de brevene som er skrevet hvor man ikke kan trekke et skarpt skille mellom den verdslige og geistlige administrasjonen av riket. Som nevnt var det

²³⁶ DN VIII nr. 658

nok vanlig at slike brev ble skrevet av sentralmaktens nærmeste medarbeidere. Erkebispen skriver i brevet at han sender Hans Krukow og Mogens Arnessøn som sine ombudsmenn i forbindelse med at hele Norge har underkastet seg kong Christian II, og han anbefaler innbyggerne å rette seg etter de instruksjoner som blir gitt av de nevnte ombudsmenn. Hans Krukow og Mogens Arnessøn har nok reist sammen rundt på tingene for å forkynne denne nyheten, og da har de hatt med seg dette brevet fra erkebiskopen. Brevet, med erkebiskopens segl har fungert som et sannhetsbevis på at den informasjonen de gav var slik de hevdet. Som konkludert i det første kapittelet tar dette brevet for seg en ekstraordinær sak, og den sier ikke noe om den daglige administrasjon av lenene.

En annen kunngjøring er skrevet av Andreas, rektor ved Trondheim skole. Han ber prestene på Sunnmøre om å gi to av sine fattige studenter allmisser slik at de kan studere. De sier ikke rett ut hvor, men en må anta at studeringen skulle foregå i Nidaros.²³⁷ Studentene får kost og losji, samt at de får undervisning ved en kirkelig institusjon. Dette brevet er forøvrig forfattet på latin. Ut fra dette brevet kan man lese at opplæringsinstitusjonene var i full aktivitet i Norge tidlig på 1300-tallet. Opplysningene om at Bård har kjøpt seg seks års utdanning for 22 spann jordegods, viser at det er en lang læretidskontrakt som her blir inngått. Vi kan forutsette at Bård fikk undervisning i lese- og skrivekunsten både på latin og norrønt i løpet av denne perioden. Middelalderens skolevesen var først og fremst innrettet på å tjene kirken, og han måtte derfor sette seg inn i det latinske språket da mange av de kirkelige ritualene forutsatte bruk av latin. Dette er en kunngjøring som nok ble gjort kjent for folket under gudstjenesten.

Testament

Kristenrettene påla alle kristne å utføre handlinger som var lett synlige for andre, og som skulle tjene som en ytre bekreftelse på at en tilhørte det kristne fellesskapet.²³⁸ En slik synlig handling ville blant annet være å testamentere verdier til en kirkelig institusjon. Etter kristen lære kunne man ikke ha noe med seg i det hinsidige, og det var heller ingen forskjell på rik og fattig i døden.²³⁹

I Norge kom spørsmålet om gave og testasjonsrett til å spille en viktig rolle i forholdet mellom kirke og stat. De kirkelige krav om at folk fritt skulle kunne gi gods til kirken, og at døendes siste vilje i så måte skulle respekteres, kom i konflikt med den herskende

²³⁷ DN XVI nr. 368

²³⁸ Nedkvitne 1997, s.95.

²³⁹ Bagge 1988, s. 215.

rettstilstand. Fra kirkelig side ble det gjort et forsøk på å bringe rettsforholdene mer i samsvar med den kanoniske retts krav ved erkebiskop Jon Raudes kristenrett (ca. 1273) I denne kristenretten finner en for første gang i de gamle lovene brukt ordet testament, og i omtalen av dette kommer den kanoniske retts synsmåter klart og tydelig fram. ”*Testamentum er den anordning man gjør i sine siste levedager*”²⁴⁰ Testasjonsretten tjente i høy grad til å øke den kirkelige formuen. Men i samsvar med læren om verdien av gode gjerninger så kirka også testasjonsretten som et middel for det enkelte kristenmennesket å gjøre mest mulig for sin sjelefrelse.²⁴¹

Fra vårt område er det bevart fire testamenter og disse er skrevet i perioden 1308-1387.²⁴² Vi ser at Bjarne Erlingsson av Bjarkøy (og Giske) valgte å bli gravlagt i Kristkirken i Nidaros, og at han gav store gaver til diverse kirker, klostre, slektninger og venner. Testamentet er svært omfattende og det er skrevet av Giske-herren. Blant annet gir han fra seg jord i Geiranger på Sunnmøre. Peters kirken på Veøy mottar gaver fra Bjarne, og til Kristkirken i Nidaros ser vi at han gir fra seg 60 månedsmatbol fra diverse gårder på Sunnmøre. Vi ser også at han gir korn til fattige folk i Romsdalen og på Sunnmøre. I høymiddelalderen økte befolkningen mot grenser som samfunnets daværende jordbruksteknologi ikke klarte å følge. Det ble en voldsom vekst i fattige over hele Europa, og jeg vil tro at også Norge ble berørt. Om problemet med fattige var stort i Møre og Romsdal, er det vanskelig å si noe sikkert om. Nedkvitne mener at det var få fattige i Norge, og at de fattige var de arbeidsuføre, foreldreløse barn, syke og gamle.²⁴³ Om problemet var stort eller ikke for Møre og Romsdal sitt vedkommende vet vi ikke, men at det fantes fattige leser vi ut i fra Bjarne sitt testament. Det var kirken som tradisjonelt skulle ta seg av fattigdomsproblemet, men at den ble hjulpet av rike gårdeiere som donerte gaver til fattige for selv å få sjelehjelp, var nok en løsning som kunne være med på å avhjelpe de fattiges situasjon.

Det måtte ha vært tvingende nødvendig å skrive ned alle de gaver og donasjoner som Bjarne her gir fra seg. Ellers ville det ha vært mye man kunne ha kranglet om i ettertid. Skrift var nok også godt innarbeidet som arbeidsredskap hos den samfunnseliten som Bjarne tilhørte, slik at det kan også ha vært Bjarne selv som skrev dette testamentet. Hvis han da ikke var for syk og måtte ha noen til å skrive for seg. Det virker for øvrig naturlig at Bjarne skrev dette

²⁴⁰ KLNLM: *Donasjon*.

²⁴¹ KLNLM: *Testamente*.

²⁴² DN XV nr.1, RN IV nr.900, DN II nr. 248, DN II nr503.

²⁴³ Nedkvitne 1991.

testamentet og ikke bare framla det muntlig siden det ble gitt så mange gaver. Et testamente kunne nemlig være både skriftlig og muntlig. De fleste av de testamentene vi har fra norsk middelalder er dispositive dokument utferda av testator.²⁴⁴ Men vi har også vitnebrev om muntlige testament.²⁴⁵

Et annet testamente fra før 1332 tar for seg herr Sigurd Jatgeirsson siste ønsker. Vi vet ikke hvor eller når nøyaktig når brevet er skrevet,²⁴⁶ men han gir fra seg jordegods i vårt undersøkelsesområde. Han gir gaver til Nidaros domkirke for gravsted og årtidhold i en del gårder. Blant annet gir han kirken 15 spansleier i gården Kårvåg på Averøy på Nordmøre. Denne gården fikk hans kone Isabella i medgift da hun giftet seg med Sigurd i 1314.²⁴⁷ Sigurd gir på langt nær så store gaver til kirken som Bjarne, men vi ser at også Sigurd er velstående i forhold til den vanlige bonde. Det er for øvrig lite trolig at Sigurd eller hans kone noen gang bodde på gården Kårvåg. Det er mest sannsynlig at denne gården bare var en inntektskilde for herr Jatgeirsson og hans familie.

Det tredje testamentet er skrevet i 1342 for Gunnhild Sigurdsdatter.²⁴⁸ Hun velger seg gravsted på Kristkirkegården i Nidaros. Hun gir fra seg en del jord på Nordmøre som Kristkirken skal ha. Antagelig har ikke Gunnhild barn, men hun ser ut til å være gift med Olav (*Olafue minum*). Ut i fra det store antallet med gårder og gårdparter hun gir fra seg, så kan man si at Gunnhild er fra det øverste samfunnslag.

Det fjerde testamentet er skrevet av en prest i Sunndalen på Nordmøre i 1309²⁴⁹. Han gir fra seg seks spansleier jord i gården *Taalgyllar*²⁵⁰ til korsbrødrene i Nidaros. Dette blir stadfestet av to prester på Tingvoll. Dette er det eneste testamentet en geistlig har skrevet i Møre og Romsdal. I testamentet står det at jorda skal eies av kannikene i den stand gården var da Sigurd kjøpte den, og vedheftet brev viser.²⁵¹ Sigurd har altså brev på at han i sin tid har kjøpt gården. Foruten ved sykdom og alder var det vanlig at folk skrev testament når de skulle ut på pilegrimsreiser.²⁵² I dette tilfellet var det korsbrødrene i Nidaros som skulle motta arv og det

²⁴⁴ KLNLM: *Testamente*.

²⁴⁵ Se for eks. DN III nr. 433, DN III nr. 628, DN IV nr. 311 og DN IV nr. 846.

²⁴⁶ RN IV nr. 900.

²⁴⁷ DN II nr. 120

²⁴⁸ DN II nr. 248

²⁴⁹ DN II nr. 503

²⁵⁰ Gården Torjul i Tingvoll på Nordmøre. Gården er første gang nevnt i DN II nr. 68 (1303).

²⁵¹ Brevet er ikke vedheftet nå.

²⁵² KLNLM: *Testamente*.

vill derfor være naturlig at det var denne institusjonen som tok initiativet til å få skrevet ned testamentet.

Alle de tre først nevnte testamentene er skrevet av eller for verdslige personer av høy byrd. Disse hadde mulighet til å gi gaver til diverse kirkelige institusjoner for å gjøre livet etter døden bedre for seg selv. Samtidig ser vi at de også gir gaver til andre arvinger i det samme testamentet. Det fjerde er skrevet av en prest og han er den som gir fra seg minst jord av de bevarte testamentene. Om Sigurd skrev flere testamentbrev eller om dette var det eneste han skrev har vi ingen anelse om. Han gir fra seg halvparten av en gård på Tingvoll, men det er mulig at han også eier gårdparter på Sunndalen, siden det er på *Hof* i Sunndalen han fungerer som prest.

Skrev ikke den vanlige bondebefolkningen testamenter? I utgangspunktet var det ingen ting i veien for at de ikke skulle kunne skrive testament. Samtidig så hadde ikke disse så store verdier å gi fra seg. Hvis det man eide skulle gå til de nærmeste arvingene var det nok ikke behov for å skrive testament. Det var da klare regler på hvordan arven skulle fordeles etter husbonden. Samtidig så kunne man som nevnt også avgi muntlige testamenter, og dette ble nok også i stor utstrekning gjort av store deler av befolkningen. Hvis man ønsket å gi sjelegaver til kirken kunne man bare ta vitner på at man gav fra seg gaven ved ens død, og vitnene ville da sørge for å etterfølge avdødes ønske.

Samtidig så var det nok slik at hvis noen bemidlede mennesker ønsket å gi fra seg eiendeler eller jordegods etter sin død, så ble nok dette gjort skriftlig. McKitterick sier at:

*The use of documentary evidence is required, or, at least, thought desirable, for a legal transaction to be valid. Wills, f.ex, are clearly assumed to have been made, for procedures are laid down for the course of action to be taken in cases where a will or instructions have not been left in writing.*²⁵³

Det vil etter all sannsynlighet ha skapt ganske mye krangel og ufred om et testamente hadde blitt overlevert muntlig. At testament derfor er blant de dokument man ganske tidlig startet med å skriftfeste, er ganske sikkert.

I brev materialet fra Oslo ser vi at mange av brevene belyser eiendomsforhold på en eller annen måte og at mange av disse gjelder donasjoner til kirkelige institusjoner i forbindelse med kjøp av gravsted og sjelemesser. Blom mener at denne typen brev økte i annen halvdel av

²⁵³ McKitterick 1989, s.63.

1300-tallet og at dette har sin årsak i den store mannedauden. Pesten vendte naturlig folks tanker sterkere mot det hinsidige; dessuten var det mange av de overlevende som hadde mistet alle nære slektninger, enten i den første store epidemien, eller i en av de følgende.²⁵⁴ Det var derfor naturlig at det ble skrevet flere testamenter i perioden rett etter pesten. I denne perioden var det mange som ikke hadde arvinger etter seg, eller de ønsket å tilgodese en kirkelig institusjon slik at de og deres familier skulle bli spart for lidelser i dette livet og i livet etter døden. Fra Møre og Romsdal er de tre bevarte diplomene skrevet før pestens herjinger, slik at vi ikke har noe belegg for å si at dette også gjelder for dette området. Kildematerialet er uansett for spinkelt til å kunne dra noen slutninger på om dette var tilfellet også her. Men uansett så kan ikke sjelegavene forklares på annen måte enn at folk trodde på kirkens lære om livet etter døden

Konklusjon

Etter å ha undersøkt skriftbruk i forbindelse med geistlig administrasjon, må konklusjonen bli at skrift rutinemessig bare ble brukt innenfor kirkeorganisasjonen for å få ned kirkens eiendommer og faste landskyldinntekter i jordeboka. All annen daglig kommunikasjon synes å ha foregått muntlig gjennom prestemøte og visitas. Den skriftlige kommunikasjonen synes ellers å gjelde stort sett spesielle saker der det var spesielt viktig for biskopen og hans kapitel å få det skriftfestet fordi saken hadde juridiske implikasjoner. Dette var saker man antok kunne ende i retten. Som vi har sett i dette kapitlet så gjaldt all rutinemessig skriftfesting skriftfesting kirkens eiendommer eller faste inntekter. I tillegg så ble skrift brukt rutinemessig når man skulle inngå avtaler som det kunne bli rettsvister om, slik som provent. All annen kommunikasjon var normalt muntlig og det var kun spesiell forhold som utløste bruk av skrift, slik vi så eksempel på i 1529, da prosten i Herøy skrev til erkebiskopen og fortalte om sin opprørske menighet.

Vi har sett at det til administrasjonsforhold var jordebøker som først ble skrevet av kirken. Dette er i samsvar med rutineene hos det verdslige administrasjonsapparatet. Det var viktig for kirken å kunne dokumentere hvilke eiendommer den hadde krav på inntekter fra, og en skriftliggjøring av disse kravene var derfor viktig for kirken. Vi vet at de geistlige skrev jordebøker så langt tilbake som til 1175. Når det gjaldt innkreving av skatter og avgifter ser vi at Aslak Bolt fikk i stand en rettslig bindende avtale i forbindelse med ”nyinnføringen” av Mikkelskornet og Olavsfeet. Denne skatten ble ikke betalt over hele landet, og det var derfor

²⁵⁴ Blom 1992, s.630.

behov for å dokumentere at kirken virkelig hadde krav på disse inntektene, men det ser ikke ut som om det ble ført regnskap over disse inntektene. Dette gjelder også for de faste skattene, slike som landskyld, Peterspenger og tiende. En muntlig form for regnskapsavleggelse har sannsynligvis fungert godt, siden beløpet ombudsmannen leverte fra seg varierte svært lite fra år til år.

Proventkontrakter er et typisk eksempel på at juridisk bindende avtaler ble skriftfestet. Dette hang sammen med at kirken måtte dokumentere overfor slektninger etc. at de hadde fått de gavene som de satte fram krav om fra den som inngikk provent. En muntlig inngåelse av slike avtaler ville ført til veldig mange juridiske problem overfor slekt av den som inngikk provent. Også når vedkommende døde ville det for kirken være av stor betydning å kunne stadfeste hva den hadde krav på. Når det gjelder å skrive testament så virker det som om det i utgangspunktet kun var de privilegerte samfunnstoppene som skrev testamenter, og kanskje gjaldt dette også kun de som gav gaver til bispeseter o.l fordi disse krevde det. Det kan ikke føres belegg for at det i Møre og Romsdal ble skrevet flere testamenter etter pestens herjinger.

Avlatsprivilegier er eksempel på at kirken har benyttet seg av både skriftlig og muntlig kommunikasjon. I de tilfellene kirken gav avlatsprivilegier var det nok slik at disse ble gitt muntlig i de sakene der det ble gitt kollektiv avlat. Avlatsprivilegiene ble opplest på tinget eller ved gudstjenesten. Privat avlat der skrift var involvert ble nok ikke brukt i utstrakt grad. Et eksempel på dette har vi fra Møre og Romsdal, men det ble gitt til baron Erling Vidkunsson av Giske, og det ble neppe skrevet mange brev av samme slaget til mennesker i Møre og Romsdal. Utsteding av avlatsprivilegier har ikke medført noen stor administrativ oppgave for kirkens ansatte.

Vi har sett at mye av kommunikasjonen mellom erkebiskopen, det lokale presteskapet med kirkeværger og folket gjennom hele middelalderen har foregått muntlig. Regelen var at brev som angikk flere ble lest opp på tinget, og det ser ikke ut som om man brevvekslet med presteskapet om dagsaktuelle saker som oppstod. Dette sammenfaller med de konklusjoner jeg har trukket når det gjelder statens bruk av skrift til å administrere på det lokale planet. Verken kirkens administrasjon eller sentralmaktens administrasjon synes å ha vært drivkrefter når det gjelder utbredelsen av skrift i Møre og Romsdal.

Bruk av skrift i rettssystemet

I det foregående har vi sett at det har foregått mye muntlig kommunikasjon når det gjelder administrasjonsspørsmål både på det verdslige og det geistlige nivå. I dette kapitlet skal jeg se nærmere på skriftbruk i middelalderens rettssystem. Jeg vil her undersøke om rettsapparatet fulgte kongens påbud om skriftfesting og om det ble skrevet selv om det ikke var påbudt. I følge Aronsen var kongemakten den viktigste drivkraften bak utbredelsen av skrift og en gjennomgang av skriftrutinene innenfor rettsvesenet i Møre og Romsdal vil kunne si om det var slik også her. Det vil derfor være greit å først gi en oversikt over hvordan rettssystemet i Møre og Romsdal fungerte i middelalderen.

Kildegrunlaget for dette kapitlet vil i hovedsak være diplomene, men også andre kilder som kan kaste lys over skrift i samband med rettslige spørsmål vil kunne være til hjelp. Diplomene kan si oss noe om hvordan lovreglene på denne tiden ble fulgt, samtidig som vi også får et innblikk i hvordan man skriftfestet saker som var av juridisk karakter. Hva ble skriftfestet og av hvem? Andre kilder som skattemanntall, lover og jordebøker vil kunne gi utfyllende svar på ulike problemstillinger.

I 1270-årene greide Magnus Lagabøte å få til en landslov, en lov som reelt sett samlet landet juridisk, og som avløste de gamle landskapslovene. Magnus Lagabøters Landslov er blant det største lovarbeidet gjort i Norge. Med denne nye Landsloven fikk landet et helhetlig lovverk, noe som kun et fåtall andre stater hadde på samme tidspunkt. Folketallsøkning og press på ressursene tilsa at felles lover måtte være nyttig og man kan tenke seg at det etter hvert ble behov for å ha regler utover de man hadde innen hvert lagdømme. Mens lovgivningen i de tidligere tider helst var en sak for og av bøndene på de lokale tingforsamlingene, så ble det nå altså mer en sak for konge og kirke. Selv om den første skriftliggjøringen av lovene trolig ble gjort etter kongelig initiativ, helst en gang på 1000-tallet, så stod kongemakten mer og mer for

utformingen av lovene med årene, vekselvis med hjelp fra og i strid med kirka. Et høydepunkt i denne prosessen var altså Landsloven som reelt sett samlet landet juridisk.²⁵⁵ Landsloven påbød blant annet at alle større eiendomskjøp og avtaler skulle skriftfestes. Det gjaldt avtaler i forbindelse med giftermål og kjøp og salg av jord og alt over en verdi av ti mark.²⁵⁶ Hva har så tidligere forskning på området kommet fram til?

Tidligere forskning

Når det gjelder temaet skrift og rettshistorie er dette forholdsvis upløyd mark i Norsk historieforskning. Jeg har derfor valgt å ta med arbeider som jeg har hatt stor nytte av i arbeidet med denne undersøkelsen. Tidligere forskning på spesifikk rettshistorie, er derfor også med her, da det som sagt er svært få arbeider som tar for seg rettsvesenet og skrift.

Det eneste arbeidet som foreligger som tar for seg disse to komponentene i ett, er hovedfagsoppgaven med tittelen *Skrift og rett. Utviklingen av en skriftkultur i Telemarks rettssystem i perioden 1300-1450*. (1999) Her undersøker Elisabeth Aronsen omleggingen fra muntlige til skriftlige måter å organisere rettslivet på. Hun ser på hvilken betydning denne omleggingen fikk for forholdet mellom det lokale rettsliv og sentralmakten. Hun viser at skriftkulturen i denne perioden var særlig konsentrert rundt tre virkeområder: drapssaker, lagmannens domstol og bøndenes eiendomsavtaler og hun kommer videre fram til at det var sjelden slik at de skriftlige rutiner fortrenget helt de muntlige måter å organisere på.

I forbindelse med forskning på middelalderens rettssystem, er Seip den som har gjort det største arbeidet i Norge. I boken *Lagmann og lagting i senmiddelalderen og det 16de århundre*(1934) konsentrerer Seip seg om lagmannen og hans posisjon etter lovens norm og praksis. Konklusjonen Seip kommer fram til i dette verket, er at regjeringsmakten ble svekket etter Håkon Vs tid samtidig som man fikk en økning av folkerepresentanter i domstolene. Lagmannen hadde behov for denne støtten for å erstatte den autoritet den sterke kongemakten tidligere hadde utgjort.

Et annet arbeide av Seip, *Sættargjerden i Tunsberg og kirkens jurisdiksjon* (1942) tar for seg kirkens jurisdiksjonspraksis og retten til denne. Han kommer her fram til at i den utviklingen

²⁵⁵ Helle 1974. s.224.

²⁵⁶ NGL II s.261.

kirkens jurisdiksjon gjennomgikk, var forholdene til kongedømmet avgjørende. Et sterkt kongedømme stod hindrende i veien for en uavhengig kirkelig rettspleie. Svekkelse av kongemakten gav presteskapet friere hender.

Andreas Holmsen har i sitt verk *Norges historie: fra de eldste tider til 1660* (1977) hevdet at bygdetingene fikk mindre betydning mange steder som følge av sentraliseringen. De ble helt fortrent av kongens håndgagne menn, lagmann, sysselmann og kirken. Holmsen mener at det var en renessanse for bygdetingene etter svartedauden, kongemaktens svakhet gjorde at kongsmennene forsvant og lagmannen ble for svak til å kontrollere all jurisdiksjon.

Steinar Imsen hevder i boken *Norsk bondekommunalisme fra Magnus Lagabøte til Kristian Kvart* (1990) at myndighetene bevisst satset på å integrere bøndene og bygdesamfunnet i det nye statssamfunnet. I Landsloven er betydelige samfunnsområder basert på prinsippet om bygdekommunal selvforvaltning. Han hevder at i tiårene etter Magnus Lagabøtes død blir dette prinsippet søkt styrket og i offisiell språkbruk ble nå forestillingen om bøndene som kollektive deltagere i det offentlige liv, på lokalsamfunnet så vel som på riksnivå, utmyntet i begrepet allmue.

Jeg har på ingen måte prøvd å gi en fullstendig oversikt over de arbeider som er gjort i forskningen på rettssystemet. Derimot har jeg tatt med arbeider som har vært nyttig for min undersøkelse og som har favnet den tidsepoken jeg har jobbet med.

Rettsystemet

Rettsfæren var i middelalderen oppdelt i to: en verdslig og en geistlig rett. Innenfor den verdslige retten møter vi dómen, lagmannen, lagtinget og kongens råd som domstoler, mens prosten, offisialen, domkapitlet eller biskopen står for kirkens jurisdiksjon. I det følgende skal vi se nærmere på de enkelte aktørene og deres plass i rettssystemet i Møre og Romsdal.

Sysselmann og fogd

Som nevnt i det første kapitlet var sysselmannsambetet i Møre og Romsdal i perioder besatt av mektige menn som også hadde innflytelse i rikspolitikken.²⁵⁷ Sysselmanen skulle blant annet ta seg av påtale av rettsbrudd. For å hjelpe seg med å styre sysla skulle sysselmanen ha egne sveiner og minst to klerker, videre hadde han ombudsmenn ute i distriktet.²⁵⁸ Landsloven nevner noen steder at det for sysselmanen finnes en ombudsmann,²⁵⁹ og lensmannsombudet ble i følge Bæra tatt i bruk en gang omkring 1270.²⁶⁰ Som nevnt i kapittel 1 finnes det fra Møre og Romsdal ikke spor etter lensmannsombudet i middelalderen. Dette er forøvrig også i tråd med de undersøkelser Bæra kom fram til.²⁶¹ Bjørn Jonson Dale har i sin undersøkning om *Sunnmørsfuten gjennom lenstida* kommet fram til at det fra andre halvdel av 1500-tallet var 13 lensmenn til en hver tid på Sunnmøre. Lensmennene ble oppfattet som fogdenes private tjenere, men dette ser ikke ut til å være tilfelle på Sunnmøre. Dale mener at det finnes grunnlag for å tro at lensmennene på Sunnmøre fra midten av 1500-tallet var utpekt av bøndene.²⁶² Om lensmannsambetet som vi møter fra midten av 1500-tallet kan føres tilbake til middelalderen, er usikkert. En kan ikke utelukke at institusjonen har forekommet, men sikre spor har man altså ikke.

Den første gangen vi møter fogdebetegnelsen i Møre og Romsdal er i et brev skrevet en gang mellom 1410-1420.²⁶³ Som tidligere nevnt fikk fogden den samme myndighet og de samme arbeidsoppgavene som sysselmanen, selv om det var kommet et ledd mellom han og

²⁵⁷ Se kap. 1

²⁵⁸ Holmsen 1977, s.277.

²⁵⁹ NGL II, s.11; s. 54, s. 156.

²⁶⁰ Bæra 1967, s.61.

²⁶¹ Se kap. 2.

²⁶² Dale 1994.

²⁶³ DN XIV nr. 37.

kongen.²⁶⁴ Hans sosiale status var nok likevel lavere enn sysselmannens. Flere historikere har skrevet om misnøyen med “futeveldet” i senmiddelalderen.²⁶⁵ Fogden var å regne som lensherrens tjener, ikke kongens mann slik sysselmannen var.²⁶⁶ Bøndene på Sunnmøre tok saken i egne hender og tok derfor like godt livet av fogden i sitt distrikt på slutten av 1400-tallet.²⁶⁷

Fogden sin stilling i rettsvesenet var mangfoldig. Han skulle sørge for at lovene ble respektert og at hver mann fikk sin rett. I praksis vil dette si at han skulle holde ting med jevne mellomrom og at han skulle administrere tinget. I straffesaker og andre saker der kongen hadde sakefallsrett var futen påtalemakt. Han hadde også en viss “domsmakt” i og med at han kunne stevne. Han kunne komme til en overenskomst med lovbrøyteren om en passende bot, ofte kalt ”sone”, og på den måten holde saken utenfor tinget. Men fogden var ingen dommer.

Lagmann

Lagmannen var den øverste dommer innenfor rettssystemet, bortsett fra kongen. Allerede på Eirik Blodøks’ tid(ca. 930) nevnes lagmannen i sagatradisjonen, men det var Sverre(1177-1202) som gjorde lagmennene til embedsmenn under kongen.²⁶⁸ Lagmannen ble gjerne hentet fra aristokratiet, og han ble lønnet i form av inntekt fra kongelig jordegods, gebyrer i forbindelse med tjenestehandlinger og lagmannstoll, en avgift betalt av bøndene.²⁶⁹ Lagmannen fungerte i utgangspunktet som rettskyndig. Han sto for tingstyringa, sa fram lov og veiledet i vanskelige rettsspørsmål (*orskurð*).²⁷⁰ Så hos lagmannen i Trondheim og Bergen kunne bøndene på Nordmøre, Romsdal og Sunnmøre få avgjort tvister seg i mellom når konflikter oppstod. Lagmannens ordskurd var i utgangspunktet ikke rettslig bindende for partene. Den var et saklig utsagn og ingen dom. I regelen ble den nok likevel fulgt. I 1260 ble det i ei ny innledning i Frostatingsloven satt bøtestraff for å bryte lagmannsordskurden. Det vil si at den fra da av offisielt var blitt dom. Bota for å bryte lagmannsordskurden var satt til 3, senere 4 mark sølv.²⁷¹ Håkon Håkonsson bestemte ved samme tilfelle at det skulle være bøtestraff for ikke å møte for lagmannen etter stevning.

²⁶⁴ Lensbegrepet som betegnelse på distrikt dukker opp i 1270-årene i h.t Bæra 1967, s.11. Distriktene fungerte både som administrasjonsområde (sysler) og inntektskilde for sine herrer (len) fra og med høymiddelalderen. I senmiddelalderen gikk betegnelsen syssel etterhvert bort og lensprinsippet ble det viktige.

²⁶⁵ Blant annet Hamre 1968, s.85, Imsen 1990, s. 189-92.

²⁶⁶ Hellerud 1995, s.156/157

²⁶⁷ DN VI nr. 625.

²⁶⁸ Robberstad 1976, s.143-144, KLN: *Dômr*, Seip 1934, s.12.

²⁶⁹ Helle 1974, s.183.

²⁷⁰ Robberstad 1976, s.142.

²⁷¹ Frostatingsloven, innledning 16, Landsloven I, kap.10.2

Den kongelige lagmannen møtte altså opprinnelig frem og gav ordskurd på tingene, både på lagting og andre ting. Dessuten kunne han gi ordskurd utenfor tingene, på mer uformelle stevner innen sitt lagsogn. Etter at lagmannen var blitt selvstendig dommer, opptrådte han fortsatt på tingene, men han dømte også helt selvstendig på lagmannstevner. Når det gjelder lagmannens forhold til tingene, var det for øvrig en markert forskjell mellom Øst-Norge på den ene siden og Vestlandet og Trøndelag på den andre siden. På Vestlandet og i Trøndelag er lagmannen i sterk grad knyttet til lagtinget. Lagtinget møter en gang i året og i kristen tid ble tinget knyttet til kirkelige helgedager. Fra Trondheim har vi sikre vitnesbyrd om fremmøte også fra Romsdalen og Nordmøre til Frostating.²⁷² Vi ser at sunnmøringene får lov til å sende så mange de vil til Gulating,²⁷³ noe som i realiteten vil si så få som de ønsker. På Vestlandet har nok også lagmannen pådømt saker rundt omkring i bygdene, men dette har skjedd på mer tilfeldige lagmann møter, ikke i tilknytning til organiserte ting.²⁷⁴ Hos lagmannen i Bergen og Trondheim hadde bøndene en mulighet til å få avgjort tvister seg i mellom, men dette var nok ikke det første man tydde til når en konflikt oppstod.

Av de bevarte brev tilknyttet rettsprosessen er 6 brev utferdiget med lagmann tilstede.²⁷⁵ Kriteriet for at brevet er tatt med er at en av partene hører hjemme i Møre og Romsdal og at saken angår forhold i fylket. I tabellen nedenfor ser vi hvordan disse 6 bevarte brevene er fordelt over tid og hvem som sammen med lagmannen stod for disse. I kolonnen til høyre er det satt opp informasjon om brevet er en dom eller et forlik.

²⁷² DN I nr. 1018, DN I nr. 1122

²⁷³ Gtl. 1, 1.2

²⁷⁴ KLNLM: *Lagman*, *lagting*.

²⁷⁵ DN I nr. 166, DN I. Nr.17, DN XXI nr. 21, DN II nr. 172, DN III nr. 281, RN VI nr. 1200, DN III nr. 683. DN VI nr. 625

Tabell 2: Brev tilknyttet rettsprosessen (Der saken angår forhold i Møre og Romsdal)

Ant.	Kilde	År	Utsteder	Sted	Forlik/dom
1	DN I nr.117	1308	Lagmann	Bergen	Dom
2	DN XXI nr.21	1319	1 korsbror 2 lagmenn 1 mann u/tittel	Nidaros	Forlik
3	DN II nr. 172	1329	1 lagmann 4 menn u/tittel	Bergen	Forlik
4	RN VInr.1200	1367	1 lagmann	Ukjent	Dom
5	DN III nr. 683	1426	2 lagmenn? ²⁷⁶ 2 prester	Rød	Ukjent
6	DN VI nr. 625	1498	4 lagmenn	Konghelle	Dom

Kilde: Diplomatarium Norvegica I – XXII. Kristiania/Oslo 1847-1976
Regesta Norvegica I – VI. Oslo 1989-1993.

Ut i fra de bevarte brevene ser vi at lagmannen for det meste har hatt tilhold i Bergen og Nidaros. Unntaket er en sak fra 1426 der to lagmenn og to prester sammen kunngjør at erkebiskop Olaf Thorfinssøn gir tilbake 2 øresbol i gården *Sirin* i Eresfjord sogn i Romsdalen, som hadde vært ulovlig pantsatt. De øvrige diplomene gir ikke inntrykk av at lagmannen var på reise rundt om på bygdene. En kan derfor si at dersom belegget fra 1426 ikke holder, måtte folk fra Møre og Romsdal alltid oppsøke lagmannen i en by utenfor fylket.

Lagrettemenn

Lagretten var opprinnelig bare navnet på det sted domsutvalget satt når lagtinget var samlet. De var nemlig atskilt fra resten av nevndemennene med tømmerstokker eller bånd.²⁷⁷ Senere ble selve utvalget kalt lagretten. Lagrette menn er da følgelig medlemmene.

²⁷⁶ Utgiverne av DN hevder i ingressen at disse er lagmenn, men det kommer ikke fram av brevet at så er tilfelle.

²⁷⁷ KLNLM: *Vebånd*

Lagrettemennene oppfattet vervet sitt som viktig også utenfor tingstedet, og tingmennenes oppgaver strakk seg derfor gjerne til hjemstedet. Kongen hadde etter lovgivningen å dømme solid kontroll med rettssystemet. Likevel beholdt bøndene en viktig plass innenfor domstolsapparatet. Det er også ganske sannsynlig at det var slik at bøndenes plass var viktigere innenfor domstolsapparatet jo lenger unna byene og lagmannen de var.

Den første gangen man tar i bruk betegnelsen lagrettemenn i et bevart brev fra vårt undersøkelsesområde er i et diplom datert 12 april 1422.²⁷⁸ Her møter vi tre lagrettemenn *j sudra luthanom Nordmøre* som kunngjør et salg av jord i Stangviks skipreide på Nordmøre. Vi møter lagrettemenn i ytterligere 16 av brevene.²⁷⁹ Her møter vi i alt fra 2, 3, 4, 5, 6, og 12 lagrettemenn som kunngjør salg, jordeskitter, slektskapsforhold etc. Tittelen lagrettemenn blir, i følge Seip, brukt i økende grad utover 1400-tallet fordi dette var en prestisjetittel og lagmannen hadde faktisk også fortjeneste ved å ta seg betalt for å ta lagrettemennene i ed.²⁸⁰ Gjennom hele 1400-tallet og begynnelsen av 1500-tallet ser vi fra kildematerialet brev som bruker tittelen lagrettemenn. Siden dette er en prestisjetittel så kan man kanskje forvente at man har brukt tittelen konsekvent i brevs form om de mennene som hadde avlagt ed. I alle disse brevene som omtaler lagrettemenn, opptrer disse som vitner. Det finnes ikke eksempler på at lagrettemenn blir brukt som dommere. Derimot så finnes det eksempler på at de var med i forlikskommissjoner.

Kirken

Hvilken rolle spilte kirken for det juridiske livet på bygdene? Hadde denne noen innflytelse på de hverdagslige konfliktene som oppstod blant bøndene? Som jeg har vært inne på tidligere så kan det i stor grad gi mening å tale om kirken som den andre statsmakt. Dette fordi den hadde en fasttømret og langt på vei selvstendig organisasjon, en dømmende og i noen grad lovgivende myndighet. Kirken krevde- og fikk etter hvert godtatt- rett til domsmakt over sine egne (klerkemål) og til å dømme legfolk i åndelige saker. Kirken fikk sitt eget rettsapparat med biskopen som øverste dommer og med prost og offisial som hjelpere i rettshåndhevelsen.²⁸¹

²⁷⁸ DN IX nr. 232.

²⁷⁹ DN III nr.800, DN II nr.777, DN X nr. 167, DN X nr.166, DN V nr. 849, DN III nr. 966, DN IX nr. 402, DN I nr. 966, DN II nr. 971, DN I nr. 983, DN I nr. 984, DN II nr. 986, DN II nr 980, DN XI nr. 295, DN II nr 1054, DN XV nr. 196.

²⁸⁰ Seip 1934, s. 80.

²⁸¹ Seip 1942, s. 92.

Ser vi ut over administrasjonen av kirkens rettspleie i dens helhet, er det påfallende hvor tett den er lagt opp til de former som de tilsvarende verdslige organer har. Prosten er et sidestykke til sysselmannen og på lignende vis er kongens lagmann og biskopens offisielle sideordnede myndigheter.²⁸² Det er lett nok å se at de to sett av administrative organer arbeidet under ulike vilkår og kunne avvike i formene. “Men det er riktig å regne med at de gamle – som hadde større sans for det som bandt, enn for det som skilte- har festet seg meget sterkt med likheten og funnet behag i den symmetri som fulgte med denne dualisme i samfunnslivet. De har søkt likhet overalt hvor det var mulig.”²⁸³ At de geistlige var involvert og opptatt av juridiske spørsmål, vitner også de boksamlinger som nevnes i testamenter fra kanniker og andre høyere geistlige. Det er i disse sterke innslag av juridisk litteratur og det ser også ut til at man har drevet undervisning i kirkerett ved bispesetene.

Samtidig så hadde nok kirken også bedre muligheter for å etablere seg på det lokale planet. Kirken var nok derfor mer tilstede i lokalsamfunnet enn det kongemakten hadde kapasitet til. Forholdet kirke og kongemakt var konfliktfylt, men når det gjelder forholdene på lokalnivå er det lettere å få øye på samarbeid. Blant annet ser vi at samarbeidet mellom prester og lagrettemenn var omfattende for forholdene i Telemark også for saker som ikke var kristenrettslige²⁸⁴ Lignende samarbeid finner man også eksempler på i materialet fra Møre og Romsdal. I tabellen nedenfor kan man se at geistlige i flere ulike saker opptrådte sammen med kongelig oppnevnte menn.

²⁸² Seip 1942, s.90.

²⁸³ Seip 1942, s.92.

²⁸⁴ Aronsen 1999, s. 28.

Tabell 3: Samarbeide mellom geistlig og verdslig embetsmann i saker som angikk forhold i Møre og Romsdal.

Ant	Kilde	År	Sted	Geistlig tjenestemann	Verdslig tjenestemann	Sakstype
1	DN -I -117	1308	Bergen	1 Sira	2 lagmenn 3 herrer	Domsbrev
2	DN-XXI-21	1319	Nidaros	1 Kannik	2 lagmenn 2 menn u/tittel	Domsbrev
3	DN-III-683	1426	Rød	2 prester	2 lagmenn? ²⁸⁵ (Evt. Bønder)	Forlik?
4	DN- X -166	1438	Veøy	1 prest	6 lagrettemenn	Salgsbrev
5	DN- II- 971	1492	Oppdal?	1 sogneprest	2 lagrettemenn	Salgsbrev
6	DN -V -976	1497	Aure	1 kannik	1 rådmann 1 lagrettemann	Gavebrev?

Kilde: Diplomatarium Norvegica I-XXII. Kristiania/Oslo 1847-1976.

Som vi ser av tabellen har altså prestene og andre geistlige bidratt også på det verdslige planet. Det kan virke som om de geistlige embedsmenn var en tilleggsressurs når det gjaldt å administrere på det verdslige plan.. Muligens har det vært slik at prestene har bidratt på det verdslige planet og at skillet mellom åndelige og verdslige saker ikke har vært trukket så skarpt på det lokale planet. Vi har allerede slått fast at kirkens menn fylte oppgaver innenfor den verdslige jurisdiksjon og disse mennene levde tett med folket i bygdesamfunnet. Det er derfor nokså sannsynlig at de også har spilt en rolle innenfor rettssystemet.

Ting

De eldste tingene i Norge må ses som ledd i en mer omfattende rettsordning, som hvilte på lokalsamfunnets medvirkning. De fleste rettssaker og tvistemål ble i forhistorisk tid og eldre sagatid rimeligvis ordnet privat enten ved *sættarstefna* (forliksmøte, særlig i kriminelle saker) mellom de berørte parter (ætter) eller ved *skiladómr* (klargjøringsdomstol). Bare i de tilfeller hvor den saksøkte ikke ville godta de private nevnders avgjørelse, gikk saken videre til

²⁸⁵ I følge utgiverne av DN var disse lagmenn, men dette kommer ikke fram av brevet.

tings.²⁸⁶ Ting kan med andre ord oppfattes som en øvre instans i en prosessordning. Stedsnavn med forledet *ping-* peker forøvrig direkte på at det var tingsted der, slik man kan anta det har vært på Tingvoll på Nordmøre.

Ting kan forstås som en fast institusjon som skulle avholdes på fastsatte tidspunkt, vår og høst ting, men det ble også samlet ved akutt oppståtte situasjoner.²⁸⁷ Etter ca. 1250 var ikke bygdingene domsmøter, men sysselmanen refererte dommer fra lagtinget der. Innen tre uker etter at lagtinget hadde funnet sted, skulle han samle til tings og opplyse om de bestemmelsene som lagtinget hadde tatt. Spesielt skulle han ta for seg utfallet av de sakene som var fra hans syssel.²⁸⁸ Om våren ble det holdt midtfasting hvor representanter til lagtinget ble utpekt.²⁸⁹

Bygdinget var opprinnelig instans for avgjørelser av interne uoverensstemmelser i lokalmiljøet og sted for møter med representanter for kongemakt og kirke. Bygdinget var allting, det vil si ting hvor alle frie menn hadde rett og plikt til å møte. Samtidig var det også slik at bygdingene ble holdt til bestemte tider og på bestemte steder.²⁹⁰

Aronsen mener at det er sannsynlig at bygdingene fungerte som en arena hvor sakene ble klargjort ved hjelp av provsopptak, både under ledelse av ombudsmenn eller uten. Med riktige prov på sin side ville man kunne få sin rett ved hjelp av to framgangsmåter, avhengig av samarbeidsviljen til motparten og egne ressurser. Hvis motparten så ”slaget som tapt” fordi man hadde ”bygdeoffentligheten” på sin side, var det ikke nødvendig å foreta seg mer. Hvis motparten ikke var villig til å akseptere forliket, er det uvisst om bygdinget kunne tvinge ham til det. Det mest fornuftige for saksøkeren i en slik situasjon, må ha vært å stevne motparten til lagmannen.²⁹¹ Så lenge man hadde tilgang til en institusjon med høyere autoritet var det naturlig å bruke den.

I kildematerialet fra Møre og Romsdal ser vi at bygdinget kunne dømme i en sak. På fylkestinget på Veøy 13 april 1439 refereres det i et brev til en tidligere dom mot Bardar Endridson. “ *...Bardar Endridson var thidh dømder aff Bølyngsæy attongs thinge med*

²⁸⁶ KLMN: *Ting*

²⁸⁷ KLMN: *Ting*.

²⁸⁸ Landsloven I kap. 7.1

²⁸⁹ Landsloven I kap. 1.

²⁹⁰ KLMN: *Ting*.

²⁹¹ Aronsen 1999, s. 32.

sexmanna dome...”²⁹² Her finnes også et eksempel på at det blir gjort provsopptak. I et brev datert 23.mai 1421 avhører Thorald Gunnarsson vitner angående de skjellordene Halvard Erlendsson sa til Jon Sæmundsson. Brevet er skrevet i Borgund på *almanleghe thinge*.²⁹³

Bygdetinget som regulær førsteinstans i kriminalsaker tilhører i følge Seip 1500-tallet, særlig slutten av århundret.²⁹⁴ Aronsen finner det derimot sannsynlig at tyver eller andre kriminelle, muligens helst de med lav sosial status, kunne bli dømt og straffet på bygdetinget med eller uten medvirkning av en statsoffentlig representant,²⁹⁵ også i tidsrommet 1300-1450. Det finnes ingen sikre holdepunkt for å si om det var slik i Møre og Romsdal, men fraværet av skriftlige kilder behøver ikke å være ensbetydende med at det ikke var slik.

Dômr

Det var en målsetting for Landsloven så vel som for de gamle lovene at bøndene deltok på tinget.²⁹⁶ Dômr, det vil si kommisjoner satt sammen for anledningen, bestående av gode menn i lokalmiljøet ble derfor brukt på lagtinget og hos lagmannen, og lagmannen ble mot slutten av 1400-tallet også regnet som en av dômens medlemmer.²⁹⁷ Dette ser vi eksempel på i en tvist om eiendomsretten til Giske gård. Her er utpekt en dôm på 16 mann, og lagmannen i Bergen er med i denne dômen.²⁹⁸

På bygdeplanet er dômr institusjonen gammel, og opprinnelig var det partene involvert i en konflikt som selv satte den sammen. I senmiddelalderen utgjør de fleste domsnevndene seks eller tolv mann, men i kildematerialet fra Møre og Romsdal møter vi domsnevnder av ulike størrelser, alt etter som hva som i hvert enkelt tilfelle var mest praktisk. Antallet domsmenn var nok også avhengig av sakens viktighet og hvor mange menn som kunne stille opp.²⁹⁹ Dômens sammensetning og innflytelse var forskjellig i ulike deler av landet. Det var for eksempel generelt en fastere bonderepresentasjon i Trøndelag. Lagmannen oppnevnte domsmenn blant bøndene til tross for at han flyttet til byen. På lagtingene møtte bøndene

²⁹² DN X nr. 167.

²⁹³ DN II nr. 661.

²⁹⁴ Seip 1934, s. 81.

²⁹⁵ Aronsen 1999, s. 32.

²⁹⁶ Seip 1934, s.52.

²⁹⁷ Seip 1934, s 118.

²⁹⁸ DN I nr. 713.

²⁹⁹ KLNLM: *Dômr*.

fram, og i Trondheim satt de i dôm også på lagmannsstevnene. I Bergen opptrådte bøndene på lagtinget, men de deltok ikke på stevnene inne i byen.³⁰⁰

I følge Seip var det etter Landsloven ikke lenger mulig for privatoppnevnte dômre å avsi dommer.³⁰¹ Hvis dette er korrekt gjenstår lagmannen i Bergen og Nidaros som dommer for Møre og Romsdal. Aronsen mener at gjennom dômen ble saken løst under forutsetning av at motparten bøyde seg for resultatet, hvis ikke ble man nødt til å trekke inn lagmannen. Hun peker på at forskjellen på datidens rettsapparat og dagens var at det fantes rom for forlik som skjedde uten statsoffentlighetens* inngripen.³⁰²

Dômen var altså en viktig og levende institusjon og hadde arbeidsoppgaver som gikk ut på å fastsette størrelsen på bøter, erstatningsbeløp ved skader etc I tillegg var det dômen som fastsatte bøter i alle slags saker som tyveri, skadevold og også drap.³⁰³

Lagmannen tok over som øverste dommer på lokalplan, enten ved sitt oppmøte på tinget eller ved å stevne partene til seg utenfor tingtida, men dette ser ikke ut til å ha vært tilfelle i Møre og Romsdal. Lagmannen har ikke reist rundt i bygdene for å dømme i dette området. Det var ei målsetting for Landsloven så vel som for de gamle lovene at bøndene deltok på tinget.³⁰⁴ De dømte som en del av tinglyden eller deltok som nevndemenn i en dôm. Vi møter dômen både i lokalmiljøet og på lagtinget. I senmiddelalderen utgjør de fleste domsnevndene seks eller tolv mann, men i kildematerialet fra Møre og Romsdal møter vi domsnevnder av ulike størrelser, alt etter som hva som i hvert enkelt tilfelle var mest praktisk. Antallet domsmenn var nok også avhengig av sakens viktighet og hvor mange menn som kunne stille opp. Den største dômen vi møter i materialet fra Møre og Romsdal er i en sak som omfatter en arvetvist mellom Sigurd Jonsson og Magnus Magnussøn angående Giske gård. Her er det utpekt en dôm på 16 mann som skulle avsi dom i saken.³⁰⁵ I denne dôm er to av medlemmene titulert, den ene er væpner og den andre er lagmann i Bergen. At Giske gård med tilliggende gods var av stor betydning og at det var kamp om denne, er forståelig. Den store dômen som var sammenkalt i sakens anledning sier også noe om sakens viktighet.

³⁰⁰ Seip 1934, s 54 og 117.

³⁰¹ Seip 1934, s 61-62.

³⁰² Aronsen 1999, s.33. * Aronsens bruk av "statsoffentlighet" er i tråd med det gamle greske begrepet, representasjon og utøving av statsherredømmets makt.

³⁰³ Aronsen 1999, kap. 3.

³⁰⁴ Seip 1934, s. 52.

³⁰⁵ DN I nr. 713.

I det følgende vil vi se at bak mye av det som utløste konflikt i bygdesamfunnene Møre og Romsdal, lå først og fremst økonomiske interesser. De aller fleste diplomene er rene kjøpebrev. Men i situasjoner der det oppstod konflikt var det omtvistede gårdhandler det var uenighet om. Det kan være mange årsaker til dette, blant annet så var det store avstander for bøndene i Møre og Romsdal å reise til byene. Lagmannen holdt som nevnt ikke til ute i bygdene, og stevning til lagmannen innebar ikke bare at saken ble brakt inn for øvrigheten, men også at den ble trukket ut av lokalsamfunnet og inn i det regionale sentrum. Samtidig kostet dette masse penger og det var derfor naturlig at bygdenes gode menn ble foretrukket som konfliktløser. Disse gode menn hadde lokal kunnskap og de hadde høy sosial prestisje og dermed kunne deres tilstedeværelse veie vel så tungt som en utenforstående parts syn på et ”bygdeanliggende”. Det ser altså ut til at det var først når bygdesamfunnet selv ikke maktet å rydde opp i tvistene at øvrigheten ble brakt inn som konfliktløser.

På bygdeplanet er institusjonen dômnr gammel, og opprinnelig var det partene selv som satt den sammen – halvparten hver. Den kunne derfor tenkes å være helt privatstyrt uten innblanding av noen type offentlighet. Hvis bygdeoffentligheten hadde noen innflytelse over utnevnelsen av dômnr, må det innebære at det enten var bygdedetinget som utpekte den eller at den opererte der. Det er fortsatt et uavklart spørsmål i rettshistorien hvorvidt bygdedetinget som helhet fungerte som et domsorgan eller om man brukte dômnr som opererte på bygdedetinget.³⁰⁶ Men fleksibiliteten i rettssystemet gjennom bruken av forlikskommissjoner både innenfor rettsapparatet og lokalt i samfunnet, var en styrke i og med at disse forlikene ble betraktet som like avgjørende som en ordsکرد avsagt av lagmannen. Slik kunne partene få avgjort konfliktene sine på en billig og enkel måte, samtidig som kongens og kirkas representanter etter loven fungerte som garantister for at avgjørelsen ble respektert.³⁰⁷

Vanlige bønders betydning som meklere i de frivillige forliksnemndene i lokalmiljøet synes altså klar etter å ha sett antall tvister som ble løst på denne måten. I likhet med Imsen mener jeg derfor at kildematerialet i det store og hele viser at bøndene i stor grad var i stand til å greie ut juridiske problemer på egen hånd.³⁰⁸ Men årsakene til denne bondedeltagelse i Møre og Romsdal var mer et utslag av gammel sedvane og ikke at kongemakten søkte deres

³⁰⁶ Seip 1934, s. 61.

³⁰⁷ Floater, 1997, s.42.

³⁰⁸ Imsen 1988, s.39.

deltagelse i prosessen. Det virker som om bygdene på Nordvestlandet på mange måter levde sitt eget liv, slik de hadde gjort før innføringen

Oppsummering

Folk i Møre og Romsdal forsøkte i middelalderen først og fremst å inngå et forlik med motparten. Til hjelp i meklingen fikk partene støtte av en ”dôm” bestående av gode menn i lokalsamfunnet som hadde en viss kjennskap til lov og rett. Og som for øvrig baserte sine beslutninger på sunn fornuft. Dersom tvisten ikke lot seg løse ved forlik, ble det stevnet til lagmannen. Lagmannen foretok så en avgjørelse på lagmannsstevnet, basert på lovens regler, vitneprov og partenes egen framstilling av saken. Vanligvis var saken dermed avsluttet. Parter som følte seg urettferdig behandlet kunne likevel stevne til nytt rettsoppgjør på lagtinget, og i siste instans kunne saken komme inn for kongen eller rådet hans. Hovedinntrykket man sitter igjen med for Møre og Romsdal sitt vedkommende er at bygdene her har vendt seg innover mot hverandre når man skulle løse konflikter. Mye av det bygdekommunale livet ser ut til å ha foregått på de to ”tettstedene” Borgund/Giske på Sunnmøre og Veøy i Romsdalen. Ikke minst er det storfolket på Giske som bidrar til dette inntrykket av enhet. Det kan virke som om man i større grad enn ellers i landet har søkt å løse konflikter i lokalsamfunnet, og at man kun i sjeldne tilfeller har prøvd sakene for lagmannen i byene.

I det følgende vil jeg se på skrift i rettsprosessen. Jeg vil her se på om rettssystemets spesielle karakter i Møre og Romsdal influerte på skriftbruken. Det vil i den forbindelse være interessant å se på om det var forskjeller mellom Telemark og Møre og Romsdal i skriftbruk knyttet opp mot rettsprosessen. I Telemark hadde man byen Skien, samt at det fantes en lagmann i fylket. Gjenspeiler disse ulikhetene seg innefor skriftbruk i rettsprosessen?

Skrift i rettsprosessen

Hvordan forholdt middelaldermennesket i Møre og Romsdal seg til lovene? Fulgte man kongens påbud om at man skulle skriftfeste inngåtte avtaler? Både Byloven og Landsloven påbød at alle større eiendomskjøp og avtaler skulle skriftfestes. Det gjaldt avtaler i forbindelse med giftermål og kjøp og salg av jord, bygårder og alt over en verdi av ti mark. I kontrakten skulle man nevne tid og sted og hvilke vitner som var tilstede.³⁰⁹ Jeg har tidligere i kapittelet gitt en presentasjon av de ulike aktørene innenfor rettspleien. I det følgende skal jeg se nærmere på hvordan disse aktørene opererte i forbindelse med de sakene som dukket opp. Dokumenterte man også i tilfeller der loven ikke ga påbud om skrift? I de to forrige kapitlene har vi sett at mye av kommunikasjonen foregikk muntlig, gjelder dette også for rettslige forhold eller skrev man slik loven påbød?

La oss først ta se på en oversikt over de bevarte brevene for Møre og Romsdal. La oss se på hvilke brevtyper som er bevart og om disse kan gi oss svar på hva bøndene fant formålstjenelig å skriftfeste. I tabellen har jeg også tatt med en oversikt over hvor i fylket man kan stedfeste disse brevene.

Tabell 4. Brev som var ment å skulle brukes i rettsprosessen

Sakstype	Eiendoms- brev ³¹⁰	Gavebrev	Forlik	Arve- Oppgjør	Doms- Brev	Stevninger	Provs- brev	Til sammen
Til sammen	65	9	8	8	4	5	9	106
Sunnmøre	23	0	7	4	3	3	2	42
Romsdal	28	3	1	3	0	1	4	40
Nordmøre	14	6	0	1	1	1	3	26

Kilde: Diplomatarium Norvegicum bd. I-XXII Kristiania/Oslo 1847-1976.
Regesta Norvegica I-VI. Oslo 1989-1993.
Se vedlegg 3 og 4.

Som tabellen viser så dominerer eiendomsbrevene tallmaterialet. Hele 65 av brevene har jeg klassifisert som eiendomsbrev. Dette er brev som vanlige kjøpebrev, avtaler, kvitteringer og

³⁰⁹ NGL II s.261.

³¹⁰ Kjøpebrev, makeskiftebrev, kvitteringer, avtaler.

makeskiftebrev. Dette er med andre ord ulike variasjoner av hjemmelsbrev. Vi ser at det er hjemmelsbrevene som er i klart flertall og i tillegg til eiendomsbrevene så er også 9 gavebrev bevart. Hva kan disse brevene si oss om skriftkulturen i middelalderen? I det følgende vil jeg se på hvilke faktorer som kan ha vært med på å få folk til å ta i bruk skrift.

Som vi kan lese av tabellen er det skriftfestingen av hjemmelsbrev som utgjør det største brevmaterialet. Det kan derfor være fruktbart å se nærmere på de ulike typene hjemmelsbrev. Dette for å se om hva som har vært årsaken til at det er så mange bevarte hjemmelsbrev fra dette området i forhold til det andre tallmaterialet vi har sett. Jeg vil se nærmere på om hva som kan være grunnen til at det var hjemmelsbrev man skrev og i det følgende vil jeg derfor se nærmere på tre faktorer som kan ha vært drivkrefter bak en innføring av skrift i rettsprossessen og spesielt for hjemmelsbrevene sitt vedkommende:

- A. Kongens påbud
- B. Giske-ætten
- C. Bøndene var selveiere.

Gjennom gjennomgangen av skrift i rettssystemet vil jeg prøve å kunne belyse om noen av disse tre faktorene kan årsaksforklare noe av kildematerialet.

Kongens påbud

Med Landsloven kom det første kongelige påbudet om skriftfesting rettet mot den menige mann.³¹¹ I det følgende skal vi se nærmere på om loven ble fulgt av folk i Møre og Romsdal.

I diplomaterialet fra Møre og Romsdal er det en klar overvekt av brev som omhandler kjøp og salg av eiendom eller andre avtaler bøndene imellom som involverer eiendom. Alle brevene omhandler gårder som i en eller annen form skifter eier, og jeg har derfor valgt å behandle disse brevene under termen ”eiendomsbrev”. Mange av disse brevene dreier seg om kjøp og salg av gårder. Syv av brevene er makeskiftebrev³¹² og ordet makeskifte ble i dansk og norsk juridisk og historisk litteratur vanligvis brukt om bytte av fast eiendom. Diplomaterialet viser at makeskifte har vært en vanlig form for jordtransaksjoner i Norge i senmiddelalderen. Vi ser at det også i Møre

³¹¹ LL VIII –11, s.170-71.

³¹² DN III nr. 325, DN XI nr. 52, DN III nr. 399, DN II nr. 639, DN VIII nr. 282, DN III nr. 800, DN III nr. 161.

og Romsdal har vært vanlig med makeskifte, selv om vi bare har syv bevarte makeskiftebrev, er dette egentlig ikke så lavt et antall brev sett i ly av at det samlede antall brev. I brev fra Møre og Romsdal fastsettes retten til å byggle bort en eiendom i et av diplomene skrevet på Veøy i 1358.³¹³ I tillegg finnes det noen avtaler om at eiendommer skal taes vare på i en viss periode.³¹⁴ Alle disse vil være med i en gransking av de bevarte hjemmelsbrevene fra Møre og Romsdal.

Foruten de rene eiendomsbrevene har man også en del brevtyper som i utgangspunktet ikke behøver å ta for seg eiendomsspørsmål. Gavebrevene er av en slik kategori som nok også ble skrevet på privat initiativ og loven påbød da heller ikke at man skulle skrive i forbindelse med gaver man gav bort. En må regne med at skriftfesting var mest aktuelt der gavene bestod av jord eller større verdier. Dermed så ble nok de fleste gaver som ble gitt ikke synliggjort gjennom skrift. Av de ni brevene bevart fra Møre og Romsdal dreier alle gavene seg om jordeiendom. Åtte av disse gavene blir gitt til en kirkelig organisasjon, mens bare et av brevene er gave til en privatperson. Brevet ble skrevet på Nes i Romsdalen og vi hører her at Erling Vidkunsson ønsker å gi sin datter, Ingebjørg, Giske samt alt annet som hører gården til.³¹⁵ Hvis man kun ser på kildematerialet så ser det ikke ut som om det var spesielt vanlig å skrive private gavebrev. Det virker derimot som om det var langt vanligere å donere til kirkelige formål. Den geistlige organisasjonen var som nevnt i det forrige kapittelet, langt bedre til å ta vare på sine brev, enn det man kan forvente av privatpersoner. Dette kan derfor være en av årsakene til at det finnes flere geistlige gavebrev, enn private. En annen årsak kan være at kirken tenkte i et lengre tidsperspektiv. Når man mottok en gave ville det være viktig for kirken å få dette ned på et rettskraftig dokument. Dette fordi man ønsket å arkivere hva man rettmessig hadde krav på til en anledning hvor det kunne bli behov for å framlegge bevis.

Det samme som ble sagt om kvitteringer kan på mange måter også sies om de bevarte avtalebrevene fra området. Det ser først og fremst ut som om det er eiendom som har ført til at man har tatt i bruk skrift. Et typisk eksempel på en inngått avtale ble inngått mellom Jon Nikulassøn og hans bror Brynjulf på Veøy i 1358.³¹⁶ Vi ser av denne avtalen at mens Jon er borte skal Brynjulf ha et *øresbol* i gården *Baggar*. Kommer ikke Jon tilbake skal eiendommen tilhøre Brynjulf. Som vi ser er det også eiendom det er snakk om i dette tilfellet og man har

³¹³ DN I nr.361.

³¹⁴ Se f.eks DN V nr. 171.

³¹⁵ DN II nr. 323.

³¹⁶ DN I nr. 361.

derfor sett det som nødvendig å skriftfeste denne avtalen i henhold til loven. Det er naturlig at avtaler som omhandlet eiendomsspørsmål oftere ble skriftfestet enn andre avtaler.

Hva med ekteskapsavtaler? I noen tilfeller så fikk jentene jordeiendommer i medgift og i landsloven er det spesifisert at man skal skrive ned de ekteskapsavtaler som inngås. I et gavebrev skrevet av Peter Andresson i 1314, ser vi at datteren Isabella fikk 15 spansleier i blant annet gården Kårvåg på Averøy på Nordmøre. Hun fikk også klær og løsøre som tilsvarte 20 mark gull.³¹⁷ Vi ser at Isabella fikk en nokså stor andel i denne gården på Nordmøre. Dette brevet er det eneste vi har som sier noe om ekteskapsavtaler fra hele Møre og Romsdal. Kildegrunnlaget for landsdelen er dermed meget tynt, nærmest fraværende. Det samme ser vi er tilfellet også for Telemark sitt vedkommende.³¹⁸ Her finnes ingen bevarte brev som omhandler eiendomsskifte i forbindelse med giftemål. Aronsen har fra landet som helhet funnet 25 brev fra 1314 – 1440 forbundet med ekteskapsinngåelser. Hun har kommet fram til at skriftfesting nok var mest aktuelt der gavene bestod av jord eller større verdier. Disse brevene vitner om høy velstand og knytter derfor brevene til den høyeste sosiale klasse.

En kan regne med at bryllupsgavene i bondebefolkningen ofte bestod av løsøre. Dette ble trolig oppfattet som mindre påkrevd å få dokumentert skriftlig. Ekteskapsavtaler foregikk også innen familien og ofte i lokalmiljøet med vitner tilstede. Hos den vanlige bonde var det færre ressurser å kjempe om hvis det skulle komme til noen uenighet om medgift etc. Man anså muligens også sjansen for å møte en motpart med hjemmelsbrev i en rettssak for liten.

Aronsen mener at det også kan ha spilt en rolle at man ikke har hatt fastlagte maler når det gjelder skriftfesting av slike brev. Hun mener at en tenkelig forklaring kan være at maler for brev om eiendomstransaksjoner ble utarbeidet i de geistlige miljøer. Derimot var det av naturlige årsaker mindre aktuelt å utarbeide maler for ekteskapsavtaler for kirkens menn.³¹⁹ At dette kan ha vært en årsak til at avtaler generelt sett ikke ble skriftfestet kan man ikke utelukke. Slik jeg ser det var det nok slik at man i de øverste sosiale skikt av befolkningen tok i bruk skrift ved ekteskap, for blant annet å synliggjøre hva som var gitt i medgift. Men en kan anta at bondebefolkningen generelt nok ikke fulgte kongens påbud om å skriftfeste disse

³¹⁷ DN II nr. 120.

³¹⁸ Aronsen 1999. s. 139.

³¹⁹ Aronsen 1999. s. 141.

avtalene. I det følgende skal vi se nærmere på om man fulgte de påbud som kongen hadde satt for skriftfesting av kjøp og salg.

Skriftlig eller muntlig avtaleinngåelse?

Med Landsloven kom som nevnt det første kongelige påbudet om skriftfesting rettet mot private, altså like tidlig som krav rettet mot kongens tjenestemenn gjennom Hirdskrå og rettarbøter.³²⁰ Kjøp og salg ble ikke overlatt til tilfeldighetene hos bondebefolkningen før denne bestemmelsen kom. Tvert imot regnes formkravene i den muntlige kulturen for å være strenge.³²¹ Disse strenge formkravene får vi også et eksempel på i Laksdølasaga, der det fortelles om en strid mellom Kjartan og Bolle. Her møter vi Bolle som ønsker å kjøpe et jordstykke, og gjør en muntlig avtale med selger om dette. Dette hører Kjartan om, og oppsøker jordselgeren og byr han samme pris på jorda. Når selgeren av jorda sier han hadde en avtale med Bolle, spør Kjartan om de hadde tatt vitner på kjøpet – hvilket de ikke hadde – og sier at da er det ingen grunn til at han ikke skulle få kjøpe jordstykket.

*”Eg kallar det ikkje landkjøp som ikkje er fest med vitne. Gjer no eit av to; anten sel du meg straks jorda til same vilkår som du hadde vorte samd med andre om, eller du blir sjølv buande på di eiga jord. Torarin valde å selge han jorda, og dei tok vitne på kjøpet med det same”.*³²²

Det kommer fram av teksten at man ved jordkjøp må ha vitner på at kjøpet er gjort, i motsatt fall har avtalen ingen verdi. Det var klare regler på hvordan et salg skulle foregå i førskriftlig tid og at det var vitner tilstede under en eiendomshandel, er tydelig. En annen seremoni knyttet til avtaler eller kjøp i førskriftlig tid, er *handarbandet*. Skikken med handarband gikk ut på at samtidig som partene holdt hverandre i hendene, skulle avtalevilkårene eller *skilordene* sies opp. Når partene stod slik i et handarband kunne vitnene *se* handarbandet og derfor selve kjøpet samtidig som de *hørte* kjøpebetingelsene. I brevene finner vi i denne sammenheng fraser som, *”så og hørte handarband”*. Dette kunne overlates til en tredjepart som da fikk rolle som seremonimester.³²³ Samtidig er det ting som tyder på at handarband i løpet av perioden ble begrenset til et håndtrykk etterpå og ikke at folk stod og holdt hverandre i hånda.³²⁴

³²⁰ NGL-II s.157.

³²¹ Hamre 1997,s.6.

³²² Laxdæla saga, 1968.

³²³ KLNLM: *Pertinensformler*.

³²⁴ KLNLM: *Vitnebrev*.

Hvis de gamle formkravene fungerte godt, hvorfor ønsket likevel kongemakten å innføre nye formkrav? Man må forutsette at kongemaktens motiv med å innføre skrift ved eiendomsoverdragelser, må ha vært å minske konfliktnivået i befolkningen.³²⁵ Ved at folk bevarte avtalene sine i skriftlig form eliminerte man, eller i det minste begrenset, senere tvil om avtalens ordlyd. Ved å innføre lovparagrafen ønsket kongemakten å få innført en fast praksis med at alle skriftfestet sine avtaler. Likevel ble det ikke satt et samtidig forbud mot bruk av muntlige vitnemål. Avtalene var fortsatt rettskraftige uavhengig av om de ble skriftfestet eller ikke.³²⁶ Er det ut i fra et slikt ståsted rimelig å anta at man skriftfestet i den grad loven påbød det?

I et domsbrev fra 15.mars 1308 skrevet av lagmann Eindride Simonsson, ble Birgit tildømt jorda i en sak der motparten ikke kunne vise til noen vitner i saken. Birgits mann hadde reist odelssøksmål mot Arnfinn Eilivsson om tre månedsmatsbol i gården *Huamsjorþ* i Borgund.³²⁷ Arnfinn mente at han tidligere hadde blitt utsagt en annen jord i Borgund. Lagmannen hadde da fått i stand en avtale mellom partene om at Arnfinn skulle dra til Borgund og ta med seg sine vitner for Birgits ombudsmann. Kunne han ikke framføre noen vitner, skulle Birgit ha jorda. Noe Arnfinn altså ikke kunne og jorda ble derfor tildømt Birgit.

Dette brevet er skrevet tidlig og en kan ikke regne med at kongens påbud om å skriftfeste alle eiendomsavtaler hadde grepet om seg ennå. En endring av praksis måtte nødvendigvis ta litt tid, og avtaler om kjøp og salg før loven trådte i kraft, gjaldt fremdeles, vel og merke hvis man kunne føre vitner på at man hadde gjort en slik avtale.

I et brev skrevet 9. Oktober 1513 vitner seks lagrettemenn på at de i sin tid “...*hafwe seet oc hørt læse ii breff med hele hengende oc vskadde incigle swa lwdendes at Arne Jonsson oc Trond Jonsson vore rætt erfvinge oc odallss borne till Indre Næss oc ytre Næss som ligger j Rawmsdall j Vidøø prestegeldh...*”³²⁸ Vi ser altså at vitneutsagnene fra lagrettemennene på at de en gang skal ha sett disse to brevene, blir lagt fram som bevis. Det er nå gått to hundre år siden saken med Birgit og Arnfinn og fremdeles ser vi at det blir ført vitner som bevis i en

³²⁵ Aronsen 1999, s. 129.

³²⁶ Aronsen 1999, s. 130.

³²⁷ DN I nr. 117.

³²⁸ DN XI nr. 295.

sak, selv om disse vitnene da refererer til to skrevne brev, er det tydelig at disse ikke lenger eksisterer.

I et annet brev skrevet av tolv lagrettemenn på Sunnmøre 18. mai 1516 ser vi at disse uttaler seg om arvetvisten rundt Giske gård.

*“...med thetta vorth nerwarandes opne breffwe adh worom laglighe till kraffde och ooth sporde aff welbwr dig swen Karll Knwdson adh sigie ssanningen om wij nagentiid hadhe høρθ aff wore fforelder eller andre gamble men sseyes eller tales om adh Rwud Malnes och Roswiken hade nogen tiid warith j andre mæns eygen eller heigen en dhom som Gidzka hawer ooth. Dho erom wij forne xij nw paa denne tiid alle gamble men och erom wij och alles wore fforelder op fødde her paa Swndmøre. dho bidiom wij os sso sannelighe gwdh till hielpe till liiff och ssiell och alle gwdz heligen adh wij aldrik annedh mynnes aller aff nagre gamble mend nogentiid høρθ hawe anned en forne Rwud Malnes och Roswiken hawer iow altiid ligedh vnder Gidzske...”*³²⁹

De tolv lagrettemennene uttaler seg på Knut Knuttssøns oppfordring om at Malnes, Rud og Rosviken hadde hørt under Giske gård siden Sigurd Jonssøns tid. Vi ser at de refererer til at det heller ikke finnes noen eldre mennesker som husker noe annet. I denne saken så blir altså vitneutsagn framlagt som bevis i en rettstvist om eiendomsretten til diverse gårder som etter sigende skulle ha vært tilhørende Giske-godset. I et annet diplom skrevet i 1490 ser vi at en del av eiendommene regnes opp.³³⁰ Med tanke på at det var mange gårder på ulike kanter av landet så er det sannsynlig at det fantes en jordebok som holdt orden over disse. Vi vet at det fra 1563 finnes et bevart regnskap over Giske-godsets eiendommer og i dette regnskapet ser vi at gården Malnes betaler landskyld til Giske-godset.³³¹ I regnskapet fra 1563 er også gården *Rassuighenn* nevnt ved at den betaler landskyld og dette antas å være den samme gården som nevnes i brevet fra 1516, selv om det ble skrevet *Roswiken* i dette brevet. Det kan virke litt merkelig at man på et så stort gods som Giske-godset ikke har hatt noen skriftlig oversikt over hvilke gårder som var tilknyttet godset før i 1563. Fru Gørvel Fadersdatter satt altså i 1563 med et gods som i et par hundre år hadde utgjort det økonomiske fundamentet for de ledende adelsmenn i Norge. Men det hadde vært en langvarig prosess før hun endelig fikk full eiendomsrett og rådighet over dette godset i Norge. Det hadde nemlig vært strid om godset helt siden junker Hans Sigurdsson døde i 1466. Det er altså et bidrag i denne striden de tolv lagrettemennene tar del i gjennom sine vitnemål. Med tanke på denne drakampen om godset så er det lett å forestille seg at dokument har forsvunnet i løpet av den tiden striden om

³²⁹ DN II nr. 1054.

³³⁰ DN VIII nr. 1490.

³³¹ Sandberg 1986, s.21.

godset holdt fram. En kan derfor ikke utelukke at det en gang fantes dokumentasjon over alle eiendommer som ble underlagt herrene av Giske. Det er mest sannsynlig at man førte jordebøker over godsets eiendommer.

Hva kan så disse tre brevene si oss om brev kontra vitner når det gjelder tvister? Antagelig kan man si at man ikke fulgte loven til fingerspissene når det gjaldt å skriftfeste alle eiendomstransaksjoner, ei heller ikke alle kjøp på en verdi på over 10 mark. Det har nok vært slik at man har skriftfestet i saker hvor det har vært snakk om litt større transaksjoner og i saker der man kan ha hatt mistanke om at det i ettertid kunne dukke opp innsigelser mot den inngåtte avtalen. Dette ser samtidig ikke ut til å være tilfellet i Giske-gods striden, men som jeg var inne på overfor kan man anta at endel av den skriftlige dokumentasjonen som ble gjort av gårdens ombudsmenn, er gått tapt. Samtidig kan man regne med at brev forsvant enten ved at de brant eller ble ødelagt på andre måter.

Når ble det vanlig å skriftfeste eiendomsoverdragelser i Møre og Romsdal?

Kongens påbud om at alle avtaler skulle skriftfestes ble vedtatt i 1270-årene. Tok det lang tid fra denne loven var vedtatt til den ble gjennomført av bøndene? Ble dette påbudet overholdt på Nordvestlandet? Som det kom fram ovenfor brukte man både skrift og de gamle formkravene side om side, men når begynte man å skriftfeste sine eiendomstransaksjoner? Det første salgsbrevet som er bevart fra Møre og Romsdal er skrevet i 1304.³³² Fram til 1536 har jeg funnet 65 bevarte brev som omhandler salg av eiendom, avtaler, makeskifte og bygsel.

Tabell 5: Datering av eiendomsbrev fra Møre og Romsdal

År	1320- 1340	1341- 1360	1361- 1380	1381- 1400	1401- 1420	1421- 1440	1441- 1460	1461- 1480	1481- 1500	1501- 1520	1521- 1536
Antall brev	4	10	8	8	3	6	4	4	12	2	1
i %	6	16	13	13	5	10	6	6	19	3	2

Kilde: Diplomatarium Norvegicum bd. I-XXII Kristiania/Oslo 1847-1976.
Se vedlegg 4.

Ut i fra tabellen kan det se ut som om det fra ca. 1340 har vært en godt innarbeidet rutine å skriftfeste sine eiendomsavtaler i Møre og Romsdal. Hvis man tar hele 1300-tallet under ett så er 48% av brevene skrevet i dette hundreåret, mens 46% av brevene er skrevet på 1400-

³³² DN I nr. 101.

tallet. Hvis man leser tallene på denne måten så kan det virke som om det ikke har vært noen økning i antall produserte brev fra det ene hundreåret til det andre. Litt overraskende er det ikke mer en 4 bevarte brev fra 1500 til 1536. Dette utgjør ikke mer enn 6% av det samlede tallmaterialet. En skulle kanskje tro at det var større mulighet for at brev skrevet i den seneste delen av middelalderen, hadde overlevd. Vi ser at veldig mange av de bevarte brevene er skrevet i årene mellom 1340 og 1400. Kan man ut fra dette si noe om når det ble vanlig å skriftfeste eiendomstransaksjoner? Problemet vi møter på, er at vi ikke vet hvor mange brev som til sammen ble skrevet i perioden. Samtidig så har vi heller ikke noen mulighet til å finne ut hvor mange eiendomstransaksjoner som foregikk uten at skrift var involvert. Et eksempel på dette får vi hvis vi ser på hva som skjedde i en sak der Ivar Trondssøn i Aspa på Nordmøre, er involvert.

Ivar Trondssøn møtte rundt [1490-1500] opp på lagtinget, og forteller at han har kjøpt en jordepart, men han har ikke noe brev på dette kjøpet. I diplomten står det at *ok war tet min glemsske iak loth ekki ter breff der pa ffor dy iak kwnne ekkæ fformaghe adh nakon sskulde der pa kere ssom han laweth for dandemen.*³³³ Trondssøn mener altså at han glemte å skrive brevet samtidig som han ikke ventet at noen skulle påkjære et salg som var inngått i nærvær av vitner. Ivar Trondssøn var fra den kjente Aspa-ætten og en av ”storkarene” på Nordmøre. Hva sier det oss når en av hans kaliber ikke skriftfester avtalene sine? Selv sier han at han glemte å skrive brev om handelen – altså visste han at dette egentlig var krevd av ham. Samtidig så hevder Trondssøn også at han ikke skrev brevet fordi han ikke forventet at noen skulle påkjære salget. Han motsier seg selv til en viss grad her. Trondssøn forventet ikke at noen skulle påkjære salget siden han mente at det var nok at han hadde 4 vitneutsagn på at han hadde kjøpt jorda og at det derfor var liten sjanse for at noen trakk dette i tvil. Saken med Ivar Trondssøn er forøvrig enda mer komplisert. Ikke bare hadde han glemt å få brev da salget ble gjort, men dette gjentok seg også på en senere lagtingsdom som var gått i hans favør. Det kan ut fra dette virke som om Ivar ikke har helt rent mel i posen og at han prøvde å tilegne seg eiendommer han ikke hadde krav på.

Var det slik at storbøndene ikke alltid så det som nødvendig å skriftfeste sine avtaler fordi vitnene som var tilstede var nok til at de uansett ville vinne saken på et eventuelt lagting? Trondssøn sier at jorda er kjøpt *i sin tid*. Hvor langt tilbake dette er, vet vi ikke, men man kan

³³³ DN XII nr. 267.

kanskje anta at det maksimalt kan være 30 år siden jordkjøpet. Vi hører nemlig om Trondssøn i et diplom fra 1475³³⁴, og hvis man tar alder i betraktning så kan det påståtte jordkjøpet ikke ha funnet sted så mye tidligere enn rundt 1460.

Hvorfor ble ikke dette brevet skriftfestet? Det kan virke som om det ikke alltid var vanlig praksis å skriftfeste avtaler. Det skjedde som vi har sett, til og med at storbønder ikke skriftfestet sine avtaler og dermed må en regne med at dette var vanlig også blant bondeallmuen. En må regne med at det er mange jordsalg som har foregått kun med vitner tilstede også så langt fram som sent på 1400-tallet. Det kan virke som om de gamle måtene å drive handel på med vitner og andre formkrav levde side om side med skriften, og at det gjennom hele middelalderen var mulig å inngå et jordekjøp uten at man hadde behov for personer som kunne feste dette på pergament. Likevel så kan man ikke underslå at det er et stort antall brev som er bevart og at man i større og større grad ble mer oppmerksom på at kongens påbud om skriftfesting var regler som man selv kunne få nytte av å følge. Antagelig kom Ivar Trondssøn til å skriftfeste sine kjøp- og salgsavtaler heretter, for å unngå å få lignende saker opp for lagtinget. Hvis han da ikke ønsket å lure til seg eiendommer han i utgangspunktet ikke hadde krav på. Da kan det hende at det var gunstigere å støtte seg til vitner, som kanskje ikke husket eksakt hvor store områder det var snakk om. Kanskje kunne det også være snakk om vitner som kanskje fikk litt påskjønnelse for sine utsagn.

Men uansett ved at eiendomstvisten havnet som sak på lagtinget fikk de involverte parter også se nytten av at avtalen i sin tid hadde blitt gjort skriftlig. Vi har altså sett at mange eiendomsavtaler ble nedskrevet, men å si noe om når dette ble innarbeidet praksis er vanskelig. Sannsynligvis var det slik at den skriftlige og muntlige kulturen levde side om side, men man kan anta at svært mange etter hvert som kongens påbud hadde levd noen hundreår, søkte å skriftfeste sine rettigheter til eiendom.

Hvilke vitner ble benyttet?

Vitnebrevet var en videreføring av gammel praksis. I norsk rettshistorie er nevningen *vitnebrev* brukt om den vanlige typen av gammelnorske privatdokument, særlig hjemmelsbrev. Men vitnebrev innenfor diplomatikken er lite utgransket, og det finnes ikke noen klar definisjon av vitnebrevet som diplomatarisk term.³³⁵ Fra Møre og Romsdal er det

³³⁴ DN X nr.249

³³⁵ KLNLM: *Vitnebrev*.

bevart flere brev som helt klart er vitnebrev og som dermed sorterer under denne kategorien. For min undersøkelse vil det være fruktbart å se på de brevene som omhandler eiendommer og hvilke vitner man brukte i slike saker.

Da man tok i bruk skrift ble praksisen om å ha vitner tilstede videreført fra før-skriftlig tid. Som tidligere nevnt skulle alle større eiendomskjøp og avtaler skriftfestes og i kontrakten skulle man nevne tid og sted og hvilke vitner som var tilstede. Vitnebrevene har også to eller flere utstedere, trolig i samsvar retningslinjene om tallet på vitner i lovene som samsvarer med kanoniske rettsregler. Vitnebrevet er derfor på mange måter ikke noe helt nytt. Det er bare en videreføring av allerede eksisterende praksis. Det kan for øvrig være fruktbart å se nærmere på hvem man har brukt som vitner når man skrev dokument. Førte skrift til at man ble mer oppmerksom på titler? Hadde det i det før-skriftlige samfunnet noen betydning hva slags byrd vitnet hadde? Tabellen nedenfor viser en oversikt over de brevene som er skrevet i vitners nærvær, eller i alle fall har disse vitnene tatt del i de aktuelle hendelsene.

Tabell 6: Vitnene som opptrer i hjemmelsbrevene som omhandler forhold i Møre og Romsdal

Saktype	antall vitner	Prest	kannik/sira	syssele-mann	lag-mann	råds-mann	lagrette-menn	gode-menn	herr/fru	gull-smed	notar	uten tittel
Eiendom	138	6	2		1	2	29	2	1	2		93
Avtaler	24	3										21
Arv	58	1	1				36					20
Stevninger	12		1	1					1			9
Gavebrev	8	1	1			1	3					2
Makeskifte	13						5		1			7
Kvitteringer	6						1					5
Domsbrev	21	1	2		8				3		1	6
Provsbrev	17	3			2		4		2 ³³⁶			6
Forlik	32				1		6					25
Antall vitner	329	15	7	1	12	3	84	2	8	2	1	194
Antall vitner i %	100	5	2	0	3	1	26	1	2	1	0	59

Kilde: Diplomatarium Norvegicum bd. I-XXI Kristiania/Oslo 1847-1976.
Se vedlegg 3 og 4.

Vi ser at 59 % av de vitnene som er brukt ikke er titulert. Den største gruppen av vitner som ble brukt var altså vanlige bønder som var godt ansett i lokalmiljøet. I hvert fall hvis vi tar utgangspunkt i at man brukte titler hvis vedkommende hadde noen. Videre ser vi at lagrettemennene utgjør 26% av vitnene. Nå må vi samtidig huske på at lagrettemannstittelen ikke ble tatt i bruk i vårt materiale før 1422. Det vil altså si at over halvparten av de bevarte brevene ble skrevet før tittelen kom i bruk. Etter at man tok i bruk tittelen lagrettemenn ser vi at det altså var meget vanlig å bruke disse som vitner.

Bare 5 % av vitnene er prester og dette kan ha sin forklaring i at det relativt sett var få prestestillinger. I Telemark var som sagt samarbeidet mellom prester og lagrettemenn

³³⁶ Fru Ingerd Ottesdatter er som eneste kvinne nevnt som vitne i alle de bevarte brevene fra Møre og Romsdal. Se DN VIII nr. 636.

omfattende. Det finnes eksempler på dette også fra Møre og Romsdal, men det ser ikke ut til å ha vært så omfattende som i Telemark. Sigurd Kolsrud kom i sin undersøkelse av brev på Hedemark fram til at prestene var mindre til hjelp etter unionen, og dette ser altså ut til å være tilfelle i Møre og Romsdal.³³⁷ På kontinentet hevder McKitterick at kirken spilte en aktiv rolle med videreføringen av romerrett. ”...., and it is clear that the church played an active role in continuing what it understood to be Roman legal practice.”³³⁸ I Norge har dette ikke vært aktuelt på same måte som på kontinentet, og muligens har det variert endel for landet sitt vedkommende hvor involvert prestene var i rettslivet.

En kan også merke seg at det er svært få brev hvor sysselmanen har vært vitne fra Møre og Romsdal i forhold til i Telemark. Dette kan selvfølgelig skyldes bevaringsforholdene, samt at sysselmanen ikke fylte de samme oppgaver som man ser sysselmanen i Telemark gjorde.

Når folk i Møre og Romsdal skrev så fulgte de kongens påbud om å nevne tid og sted og hvilke vitner som var tilstede. I mange tilfeller nevnte man ikke bare navnet til vedkommende vitne, men også dets tittel. Det er vanskelig å slå fast om skrift førte til at man i Møre og Romsdal ble mer oppmerksom på titler, men samtidig så har man titulert 41% av de vitnene som er oppgitt i de nevnte brevene. Dette er en stor prosent når man tenker på at de fleste i middelaldersamfunnet nok ikke innehadde noen tittel i det hele tatt. Jeg tror derfor det er en stor sannsynlighet for at det var slik at man søkte å bruke vitner som hadde en form for tittel, da det gav prestisje også i middelaldersamfunnet slik som det gjør i dag. Dessuten ville det øke tilliten til vitnene hos leseren som ikke kjente vitnene personlig.

I materialet fra Møre og Romsdal finner vi 84 lagrettemenn nevnt med navn.³³⁹ Fem av disse er nevnt i to brev, mens én er nevnt i tre brev. I et brev datert 4. september 1492 møter vi lagrettemann *Joon Jwærson* som vitne på at Erling Erlendsson gav Eivind Ivarsson ødegården *Grav* i Sunndalen på Nordmøre. Det er muligens den samme *Jon Iwarson* vi møter i Veøy i 1504.³⁴⁰ Her blir han omtalt sammen med tre andre vitner som *dandemen*. Dette kan være den samme Jon Ivarson, både tidsepoken og den nære geografiske beliggenheten mellom de to områdene tilsier dette. Hvis dette er den samme Jon Ivarson viser dette at man ikke alltid brukte lagrettemannstittelen selv om man var tatt i ed og hadde anledning til å bruke den.

³³⁷ Kolsrud 1913, s.10.

³³⁸ McKitterick 1989,s.71.

³³⁹ Se vedlegg 6.

³⁴⁰ DN XI nr. 282.

Karolingerne brukte i følge McKitterick lokale menn og disse møtte til faste møter og til domstoler, hvor de vitnet ulike transaksjoner. ” *The witness list as a whole suggest, first, that local men, often members of a wide kin group, attended regular meetings and legal courts, and witnessed transactions.*³⁴¹ En kan ikke utelukke at det også var slik i Møre og Romsdal at det var lokale menn som møtte fast som vitner, men kildematerialet vi kjenner fra middelalderens Møre og Romsdal, er for spinkelt til å kunne gi noen sikre svar på dette.

Som vi har sett så har kongens påbud spilt en stor rolle når det gjaldt innføringen av skrift. Kongenmakten gjorde det klart gjennom lovgivning i perioden fra 1274, at den ønsket å innføre skriftlige rutiner i rettslivet. Påbudene var rette både mot lokale ombudsmenn og befolkningen generelt. Motivet for å innføre påbud om skrift kan ha vært ønske om kontroll, samt at man ønsket å bedre rettssikkerheten.. Vi har sett at kongens påbud ikke alltid ble fulgt, men det virker som om det på midten av 1300-tallet var en godt innarbeidet rutine å skriftfeste sine hjemler.

Giskeætten - foregangsmenn?

Fra det bevarte kildematerialet fra spesielt 1300-tallet er veldig mange brev skrevet i området rundt Giske-godset og stormennene på Giske med Bjarne og Erling Vidkunson i spissen, har satt mange spor etter seg i de bevarte kildene. Som jeg tidligere har hevdet har disse hatt en sterk innvirkning på de bygdekommunale interessene i området, disse mennene har vært ”småkonger” i landsdelen. Gjenspeiler så dette seg i de skrevne kildene - kan stormennene ha vært pådrivere i prosessen med å skriftliggjøre hjemmelsbrev? Hvis vi ser nærmere på de bevarte eiendomsbrevene for å finne ut hvem som skrev de enkelt brevene kan det være hensiktsmessig å dele utstederne inn i tre grupper; geistlige, stormenn og bønder. Det er selvfølgelig vanskelig å vite i hvilken kategori man skal plassere noen av bøndene. I praksis blir det derfor slik at det i gruppen av stormenn figurerer veldig mange medlemmer av Giske-ætten.

³⁴¹ McKitterick 1989, s. 102.

Tabell 7. Hjemmelsbrev på eiendom som ligger i Møre og Romsdal kategorisert etter utsteder.

Utsteder	Geistlig	Stormenn	Bønder	I alt
Antall	3	24	40	67
I %	4	36	59	100

Kilde: Diplomatarium Norvegica I-XXII Kristiania/Oslo 1847-1976
Se vedlegg 5.

Som vi ser av tabellen, har kun tre av brevene geistlig utsteder. Den største utstedergruppen er som antatt bøndene som har skrevet 40 av brevene, mens stormenn har stått for 24 av de bevarte brevene. En kan regne med at antall geistlige i Møre og Romsdal i middelalderen var høyere enn antall stormenn. Samtidig så var gruppen av bønder også anslagsvis meget større enn gruppen av stormenn. At stormennene i Møre og Romsdal derfor har utstedt 36 % de bevarte diplomene fra dette området, må være et høyt tall. Hvis vi ser nærmere på de 24 bevarte ”stormannsbrevne”, ser vi at 13 av disse kan knyttes direkte til Giske-ætten.³⁴² 11 av disse brevene er skrevet i Møre og Romsdal, ett er skrevet i Bergen³⁴³ og ett har ukjent opphavssted.³⁴⁴ Et annet trekk ved de bevarte brevene som ble skrevet av Giske-ætten, ser vi at 7 av brevene er skrevet på 1300-tallet.³⁴⁵ En ser at 5 av brevene ble skrevet på slutten av 1400-tallet³⁴⁶, mens bare et brev er bevart fra 1500-tallet.³⁴⁷

Blant de bevarte brevene er 7 av de 13 brevene skrevet i perioden 1340 til 1400. 5 av brevene er skrevet på slutten av 1400-tallet, mens et brev er skrevet i 1533. Vi ser altså at det er en stor andel av brevene er skrevet i en periode hvor stormennene på Giske har vært norsk-ættede. Dette er også en periode hvor de hadde tilhold på godset i lange perioder. At disse har hatt god kjennskap til landslovens bestemmelser, er hevet over enhver tvil. Det kan virke som om de har fulgt opp akkurat denne loven om at avtaler skulle skriftfestes. Årsaken til at de var så ivrige etter å etterfølge denne lovbestemmelsen kan lett forklares ut i fra at man ønsket å ha god dokumentasjon på hva man faktisk hadde av gods. Vi vet at i den senere delen av middelalderen bodde sjelden herrerne på Giske her fast. At man derfor forlangte at

³⁴² DN I nr. 326, DN V nr. 171, DN I nr. 285, DN II nr. 1111, DN IV nr. 386, DN I nr. 379, DN I nr. 380, DN II nr. 986, DN I nr. 983, DN I nr. 984, DN I nr. 966, DN II nr. 980, DN III nr. 161.

³⁴³ DN III nr. 161.

³⁴⁴ DN I nr. 326.

³⁴⁵ DN I nr. 326, DN V nr. 171, DN I nr. 285, DN IV nr. 386, DN I nr. 379, DN I nr. 380, DN III nr. 161.

³⁴⁶ DN II nr. 980, DN II nr. 986, DN I nr. 983, DN I nr. 984, DN I nr. 966.

³⁴⁷ DN II nr. 1111.

ombudsmennene var nøye med å skriftliggjøre alt de foretok seg i samband med eiendomsforhold, virker naturlig. At godseieren derfor hadde behov for skriftlig dokumentasjon og ikke bare en muntlig redegjørelse, virker svært sannsynlig. Det trenger derfor ikke være en forutsetning at herrene på Giske var tilstedeværende for at administrasjonen av godset skulle fungere godt. Det viktige var om de drev en aktiv godspolitikk. Hvis de satt på en annen kant av landet, men likevel holdt kontroll med og kommuniserte sine ønsker overfor ombudsmennene, ville dette være avgjørende for nærområdene til godset.

Hvis vi ser nærmere på utstederstedet til alle de 24 brevene skrevet av stormenn i fylket ser vi at 16 av brevene er utstedt i Møre og Romsdal. 6 av brevene er utstedt i Bergen, et i Oslo og et har ukjent utstedelsessted.³⁴⁸ 67 % av brevene skrevet av stormenn, er altså skrevet i fylket. Med tanke på at så mange av de bevarte hjemmelsbrevene er skrevet av stormenn og at over halvparten av stormannsbrevene, er skrevet av Giske-folket; er det en mulighet for at mennene (og kvinnene) på Giske kan ha påvirket bøndene i retning av å bli mer skrive- og lesekyndig?

Ut i fra de funn hjemmelsbrevene viser, kan det være at det finnes hold i en slik teori. For å kunne si noe nærmere om det kan ha vært slik må det kikkes nærmere på lese- og skrivekunnskapen til folket som bodde på godset.

Lese- og skrivekunnskapen på Giske-godset

Det finnes få direkte vitnemål om lese- og skrivekunnskapen til Giske-folket. Kildematerialet er slik at en vanskelig kan kvantifisere det i form av tabeller e.l. Verdien av opplysningene ligger i at de gir glimt av lese miljø og personlige relasjoner til bøker og lesning. Stort sett kan kildene grupperest slik:

1. dokument som viser skrivekunnskap
2. bøker i privat eie
3. direkte samtidige vitnemål om lesekunnskap

For å kunne si at herrene på Giske har hatt innvirkning på lese-og skrivekulturen i området, er det altså en forutsetning at disse selv behersket teknologien. Fra diplomene har vi mange vitnesbyrd om at herrene på Giske var deltagere i skriftkulturen. Det første bevarte diplommet

³⁴⁸ Se vedlegg 4 og 5.

stammer antagelig fra 1222.³⁴⁹ Her møter vi Pål i Giske som vitne til et privilegium og vernebrev fra Håkon Håkonsson. Pål i Giske møter vi ikke igjen flere ganger i diplomene, men i 1273 møter vi for første gang Bjarne Erlingsson som vitne i et forlik mellom erkebiskop Jon av Nidaros og kong Håkon Magnusson.³⁵⁰ Bjarne Erlingsson var den fremste av rikets baroner og en av de ledende menn både i kong Erik Magnussons og i Håkon V Magnussons råd, og han fikk også tid til å dyrke sine litterære interesser. Vinteren 1286-1287 var han i Skottland på kong Eiriks vegne, og der kom han over et verk han likte så godt at han lot det oversette fra engelsk til norrønt språk. Det var sagaen om Oliv, Karl den stores søster, og hennes mann, Landres. Oversettelsen finnes som et tillegg til den norske sagaen om Karl den store, Karlmagnus saga. Men håndskriftet som Bjarne selv eide, har vi ikke lenger.³⁵¹ I et brev skrevet i mai 1340 eller 1341 nevnes det også at Erling Vidkunsson fikk en bok om hertug Fredrik i forbindelse med det inventaret og løsøret som fantes på Båhus tilhørende kong Magnus Eriksson.³⁵² I diplomene hører vi om Bjarne Erlingsson mange ganger, mens vi hører om hans arvtager til Giske-godset, Erling Vidkunsson enda oftere.

I tabellen nedenfor har jeg forsøkt å gi en oversikt over de bevarte diplomene som angår medlemmer av Giske ætten fra det tidligste dokumentfunn fram til Sigurd Jonssøns død i 1453.³⁵³ Jeg har kategorisert brevene som brev skrevet til, fra og brev som vedrører den enkelte. Dette kan være brev hvor man har opptrådt som vitne, etc. Jeg har valgt å avslutte oversikten over antall bevarte diplomer skrevet av Giske-ætten, med Sigurd Jonsson. Arvestriden rundt godset og de uklare eierforholdene gjør at det i tiden etter Sigurd Jonsson, ikke har noen stor hensikt i denne sammenhengen å kartlegge det skriftlige materialet som foreligger. Alle brevene hvor medlemmer av Giske-ætten er nevnt, er med i denne oversikten. Det har ikke vært noe kriterium at brevene ble skrevet i Møre og Romsdal eller adressert til fylket.

³⁴⁹ DN II nr. 1.

³⁵⁰ DN IV nr. 64

³⁵¹ Holm-Olsen 1990, s.140.

³⁵² DN III nr. 202

³⁵³ Slekstavlen som er brukt her, er utarbeidet av Halvard Bjørkvik . Aschehough Norgeshistorie. Bind 4,1996, s. 73.

Tabell 8: Bevarte diplomer skrevet til, fra eller vedrørende Giske-ætten

Navn	Til	Fra	Vedrørende
Bjarne Erlingsson	6	14	31
Margareta Nikolasdatter	0	1	2
Vidkunn Erlingsson	0	4	5
Gyrid Andresdotter	1	1	0
Elin Toresdatter	2	1	13
Erling Vidkunsson	13	18	18
Sigurd Havtoresson	10	7	14
Ingebjørg Erlingsdatter	0	0	3
Håkon Sigurdsson	0	2	1
Sigrid Erlendsdotter	0	0	3
Margareta Eilivsdatter	0	4	0
Ingeborg Håkonsdatter	0	0	0
Sigurd Jonsson	0	5	18

Kilde: Diplomatarium Norvegica I-XXI. Kristiania/Oslo 1847-1976.

Se vedlegg nr. 7

Som vi ser av tabellen er det Bjarne Erlingsson, Erling Vidkunsson og Sigurd Havtoresson som utmerker seg i forhold til å ha flest bevarte dokumenter etter seg. Vi ser for øvrig at også etter Sigurd Jonsson, er det bevart en del diplomer.

Vi ser at det er Erling Vidkunsson som er den som er hyppigst representert i materialet fra Møre og Romsdal. Hvis vi tar en nærmere kikk på de brevene som vedrører Erling, ser vi at 5 av brevene er skrevet i Bergen mens 7 av brevene er skrevet enten på Giske eller på Veøy (Et av brevene er stedfestet til Sunnmøre). Det er altså flere brev skrevet i Møre og Romsdal som har innhold som vedrører Erling Vidkunsson, enn i Bergen. Det vi ser utslaget av her er det arbeidet Erlings ombudsmenn gjør. Erling Vidkunsson var som nevnt aktiv i riksstylingen, særlig viktig var han i perioden da Magnus Eiriksson var mindreårig. Men da Magnus ble myndig ble Erling kongen sin sysselmann og han holdt seg nå mer hjemme på Giske. Jeg har tidligere nevnt at det i tidspunktet 1340-1360 ble skrevet veldig mange eiendomsavtaler i Møre og Romsdal. Det er kun i perioden mellom 1481-1500 at det ble

skriftfestet flere eiendomsavtaler i fylket. Perioden mellom 1340-1360 er i tidspunktet da Erling fungerte som sysselmann på Sunnmøre. Det er ikke veldig utenkelig at Erling sin tilstedeværelse i området har hatt innvirkning på at bøndene skriftfestet disse eiendomsavtalene i større grad enn de tidligere hadde gjort. Hvis man følger Erlings arbeid gjennom de diplomene han etterlater seg, får man inntrykk av at dette er en mann som tar sitt arbeide som representant for sentralmakten alvorlig. En kan derfor tenke seg at han ønsket å innføre de lover og regler som hersket i datidens Norge. At det er skrevet så mange brev fra Veøy/Giske som vedrører Erling støtter opp under dette.

Når det gjelder korrespondansen Erling selv skrev, så ser vi at det er mange brev vi kun har kjennskap om og som ikke er bevart. Av de 18 brevene er to skrevet i Møre og Romsdal, et gavebrev og en stevning.³⁵⁴ Til sammenligning er 3 av brevene skrevet i Bergen. Noe som gir nok en indikasjon på at Erling har vært en aktiv mann i dette området.

Vi ser at også Sigurd Havtoresson er hyppig nevnt i diplomene. Han var gift med Ingebjørg Erlingsdatter fra Giske og fikk således hånd om det store og sammensatte godset i tillegg til sitt eget omfattende gods på Østlandet. Vi vet ikke om Sigurd oppholdt seg i lange perioder på Giske, men vi ser at Sigurd i april 1363 kjøpte 4 ½ månedsmatleie i gården *kirkiu bynum* i Haram på Sunnmøre.³⁵⁵ I september det samme året ser vi at Sigurd igjen kjøpte jord i Haram. Denne gangen kjøper han 13 månedsmatbol *i Haramre er ligger a Sunmoere*. At Sigurd derfor i perioder kan ha oppholdt seg på Giske og at han har tatt del i styre og stell av området virker sannsynlig. Hans kone Ingebjørg var oppvokst på Giske og om Sigurd og Ingebjørg ikke tilbrakte all sin tid der, er det naturlig å tenke seg at de har vært der i lange perioder. Det er derfor ikke utenkelig at Sigurd har fulgt opp det arbeidet hans svigerfar Erling Vidkunsson gjorde i sin tid som eier av Giske-godset.

Etter Sigurd var det sønnen Håkon som overtok godset. Han bodde på Giske og han drev en aktiv godspolitik med kjøp av mer jord.³⁵⁶ Han var gift, men hadde ikke barn etter seg.

Når det gjelder kvinnene så ser vi at det kun er Ingeborg Håkonsdatter som ikke er nevnt i diplomene. Alle de andre kvinnene har vi vitnesbyrd om fra diplomene om at de har vært i

³⁵⁴ DN II nr. 279, DN II nr. 323.

³⁵⁵ DN I nr. 379.

³⁵⁶ Kvamme1994, s.189-198.

kontakt med skriftkulturen. Fru Ingebjørg Erlingsdatter arvet i sin tid Giske-godset og hun giftet seg med den allerede nevnte Bjarne Erlingsson. Det er altså mye som tyder på at også kvinnene på godset kunne skrive. Ingebjørg eide et psalter(andaktsbok) som hadde vært i jomfru Kristins eie (kong Håkons datter). Ingebjørg gav det videre til sin datter, Elin som for øvrig giftet seg med Erling Vidkunsson. Det er påvist at boken gikk i arv, til den omkring 1400 tilhørte Sigrid Erlendsdatter, gift med kongeætlingen Håkon Sigurdsson av Bjarkøy og Giske. Hun har skrevet med en vanlig eieformel *Sigrith Erlendz dotter a mik vel matu sia mik*. Det vil si; Sigrid Erlendsdatter eier meg, gjerne må du se meg.³⁵⁷ Vi har også vitnesbyrd om et testament fra Margareta Nikolasdatter, Bjarne Erlingssons hustru.³⁵⁸ Dette brevet er dessverre ikke bevart, men biskop Arne refererer til testamentet i et makeskiftebrev skrevet i november 1307.³⁵⁹

Hva forteller de skrevne dokumentene?

Vi har sett at det er ganske mange bevarte diplomer som Giske-ætten har satt spor etter seg i. Flesteparten av disse brevene er skrevet i byer i Norge eller i utlandet. Prosentvis så er det ikke mange disse brevene som er skrevet på Giske. Likevel så kan flere av personene tilknyttet godset, knyttes opp mot korrespondanse som har blitt skrevet i fylket. Dette gjelder Bjarne Erlingsson, Elin Toresdatter, Erling Vidkunsson, Sigurd Havtoresson, Ingebjørg Erlingsdatter og Sigurd Jonsson. Mange av ættens medlemmer har dermed satt spor etter seg i skriftlig forstand i Møre og Romsdal.

Vi vet at Giske-godset ble ”fusjonert” med Bjarkøy-godset og en skulle derfor tro at medlemmer fra Giske-ætten skrev brev også i Bjarkøy. Hvis vi ser nærmere på de bevarte diplomene skrevet av medlemmer fra Giske-ætten så ser vi at det er langt færre brev som er skrevet i Bjarkøy- området enn i området rundt Giske.³⁶⁰ Dette kan ha sin naturlige forklaring ut i fra størrelsen på godset, bevaringsforhold, hvem som hadde tilhold på godset etc, men det kan uansett være verdt å ha det i minne. Kan Giske-Bjarkøy ætten ha hatt en større andel skriveinnflytelse i området rundt Giske enn i Bjarkøy? Dette spørsmålet vil jeg som sagt ikke kunne svare på her, men hvis vi bare ser på de bevarte brev skrevet av de nevnte medlemmer av Giske-ætten, så ser det ut som om skriveaktiviteten vært større på Nordvestlandet enn i den nordlige delen av det store godskomplekset.

³⁵⁷ Holm-Olsen, Ludvig: *Med fjærpenn og pergament. Vår skriftkultur i middelalderen*. Oslo 1990, s.139.

³⁵⁸ RN III nr. 431.

³⁵⁹ DN II nr. 88.

³⁶⁰ Se vedlegg 7.

I hvor stor grad har Giske-ætten vært skrivepådrivere? Et gjennomgående trekk ved diplomene skrevet av Giske-ætten, er at mange av brevene er skrevet i Bergen. Dette var det øverste verdslige administrasjonssentrum for Sunnmøre når det gjaldt rettslige forhold. Vi vet også at Giske-ætten eide bygårder i Bergen og at mange av ættens medlemmer var bofaste her. At så mange brev ble skrevet i Bergen, er derfor helt i tråd med hva man hadde forventet. Som vi har sett så kunne overraskende mye av korrespondansen fra Erling og vedrørende Erling, knyttes opp mot Møre og Romsdal, og spesielt Veøy/Giske.

Når det gjelder korrespondansen skrevet til Sigurd Havtoresson ser vi at av det finnes ti bevarte brev. Et av brevene er muligens skrevet i Bergen³⁶¹ mens vi ser at to av brevene ble skrevet på Giske³⁶². Det er altså flere bevarte brev skrevet på Giske, enn i Bergen. Dette kan selvfølgelig ha sin årsak i at Havtoresson hadde tilhold i Bergen og at man derfor ikke hadde behov for å skrive til ham herfra. To av brevene vet vi ikke hvor er utstedt mens de 5 andre brevene til Havtoresson, er skrevet i utlandet. De to brevene fra Giske gjelder kjøp av eiendom som blir gjennomført av Havtoressons ombudsmenn. Det er oppdrag de har gjennomført for Havtoresson og som han har fått dokumentert skriftlig.

Mange av brevene som vedrører herr Erling og herr Sigurd omhandler kjøp av gårder. Dette viser at deres ombudsmenn hadde fått klare instruksjoner om hvordan godspolitikken skulle føres. Ikke minst bærer to brev skrevet til Sigurd Havtoresson i 1363 preg av dette.³⁶³ Så selv om ikke herr Sigurd hadde tilhold på godset, førte han en aktiv godspolitikk, som antagelig gikk ut på å ekspandere i størst mulig grad.

Det ser ut som om Giske-ætten har spilt en rolle når det gjaldt antall brev skrevet i Møre og Romsdal i middelalderen. Hvis vi ser nærmere på hjemmelsbrevene så ser vi at av de 65 brevene er 4 skrevet før 1340.³⁶⁴ Ingen av brevene skrevet før 1340 gjaldt Giske. Antallet skrevet etter 1340 er som tidligere nevnt stort. Selv om det er relativt få brev som ble skrevet av Giske-ætten i fylket, mener jeg at eksemplene overfor viser at ætten har hatt klare interesser av å være pådrivere for å skrive i utkant-fylket Møre og Romsdal. Dette gjelder

³⁶¹ DN II nr. 375.

³⁶² DN I nr. 379, DN I nr. 380.

³⁶³ DN I nr. 379, DN I nr. 380.

³⁶⁴ Se vedlegg nr. 4.

muligens spesielt i perioden fra Erling Vidkunssons tid og i hvert fall fram til Sigurd Havtoressons tid som herre på godset.

Har Giske-ættens lese- og skrivekunnskap satt spor etter seg i kulturell forstand?

I en undersøkelse om lesekunnskapen på Sunnmøre har Jostein Fet sett på de bokskiftene³⁶⁵ som er gjort på Sunnmøre i 1750-1839. Vi ser at det er forskjell på Nordre Sunnmøre og Søre Sunnmøre i antall bøker som skifter eier. Av 3963 bøker som skifter eier, er det 2351 av disse som skjer på Nordre Sunnmøre, mens 1585 skjer på Søre Sunnmøre. Fet sier at det er god grunn til å se på Nordre Sunnmøre og særlig skipreidene Dale, Grytten og Borgund som tyngdepunkt i lesekulturen på Sunnmøre i tidsrommet 1730-60.³⁶⁶ Dette er områder hvor Giske-ætten har hatt stor innflytelse i middelalderen.

Denne tendensen fortsetter hvis vi sammenligner hele Sunnmøre under ett med Nordmøre og Romsdal. Fet har undersøkt bokskifteprosenter hos ulike sorenskrivere i tidsrommet 1710-19. Han har kommet fram til at verken bruttoformuen eller graden av selveie fullt ut kan forklare regionale forskjeller i bokskifteprosenten. Han mener at faktorer som kommunikasjon, kontakt med overklassen, religiøs kultur, lesekunnskap osv, vil enkelte ganger ha like stor betydning. Videre hevder han at undersøkinger tyder på klare kulturelle og økonomiske ulikheter innen amtet, spesielt mellom Sunnmøre og Nordmøre

I 1760 årene ser vi blant annet at denne forskjellen gjør seg utslag i at bokskifteprosenten på Sunnmøre er 41, mens den er på 18 i Romsdal og 14 på Nordmøre. Fet forklarer denne ulikheten med de rike fiskeriene mellom 1735 og 1760 som økte kontakten med bysamfunnet og samtidig falt sammen med ei sterk interesse for religiøs oppbygging.

Det kan selvfølgelig stemme at Fet har rett i at denne forskjellen kan tilskrives fiskerioppblomstring, men en skal ikke helt avskrive andre årsaker. Det er en kjensgjerning at vi fra middelalderen også har et større antall skrevne dokumenter fra Nordre Sunnmøre/Veøy enn fra Søre Sunnmøre, Romsdal og Nordmøre. Vi ser det samme mønsteret i forhold til bevarte diplomer på 1300-tallet som vi ser med antall bøker noen hundre år senere. Det er vanskelig å påstå at dette har sammenheng, men det er verdt å påpeke dette momentet. Kanskje fikk Sunnmøringene som levde tett innpå fruene og herrene på Giske en kulturell

³⁶⁵ Med bokskifte er ment et arveskifte som inneholder bøker.

³⁶⁶ Fet 1995, s.105-107.

påvirkning fra disse, og dermed et kulturelt forsprang til de andre innbyggerne i fylket? Jeg mener at det i hvert fall ikke kan utelukkes at det å leve i umiddelbar nærhet med overklassen på Giske, kan ha skapt denne forskjellen i antall skrevne dokumenter mellom fogderiene i middelalderen.

I England beskriver Clanchy lese- og skrivesituasjonen for de utdannede ridderne på 1100-tallet slik at de på denne tiden ikke fant mye nytte av sine latin kunnskaper, men at dette forandret seg fram mot 1300-tallet: *”By 1300 the situation had changed, though not radically. Bureaucratic demands in Latin were now sufficiently common to make it useful for any landowner to be able to understand them.”* Clanchy sier videre at litteratur til andre formål ikke var særlig utbredt. *”Literacy for purposes of recreation or self-improvement, the literacy of ”the cultivated reader”, was still not very useful, although that too was beginning to change as more was being written down in vernacular languages.”*³⁶⁷ Clanchy hevder også at det ikke var svært utbredt blant ridderklassen at man leste i private sammenhenger. *”On the whole, however, private reading must still have been a luxury, largely confined to retiring ladies and scholars. Books were scarce and it was ordinary good manners to share their contents among a group by reading aloud.”*³⁶⁸

Jeg mener at det innenfor Giske-ætten har vært en mer utbredt lese- og skrivekunnskap både på privat basis og i embetssammenheng, enn hva Clanchy hevder ridderskapet i England har bidratt med på dette området. Vi ser at kvinnene på Giske kunne lese- og sannsynligvis også skrive. Dette gjaldt nok bare ikke de gamle kvinnene, men en kan regne med at mødrene lærte opp sine døtre til å lese de bøkene man hadde på godset. Giske-herrene var avhengig av å kunne skrive for å kunne utføre sitt daglige virke. Clanchy sier at det ikke var utbredt å lese for underholdningens sin del i England. På Giske ser det ut som om man har gjort akkurat det. Vi har sett at Erling Vidkunsson mottok en ridderroman fra kongen. Denne ble nok brukt til høytlesning med både kvinner og menn til stede. Vi vet også at Kristin Håkonsdatters psalter var i Giske-ættens eie i ca. 100 år. Inskripsjoner innvendig fra ca. 1300 sier at det har tilhørt Kristin, datter av Margrete Skulesdatter og Kong Håkon IV Håkonsson. Deretter har den vært eiet av Ingebjørg Erlingsdatter, Elin Toresdatter (gift med Erling Vidkunsson) og siden Ingebjørg Erlingsdatter (gift med Sigurd Havtoresson). Sigrid Erlendsdatter eide også

³⁶⁷ Clanchy 1979, s.247.

³⁶⁸ Clanchy 1979, s.247.

psalteret. Det er altså tegn som tyder på at medlemmene av denne ætten leste som en avkobling/rekreasjon.

Som vi har sett var det ikke godt nok for disse mennene at bare ombudsmennene deres kunne lese- og skrive. Denne arbeidsmetoden måtte de selv også beherske og i Norge foregikk den skriftlige kommunikasjonen på norrønt og i svært liten grad på latin. Det ser også ut som om folket på Giske leste til rekreasjonsformål.

Giskeættens jordebøker

I de tidligere kapitlene har vi sett at både kirken og kronen førte jordebøker. Og vi har slått fast at det både blant verdslige og geistlige styresmakter var jordebøker som først ble skrevet og at dette skjedde tidlig i middelalderen. Fra Giske-godset er det bevart et regnskap fra 1563, men ingen jordebøker fra perioden som regnes som middelalder, er bevart.

Hvis man ser nærmere på Gørvel Fadersdatters regnskap over Giske så kan man se at det inneholder både inntekter og utgifter. Regnskapsteknisk så ser det ut til at oppstillingsprinsippene for regnskapet var geografisk og administrativt betinget. Først er landskyldinntektene fra Giske-godset innført med eiendommer i Romsdalen og på Sunnmøre, deretter landskyldinntektene fra Finne-godset med gårder på Voss, i Hardanger og Ryfylke, og til slutt de samme inntektene fra resten av det gamle Bjarkøy-godset og annet ”strøgods”. Deretter er de andre typer inntekt ført før inntektene av selve Giske-gården. I regnskapet ser vi at det er 104 landskyldbetalende eiendommer på Sunnmøre og 50 i Romsdal innført i regnskapet. Som vi ser av regnskapet så er forbindelsen til Romsdalen tett, noe jeg også har vært inne på tidligere.

Utgiftene er ført under hvert enkelt vareslag til slutt, etter at de fleste inntektene er tatt med.³⁶⁹ På det gamle herresetet ser vi at det nå er Giske-fogden som holder til og han driver gården ved hjelp av leid arbeidskraft. Foruten fogden selv hører vi om seks drenger og fem *quindfolk*, av disse er ei kalt rådscone og ei budeie. Ellers er en sagmester lønnet med 5 daler for bordene han skar; en murmester med 0,5 daler for å feie skorsteinen med mer og en kar fikk 2 daler for å passe laksevarpa(Festøy). Til sammen stod alle disse for en allsidig

³⁶⁹ Sandberg 1986, s.19-33.

vareproduksjon: tørrfisk, laks, huden, smør, vadmél, korn og sagbord for å nevne de viktigste.³⁷⁰

Regnskapet viser at det var mulig å ha god oversikt over de inntekter og utgifter godset hadde og det må ha vært forholdsvis vanskelig å holde styr på de regnskapsmessige sidene ved godset hvis man bare skulle ha memorert alt som tilhørte Giske-herrene.

Kan det ha eksistert jordebøker tilhørende Giske-godset før 1563? I et brev datert 10 mars 1298 skriver Audun og Bård Vagleikssønner og Alf i Kroken til Bjarne Erlingsson i Bjarkøy og alle andre på Sunnmøre.³⁷¹ Her henviser de nevnte tre til kannikene sin kommunsbok som kom i stand i 1244 etter råd fra erkebiskop Sigurd og kannikene, og det ble slått fast hvilke eiendommer og landskyld som hørte til de ulike prebender. De hevder at i jordeboken som Jon Elg besitter, eier de gårdene *Einstapaseter*, *Alreksskog* og *Valsfjord*.³⁷² Det har antagelig vært uenighet om hvem som eide de tre nevnte gårdene, og Bjarne Erlingssøn har nok ment at disse var hans eiendommer. For å oppklare eiendomsforholdet viser Vagleikssønnene og Alf i Kroken til Halvard-prebende sin jordebok. Kan Bjarne Erlingsson ha hatt en tilsvarende jordebok som viste hvilke eiendommer han var i besittelse av?

Jeg har stor tro på at Giske-herren har hatt en jordebok som han førte ned fortegninger over de eiendommene han eide. Den uenigheten om jord som vi hører om her, er nok ikke den første i sitt slag som Bjarne opplevde. At han kjente til kirkens jordebøker vet vi gjennom at kirken brukte nettopp disse jordebøkene som argumentasjon på at de eide jord. Om ikke Bjarne hadde ført jordebøker før denne striden om de nevnte gårdene så kan det hende at han fikk ideen om å gjøre det etter denne striden. At herrene på Giske var skrivedyktige har vi mange bevis på i kildene, og at Bjarne sin arvtager på Giskegodset, Erling Vidkunsson også ønsket å holde styr på de eiendommene han eide, viser de mange diplomene han utstedte og at dette ble gjort ved at man førte jordebøker på godset virker sannsynlig. Dette var herrer som vi har sett med en meget lærd bakgrunn, de eide jordegods over store geografiske

³⁷⁰ Sandberg 1986, s.62-63.

³⁷¹ DN II nr. 43.

³⁷² RN har ikke plassert gårdene *Einstapaseter* og *Valsfjord*, men *Alreksskog* har RN plassert i Romsdalen. O. Rygh sier at gården Aarskog som nevnes i 1298 enten ligger i Rovde, Vartdalstranden eller Hjørundfjorden. (O.Rygh, XIII s. 33) . Det er for øvrig rimelig å anta at også de to andre gårdene ligger i Møre og Romsdal siden brevet ikke bare er skrevet til Bjarne Erlingsson, men også til folket på Sunnmøre. Her kan man bare spekulere i om dette kan være gården *Espisetr* i det gamle Herøy herred. Det kan også være gården *Eingesætre* i det gamle Norddalen herred.

område. Det at man hadde muligheter for å føre jordebøker på Giske-godset så langt tilbake som siste halvdel av 1200-tallet, er nok ingen dristig gjetning.

Vi vet derimot ingenting om jordeiendommene til Giske-herrene i den eldste tiden, ikke hva slags gårder han eide, eller hva slags inntekter han hadde. Men vi vet det ble bygd en privat steinkirke på øya, at det ble utrustet ekspedisjoner til det hellige land, og at de eide bygårder i Bergen. Noe kunne herrene på Giske ha tjent på handel og kongstjeneste, men en relativt velholden godseier må Giske-herrene ha vært også i den eldste tida. At en del av overskuddet i neste omgang ble investert i mer jord må en også tro, godset vokste antagelig jevnt og trutt. Først mer konkret innblikk i godset får vi ved Bjarne Erlingsson sitt testament fra 1309.³⁷³ Han gir i dette testamentet jordegods og andre verdifulle gaver til en mengde kirker, kloster og privatpersoner. Blant det han gir bort, er også et titalls gårder på Sunnmøre, gårder som nok har vært en del av Giskegodset i tiden før. Fra de nærmeste hundreårene etter dette testamentet er det bevart en del brev som nevner Giskegårder ved kjøp, makeskifter og lignende, og vi ser at et brev forteller om Hans Sigurdssons gods i 1490.³⁷⁴ Dette brevet må bygge på en jordebok, men det foreligger ingen bevart jordebok som kan gi et totalt bilde av eiendomsmassen før 1563. De vi da kan si er at i 1563 er vi helt sikre på at det ble ført jordebok – i 1490 kan vi være rimelig sikker på at det ble ført jordebok. Med tanke på det vi vet om Erling Vidkunssons tid på godset, føler jeg meg nokså sikker på at det også i hans tid ble ført jordebok over Giske-godset. Slik at vi med stor sikkerhet kan tilbakeføre dateringen over når det ble ført jordebøker på Giske til ca. 1350.

³⁷³ DN XV nr.

³⁷⁴ DN VIII s. 436-439.

Selveiende bønder

En annen årsak til at bøndene på Sunnmøre ønsket å skriftfeste hvilke eiendommer de kjøpte og solgte, kan ha vært at man i dette området eide jorda si selv i større omfang enn andre steder. La oss først ta en titt på antall bevarte brev som omhandler eiendomsoverdragelser og se hvor i fylket disse er skrevet for å stadfeste om antall bevarte brev skrevet i dette området, er større enn ellers i fylket.

Tabell 9a: Antall eiendomsoverdragelser skrevet i hvert fogderi

Region	Antall brev	Antall brev i %
Nordmøre	19	21
Romsdal	37 ³⁷⁵	40
Sunnmøre	36	39
Til sammen	92	100

Kilde: *Diplomatarium Norvegica I-XXII. Kristiania/Oslo 1847-1976*

Se vedlegg 4

De fogderigrensene som jeg har skissert overfor blir litt kunstige med tanke på den områdetilhørighet middelaldermennesket hadde. Muligens var det slik at Giske-ætten hadde stor innflytelse på den ”daglige driften” av store deler av Romsdalen? Vi ser at av de 37 brevene skrevet i Romsdalen, er 16 skrevet på Veøy. Dette området hadde i middelalderen en geografisk nærhet til Giske og godset, der, og vi har sett at det er sannsynlig at Bjarne Erlingsson på øya, nok var eid av Giskefolket og hadde muligens navn etter Bjarne Erlingsson. I følge arkeolog Brit Solli er det grunn til å tro at det var fra denne bygården på Veøy at Giske ætten bestyrte sine eiendommer og leilendinger i Romsdal.³⁷⁶ Gjennom sine undersøkelser mener hun altså at ætten hadde en innkrevingsentral for landsskyld der. Vi har tidligere sett at Erling Vidkunsson kjøpte eiendommer i Romsdalen der salgskontrakten ble inngått på Veøy³⁷⁷. I et vitnebrev om stevning ser vi at han også fremfører klage mot Olav på Sletta angående gården *Skreim* i Romsdalen og *Søholt* på Sunnmøre.³⁷⁸ Brevet er skrevet på Veøy i 1347. I et annet brev skrevet på Grytten i Romsdalen går det fram at utsteder var på Veøy 18.juli 1390 og at han da inngikk en avtale med herr Sigurd (Havtoresson) og Ingebjørg Erlingsdatter. Avtalen var antagelig inngått med utsteder og Sigurd og Ingebjørgs ombudsmann på øya.³⁷⁹ I det bevarte regnskapet fra 1563 går det fram at Giske-ætten eide

³⁷⁵ Av disse er 16 skrevet på Veøy.

³⁷⁶ Solli 1999, s. 42-43.

³⁷⁷ DN I nr. 285.

³⁷⁸ DN II nr. 280.

³⁷⁹ DN III nr. 490.

100 gårder på Sunnmøre og 50 gårder i Romsdalen. Hovedtyngden av disse gårdene ligger i ytre strøk. For Romsdal sitt vedkommende var altså Veøy et administrasjonssentrum, og siden hele 50 av gårdene i Romsdalen betalte landskyldinntekter til Giske, var det naturlig at innflytelsen til Giske-herrene og deres ombudsmenn måtte være stor i dette området. Alle disse nevnte faktorene gjør at en kan anta at Giske-ætten hadde stor innvirkning på de administrative rutiner på Veøy. En må kunne anta at det var ombudsmenn stasjonert på den nevnte Bjarne-gården som var med å hjelpe innbyggerne i området med å skriftliggjøre blant annet kjøpsavtaler.

En kan ikke koble alle de 16 brevene skrevet på Veøy direkte opp mot Giske-ætten. Noen av gårdene som er omtalt i de 16 brevene finner vi igjen i Gørvel Fadersdatters regnskap fra 1563, men det kommer ikke fram i de bevarte brevene at Giske-ætten er partseiere i noen av disse gårdene. Som nevnt kjøpte Erling Vidkunsson eiendommer i Romsdalen der salgskontrakten ble inngått på Veøy³⁸⁰. Alle disse nevnte faktorene mener jeg støtter opp om synet på at Giske-ætten hadde stor innflytelse på det administrative planet og hvis vi dermed gjør om på regiontilhørigheten noe, og legger de 16 brevene skrevet på Veøy til de andre brevene fra Sunnmøre, ser tabellen slik ut:

Tabell 9b: Antall eiendomsoverdragelser skrevet i hvert fogderi.(Sunnmøre +Veøy, Romsdal, Nordmøre)

Region	Antall brev	Antall brev i %
Nordmøre	19	21
Romsdal	21	23
Sunnmøre + Veøy	52	57
Tilsammen	92	100

Kilde: Diplomatarium Norvegica I-XXII. Kristiania/Oslo 1847-1976

Se vedlegg 4

Som vi kan lese fra tabell 9a er 39% av brevene skrevet på Sunnmøre. Hvis vi i tillegg tar med Veøy i brevmaterialet fra Sunnmøre, ser vi at hele 57 % av brevene er skrevet i dette området. Hvis vi fjerner Veøy fra det bevarte brevmaterialet fra Romsdal, ser vi at Nordmøre og Romsdal kommer omtrent likt ut med antall bevarte kjøpebrev, med henholdsvis 21 % for Nordmøre sitt vedkommende og 23 % for Romsdal sitt vedkommende. Ut i fra det store antall brev skrevet på Sunnmøre i sammenligning med Nordmøre og Romsdal, så skulle en tro at innbyggertallet i hele middelalderen var omtrent dobbelt så høyt på Sunnmøre som på for

³⁸⁰ DN I nr. 285.

eksempel på Nordmøre. En skulle tro at det rundt kjøpstedene var ”tett” befolket, men alt tyder på at Veøy og Borgund fortsatte sin ”tornerosesøvn”. Kong Håkon utstedte i 1384 en forordning der det står at kjøpsteder som før hadde eksistert, nå var fordervet og lagt øde, fordi de seilende menn ikke lenger reiste til de gamle kjøpstedene med varene sine.³⁸¹ Det framgår også at både Magnus Eriksson og Håkon VI Magnusson hadde forbudt alt fjordkjøp og all handel på fiskeværerne.³⁸² Selv om kjøpstedet Veøy lå forholdsvis øde, så ble det likevel skrevet på øya. Dette kan ha sin forklaring i at det fortsatt var et kulturelt og åndelig sentrum på øya. De handelsreisende var ikke så ofte innom som før, men den administrative funksjonen Veøy hadde på andre områder bestod. Antagelig hadde Giske-ombudsmenn tilhold i den nevnte Bjarne-gården og i følge Solli hadde også Giske-ætten en innkrevingsentral for landskyld her.

Vi har i tabell 9 stadfestet at det ble skrevet flere brev i Sunnmørsregionen, samt på Veøy, enn ellers i Romsdalen og på Nordmøre. Antallet brev er så mye høyere at det vanskelig kan forklares ut i fra bevaringsmessige forhold. Kan dermed årsaken til dette være at bøndene på Sunnmøre i større grad enn ellers i Norge eide jorda si selv. Sulebust har kommet fram til at det på Sunnmøre var mye ”ledig” gods for private og lokale godseiere og at bygdeprestene her fikk et langt rikere levebrød enn kollegaene nærmest byene, og borgere, adelsmenn og bønder fikk en større del av jorda her enn ellers.³⁸³ At man i større grad enn ellers i landet eide jorda selv var muligens motiveringsfaktor for å få skriftfestet sine rettigheter. Man fikk et helt annet syn på å hjemmelsfeste noe hvis man var sin egen herre, noe som i utgangspunktet ikke hadde vært en selvfølgelighet.

Problemet er at det eldste kildematerialet som kan gi svar på dette spørsmålet, er fra 1651. Da ble den eldste skattematrikkelen for Sunnmøre skrevet. Denne inneholder en mengde informasjon om hver gård, verdien av hele gården, verdien av hvert bruk, navnet på brukeren og hvor mye hver enkelt betalte i skatt. Videre får man også vite hvem som eide gården, hvor stor part hver eier hadde og hvem som var bygselrådige. Det er likevel flere forhold som gjør bildet komplisert. I 1649 fikk Hannibal Sehestedt og Henrik Thott skøyte på en stor del av krongodset på Sunnmøre. Sehestedt fikk videre hele Giskegodset av kongen, samt litt av adelsgodser til de Galder som kongen disponerte. I neste omgang fikk han i stand makeskifter

³⁸¹ NGL III, 222.

³⁸² NGL III, 190.

³⁸³ Sulebust 1977, s.262-322.

av gods med Borgund kirke og Borgund prestebol, Volds kirke og Margaretakirka i Borgund. Det Sehestedt til en hver tid eide ble kalt Giskegods, samme hvor godset kom fra.³⁸⁴ Sigrunn Kvamme har i en tabell over eiendomsforholdene på Sunnmøre ”annulert” disse endringene som skjedde straks før 1651 og laget en tabell over eiendomsforholdene på Sunnmøre i 1648. Hun mener at disse forholdene synes å ha vært relativt stabile det siste hundreåret, og en kan dermed tenke seg at eiendomsforholdene var slik ved slutten av middelalderen. Kvamme trekker den konklusjonen med sitt arbeid med eiendomsforholdene på Sunnmøre at de skiller seg ut fra andre steder i landet. Sunnmøre var en utkant langt borte fra bysentra Bergen og Trondheim, dermed ble presset fra disse lavt. Bykirkelig gods og krongods var mye lavere her enn ellers i landet. I Nordhordaland for eksempel dominerte disse godseieren helt. Dermed ble det mye ledig gods for private og lokale godseiere. Bygderprestene her fikk et langt rikere levebrød enn kollegene nærmere byene, og borgere, adelsmenn og bønder fikk større del av jorda her enn ellers.³⁸⁵

Hvis vi vender oss til skattesummer og skatteytertall i tiendepengeskatten etter djaknen Hans Knutssøns manntall fra 1520-21,³⁸⁶ så ser vi at det fra Sunnmøre var 598 skatteytere, Romsdal hadde 321 skatteytere, mens Nordmøre hadde 445 skatteytere. Sandnes har i sitt arbeide med bosetning og økonomi kommet fram til at sunnmøringene betalte 4,2 mark per skatteyter, romsdalingene 4,2 mark, mens nordmøringene betalte 5,7 mark per skatteyter.³⁸⁷ Vi ser at antallet skatteytere er betydelig større på Sunnmøre enn i de to andre fogderiene. Kan det tenkes at dette skyldes at det har vært lettere å få tilgang til jord i dette området tidligere i middelalderen? Etter skatelistene å dømme var forholdene enklest og jevnest i de indre bygdene. Her var det få topper og få som blir oppført som ”null-skatteytere”. Av skatteyterene på Nordmøre er 24 (5,4 %) – fordelt over de fleste tingstadene – oppført med *nichil habet*. I Romsdalen finner vi 16(4,9%) med karakteristikken ”null-skatteytere”, mens det på Sunnmøre³⁸⁸ var 28(4,7%) som ikke betalte skatt. Hvis vi sammenligner de tre fogderiene så er det prosentvis færrest nullskatteytere på Sunnmøre. Skattebetalerne på Sunnmøre betaler mindre skatt enn sine frender på Nordmøre. Det skulle altså tyde på at hver enkelt bonde/fisker på Sunnmøre eide mindre enn hva skattebetalerne på Nordmøre eide. Dette gjelder til en viss grad også folk i Romsdalen. Hvis vi skal oppsummere så ser det altså ut til

³⁸⁴ Kvamme1994, s. 267-280.

³⁸⁵ Kvamme 1994, s. 267-280.

³⁸⁶ NRJ II s. 39-258.

³⁸⁷ Sandnes 1981, tabell 1.

³⁸⁸ Lokalhistorikere har reist tvil om tiendepengemanntallet for dette distriktet er til å stole på, men Jørn Sandnes har i sine undersøkelser kommet fram til at listene må være nokså fullstendige.

at bøndene på Sunnmøre(og delvis i Romsdalen) eier i gjennomsnitt mindre enn hva folk på Nordmøre gjør, men samtidig så er det flere som er selveiere på Sunnmøre.

Kan man dermed trekke slutninger og si at på Sunnmøre fikk man større motivasjon til å skriftfeste sine avtaler på grunn av at det var flere selveiere? Som jeg var inne på er det problematisk at man ikke før 1651 har sikre kilder på hvordan eiendomsforholdene var. For vårt vedkommende hadde det vært interessant å vite hvordan forholdene var så langt tilbake som på tidlig 1300-tall, da vi fra denne perioden har mange skrevne hjemmelsbrev, spesielt fra Sunnmøre. Her tror jeg dessverre ikke Kvammes undersøkelse kan hjelpe oss. Tidsepoken synes å bli for lang til å trekke sikre slutninger bakover i tid. Samtidig vet vi hvordan eiendomsforholdene sannsynligvis var ved middelalderens slutt. Kvamme mener at en tilbakeslutning til ca. 1520 kan forsvares med tanke på de rådende samfunnsforhold i denne perioden. Hvis vi i tillegg til Kvammes undersøkelser legger tiendepengemanntallet fra 1520-21 til grunn, så kan man muligens se konturene av et folk som i større grad enn i hvert fall på Nordmøre, var selveiere. Selv om de på 1500-tallet var fattigere enn sine frender i nord.

I en hovedfagsoppgave om skrift og de rettslige forholdene i Telemark i tiden 1300-1450 ser det ut til at eiendomsbrevene i dette distriktet ikke dominerer tallmaterialet i så stor grad som det gjør i Møre og Romsdal.³⁸⁹ Her må man selvfølgelig ta i betraktning kildekritiske spørsmål samt at man må ha i minne at det fra Møre og Romsdal er bevart få diplomer. Likevel kan det ha en viss verdi å se på om man kan finne årsaken til denne forskjellen mellom Telemark og Møre og Romsdal.

Hva kan årsakene være til at det var eiendomsbrev man ser ut til å ha skrevet? Som nevnt overfor så kan eiendomsforholdene på Sunnmøre ha skilt seg ut fra eiendomsforhold ellers i landet. Sunnmøre var som nevnt en utkant langt borte fra byene. By kirkelige gods og krongods var mye lavere her enn ellers. På Nordmøre for eksempel, dominerte de nevnte godseierne i mye større grad.³⁹⁰ Vi har allerede sett at veldig mange av eiendomsbrevene er skrevet på Sunnmøre og siden det var slik at ”vanlige” folk i større grad enn andre steder i landet eide jorda selv måtte det være viktig å beholde dette selveierprinsippet. Man måtte derfor skjerme seg mot at kronen, kirken eller Giske-ætten skulle gjøre krav på eiendommer i distriktet. For de lokale jordeierne måtte det derfor være viktig å få stadfestet at man eide

³⁸⁹ Aronsen 1999, s. 127-144.

³⁹⁰ Sandnes 1981, s.266-268.

jorda, og da stormennene etter hvert la fram skriftlige bevis på at man eide eiendommen, fulgte de vanlige bøndene også etter. Det kan se ut som om man prioriterte skrift der man hadde egeninteresse og at man ikke nødvendigvis skrev der loven påbød det. Det kan altså virke som om kongemakten fikk senere innpass i dette området, enn for eksempel i Telemark.

Hvis man skal gjøre en liten oppsummering fra det foregående så må det bli at det kan se ut som om det var for å stadfeste hjemmelsrett at folk begynte å skrive. I Møre og Romsdal kan det virke som om det var Giske-ætten som ”startet” det hele og så trakk de selv-eiere og andre etter seg.

Strafferett

I det foregående har vi sett på hvordan skrift ble benyttet i saker som tok for seg hjemmelsbrev og om man fulgte kongens påbud om å skrive i slike sammenhenger eller om det var andre årsaker som førte til at bøndene begynte å skriffeste sine hjemler. Vi skal nå se nærmere på hvordan man forholdt seg til skrift i saker av mer strafferettslig karakter enn de vi nettopp har vært innom. Her tenker jeg på brev som har involvert rettssystemet i større grad enn det vi til nå har sett. Jeg tenker her på saker som man ikke kom til enighet om. Vitneprovener vi har om disse uenighetene er brev som forlik, stevninger, arvetvister og domsbrev.(se tabell 4) I hvor stor grad brukte statsmakten skrift i rettslig sammenheng? Kan man ane spor av at man hadde innarbeidet et byråkratisk styre av embetsmenn som var pålagt å dokumentere sin gjerning skriftlig?

Vold og ære

Kong Magnus Lagabøte gjorde en del forandringer i strafferetten. Det skulle blant annet være slutt på blodhevn og sysselmannen skulle reise straffesak og sette dommen i verk.³⁹¹ I mai 1303 fornyet kong Håkon V en skipan gitt av kong Eirik og føyde samtidig til noen nye forordninger. Disse gir inntrykk av et urolig samfunn, blant annet skal det holdes god vakt mot omstreifere og ransmenn. Også alle bestemmelsene gitt i landsloven vedrørende tyveri, og de strenge straffereaksjonene det skulle medføre, tilsier at tyveri var et stort problem. Dette er et saksområde hvor kongen har krav på bøter og den kongelige ombudsmann, med påbudt hjelp av bøndene, er ansvarlig for å hankses med saken. Fattige tyver skulle isteden for bøter få fysisk avstraffelse, i verste fall døden.³⁹² Kongemakten er tydelig opptatt av sine rettigheter, det er derfor satt opp straff for de som selv forliker seg med en tyv uten at kongen får sitt.³⁹³

At vold var utbredt i den tidlige perioden før statsmakten hadde fått kontroll over rettsvesenet, gir de islandske sagaene vitnesbyrd om. I Islendingasaga kan man lese om Urkja Snorreson som ønsket å bygge seg opp en maktbasis på Nordvestlandet. Han hadde imidlertid mistanke om at en av hans frender, Illuge Torvaldsson, ikke var så lojal som Urøkja kunne ønske, og innkalte ham derfor til et møte. Urøkja tok med seg Illuge og to av sine egne menn vekk fra de andre fram møtte. Sagaen forteller videre: *”Urøkja greb fat på Illuge og sagde: ’Nu skal du*

³⁹¹ LL-IV-13 og 17.

³⁹² LL-IX-1,2,3.

³⁹³ LL-IX-3.

få anslagene mod mit liv betalt', og spændte ben for ham og kastede ham om, hvorefter Torarin aflivede ham"³⁹⁴. Historier som dette er det mange av i sagaene, og hvis man velger å tro at samfunnet var så voldsorientert som sagaene gir inntrykk av, ble det i så fall noen forandring i dette volds mønsteret i løpet av middelalderen. La oss se på hva som kom fram av en undersøkelse omkring drapssbrevene i Telemark.

Elisabeth Aronsen har vist at skrift kunne være et middel for å oppnå kontroll med drap. I senmiddelalderen ble skriftbruken satt i system, idet det ble innarbeidet en skriftbasert saksbehandlingsrutine for å administrere tildeling av landsvist til drapsmenn.³⁹⁵ Ordet betydde i praksis: *tillatelse til å oppholde seg i landet*.³⁹⁶ I sin undersøkelse kom Aronsen fram til at landsvistrutinen må ha spilt en forholdsvis stor rolle i Telemark, både for kontroll i drapssaker og for utviklingen av skriftkulturen. En uforholdsmessig stor del av de dokumenterte drapene fra senmiddelalderen foregikk i Telemark.³⁹⁷ I følge Finn Hødnebø ligger totalen for hele landet gjennom perioden 1303-1550/60 på 300 brev.³⁹⁸ Wåge regnet ut at hele 70% av alle bevarte provsbrev fra 1300 og 1400-tallet stammer fra Telemark.³⁹⁹ Landsvistrutinen må altså ha spilt en forholdsvis stor rolle i Telemark, både for kontroll i drapssaker og for utviklingen av skriftkulturen.

Kan landsvistrutinen ha spilt en rolle for kontroll i drapssaker, samt at den kan ha bidratt til utviklingen av skriftkulturen? Fra vårt undersøkelsesområde er det bevart to diplomer som omhandler drap. Ved et drap ble det i Telemark utstedt minst tre brev, nemlig provsbrevet, landsvistbrevet og kvitteringsbrev for boten som ble pålagt. Men fra de drapssakene vi kjenner fra Møre og Romsdal, har vi bare et bevart brev fra begge de to sakene. I 1498 avsier fire lagmenn dom over bøndene på Sunnmøre, som slo i hjel fogden Arild Kane og noen av hans svenner.⁴⁰⁰ I det andre diplommet tilstår Olaf Isaksson at han drepte erkebiskopens tjener Hans Perssøn på Åge Thordssøns gård i Romsdalen, men at dette skjedde i *Daarskab og Drukkenskab og ikke til krænkelse af det mellem hans Herre og Erkebispem indgagne Forlig*.⁴⁰¹ Herren som det her refereres til er Nils Lykke.

³⁹⁴ Islendingasaga 147, s.486-487.

³⁹⁵ Aronsen 1999, s.42-47.

³⁹⁶ KLN: *Landsvist*.

³⁹⁷ Aronsen 1999, s.44.

³⁹⁸ Hødnebø 1991, s.214.

³⁹⁹ Wåge 1990, s.102.

⁴⁰⁰ DN VI nr. 625.

⁴⁰¹ DN VIII nr. 636.

Kan vi ut i fra det lave antall diplomer, som omhandler voldsutøvelse anta at det var lite av dette i Møre og Romsdal, og at landsvistrutinen ikke hadde noen betydning for utbredelsen av skriftkulturen her, slik tilfellet var i Telemark? Begge de to drapene vi i dag har bevart diplomer fra, er drap begått på verdslig og geistlig tjenestemann. Disse to sakene er eksempler på at bøndene kom i berøring med storsamfunnet. At det i disse to sakene finnes bevarte dokumenter, er ikke spesielt overraskende. Rettssaken mot bøndene på Sunnmøre ble ført i Konghelle og det var hele fire lagmenn som avsa dommen. Denne saken var med andre ord høyt prioritert, det såkalte bondeopprøret skulle slås ned. Mange dokument ble nok skrevet i sakens anledning, og mange av de tiltalte bøndene hadde helt sikkert en viss frykt for dette byråkratiet som de ble møtt med av *aktoratet*. Det andre bevarte brevet er som sagt en tilståelse, som nok ikke ble skrevet av gjerningsmannen, men av en statlig ombudsmann. Brevet ble skrevet på Fosen i 1530.⁴⁰² Tilstede under tilståelsen var både Herr Nils Lykke og Fru Ingerd Ottedatter, og drapet skjedde på en gård eid av disse.

Vanlige ”bondedrap” har vi ingen vitnesbyrd om. Var folk i Møre og Romsdal veldig lite voldelig i forhold til ”slåsskjempene” i Telemark eller ble det ikke skrevet i forbindelse med drap på samme måten som i Telemark? Et brev biskop Øystein forfattet i 1395 bekrefter at forholdene var ekstra ille for en del av Telemark sysla, nemlig øvre Telemark. Her tordner han mot bøndene i noen av bygdene. Tilstanden der var verre enn i andre bygder, påstår Øystein.⁴⁰³ Dette brevet har blitt tatt til inntekt for at folk i øvre Telemark var mer voldelig enn andre.⁴⁰⁴

Delvis kan jo dette stemme i en viss periode, men likevel så er det bemerkelsesverdig store forskjeller på antall diplomer bevart i Telemark i forhold til resten av landet. Det kan da ikke bare ha vært mønsterborgere i Møre og Romsdal i middelalderen? Vi ser at blodhevn ble praktisert i bondesamfunnet i Telemark så sent som rundt 1400.⁴⁰⁵ Samfunnsforholdene kunne nok variere en del fra landsdel til landsdel, men man var nok forankret i mye av den samme kulturen. Man kan nok anta at voldsutøvelse var et problem også på Nordvestlandet. Kan det være slik at mange av volds sakene ble behandlet på tinget uten at man fulgte den landsvistrutinen som kongemakten hadde innført? Ble det ordnet opp uten at man skrev? Det

⁴⁰² DN VIII nr. 636

⁴⁰³ DN IX nr.186.

⁴⁰⁴ Bæra, 1967, s.84.

⁴⁰⁵ Aronsen 1999, s. 47.

er i hvert fall vanskelig å se at landsvistrutinen kan ha spilt en like stor rolle for utbredelsen av skriftkulturen for Møre og Romsdal sitt vedkommende, slik det var i Telemark.

Hvis man ikke benyttet seg av skrift under drapssakene hvorfor skulle man da skriftliggjøre i forbindelse med ærekrenkelser? I et diplom datert 8.april 1453 og stedfestet Borgund, kunngjør fire menn at Sæmund Olafsson trekker tilbake de ordene han uttalte i beruset tilstand om Sigurd Thorleifsson:

*”... at their heldho hondom saman Siwrder Thorleifsson ok Sæmunder Olafsson ok vordho their satther ok alsather fore then thalan som Sæmunder hafdhe thalad til Siwrdrh Thorleifsson i hastigh mod ok drykinskap ok i so matha vordho their sather at fornemfder Sæmunder swor thet vidh thet helgha gudz likama som han thok j sith syndugha lif at han viste ey værr medh adhernemfdom Siwrdr en han visse medh sin eigin fadher”.*⁴⁰⁶

Brevet gir ingen opplysninger om Sæmund måtte betale bot for sine uttalelser, så antagelig gjorde han ikke det. At man derfor gikk til det skritt å utferdige brev om saken, er derfor litt underlig sett i lys av de mange sakene man ikke utferdiget brev om. Samtidig så var samfunnsforholdene veldig forskjellig fra dagens og grunnen til at dette ble gjort er nok at man ønsket å avverge en ættefeide. Eller så stolte man ikke nok på Sigurd og ønsket å synliggjøre dette.

Et annet eksempel på at domstolene på 1400-tallet har behandlet æresspørsmål har vi i et diplom skrevet i Bergen 23.juni 1421.⁴⁰⁷ Her ser vi at lagmannen i Bergen dømmer i en sak mellom Jon Sæmundsson, Arnbjørn Sigurdsson og Halvard Erlendsson. Arnbjørn må betale 2 månedsmatsbol i gården *Guden* (Godøen) på Nordre Sunnmøre samt at han må betale 5 kyrlag i landnåm. Halvard må betale 10 kyrlag i bot for overtredelsen. Hvor disse folkene bodde vet vi i utgangspunktet ikke. Selv om Arnbjørn måtte betale bot fra et gårdsbruk på Sunnmøre, er ikke dette ensbetydende med at han hadde tilhold her. Men om dette var sånn at alle de tre involverte parter hadde tilhold på Sunnmøre, hadde altså denne saken om ærekrenkelse havnet hos lagmannen i Bergen.

Hvis vi tar utgangspunkt i at denne saken hadde sitt opphav på Sunnmøre, hva kan da være årsaken til at man ikke greide å komme til noe forlik omkring denne saken. I dag så virker det en smule overilt å lage så stort oppstyr på grunn av skjellsord. Mange av voldshandlingene i Islendiga saga er motivert av hevn. Det er klart at sagaens aktører går langt i å søke

⁴⁰⁶ DN I nr. 824.

⁴⁰⁷ DN II nr.662.

oppreisning gjennom hevn.⁴⁰⁸ Samfunnet forandret seg mye og staten og kirken fikk i høymiddelalderen langt på vei kontroll med privat hevn, men likevel kan det være hevmotiver som gjorde at denne saken ble fremmet for lagmannen i Bergen og ikke ble løst gjennom et forlik på tinget. Å føre saken for domstolene kan ha vært Jons måte å hevne seg på.

Det virker som om rettsapparatet var veldig viktig i middelalderen. Alle samfunnslag ser ut til å ha behov for forliksnemder og domstoler og det ser ut til at de ble brukt i stor utstrekning. Ble det også skrevet ved alle sakene som rettsapparatet behandlet? I hvert fall så er disse to sakene om ærekrenkelse nedskrevet. Den sist nevnte ærekrenkelse-saken er ført for lagmannen i Bergen og de tiltalte måtte betale bøter for sine gjerninger. I det andre tilfellet er brevet kun et bevis for den skadelidte part om at det han er beskyldt for ble trukket tilbake.

Når man skrev i forbindelse med slike overtredelser så blir det vanskelig å konkludere med at man ikke alltid skrev når det gjaldt drapssaker. Det virker på en måte ikke helt overbevisende at man i så alvorlige saker som drap ikke utferdiget brev, mens man var i harnisk over at det ble snakket nedsettende om ens person. Samtidig så er det en iøynefallende forskjell fra vår tid, nemlig at drapssaker i middelalderen normalt bare forfølges som en erstatnings og bøtesak.⁴⁰⁹

Selv om vi har sett at personlig ære nok var av stor betydning, så er det rart at man fra Telemark har så mange kilder på drap, mens i Møre og Romsdal og også andre steder i landet, har relativt få kilder. Det virker i hvert fall som om byråkratiseringen kan ha kommet bedre i gang i Telemark enn i Møre og Romsdal. Kongemaktens intensjoner om å få større kontroll med sitt folk, er det vi ser utslaget av i Telemark. Den store mengden drapssaker i Telemark skyldtes at kongemakten var koblet inn. I Møre og Romsdal synes en å ha klart å straffe og reintegrere drapsmenn uten å kople inn kongen. Dette må ha skjedd i samarbeid mellom kongens ombudsmenn og bondesamfunnet. Dersom bøndene holdt kongens menn utenfor hadde det et par uheldige følger, sett fra kongens synsvinkel. En kunne risikere at feider brøt ut, og kongen fikk heller ikke bøteinntekter når saken ble oppgjort. En ser at kongemakten hadde større kontroll med Telemark enn hva han hadde med Møre og Romsdal. Inntrykket er

⁴⁰⁸Rygg, 1997, kap.2.

⁴⁰⁹ Blom 1992, s.64.

at bondesamfunnet på Nordvestlandet i høyere grad levde sitt eget liv, enn hva bygdene i Telemark gjorde.

Skatt

En kan tenke seg at man også i middelalderen ikke alltid betalte sin skatt med glede. Da som nå fikk det etterspill å la være og du måtte regne med å bli innhentet av offentligheten hvis du ikke betalte. I mars 1347 ser vi at Erling Vidkunson har problemer med å få stevnet en kar ved navn Sigurd Hermundsson Fyrd til møte på Veøya.⁴¹⁰ Erling var sysselmann for Sunnmøre og denne Sigurd har ikke svart leidangsskatt på to år. Et brev som blir skrevet på Giske 11.mars 1347 befaler Sigurd om å dra til Veøya og oppklare dette pinlige faktum.⁴¹¹ Et nytt brev skrevet i Bjarnegård på Veøy 22.mars 1347 viser at Sigurd ikke fant det for godt å møte opp. Selveste herr Erling hadde ventet på ham, men kunne ikke annet enn i vitners nærvær kunngjøre at Sigurd var lovformelig anmodet om å møte, noe han ikke hadde gjort. Erling fungerte i 1323 til 1332 som forstander for riksrådet, såkalt drottsete, under den mindreårige kong Magnus Erikssons styre. Erling Vidkunsson hadde altså i en periode på nesten 10 år vært rikets reelle første mann. Og en slik mann hadde ikke denne Sigurd giddet å møte for å samtale om sine forsømte forpliktelser. Stemningen i Veøy kjøpstad den 22.mars 1347 var muligens noe anspent og herr Erling var kan hende noe kortere i replikken enn på en god dag da undersåttene kjente sin plass og sine plikter.

Som vi ser så ble det utferdiget flere brev omkring denne saken og hvis det var slik at Sigurd bare var en av mange som ikke betalte sin skatt, måtte det ha vært et visst arbeid med disse sakene. Dessverre så kjenner vi ikke omfanget av disse forsøkene på å unndra seg skatt. Antagelig har det ikke vært så enkelt å slippe unna det offentlige slik at en kan anta at det ikke var mange slike saker i året som ble behandlet av en offentlig tjenestemann. Det at flere brev er skrevet i denne saken mot Sigurd gir inntrykk av at en alvorlig forbrytelse er begått.

Tvistemål

Flere trekk ved middelaldersamfunnet gjorde at det kunne oppstå uenigheter i arvesaker. Den korte levealderen førte til langt hyppigere dødsfall med tilhørende arveskifte enn i våre dagers normal familier. Og under epidemier kunne så mange i én familie bli revet bort at det måtte en rettslærd til for å avgjøre hvem som var nærmest i arv.⁴¹² Videre førte det spesielle norske

⁴¹⁰ DN II nr. 279.

⁴¹¹ RN V nr. 917.

⁴¹² Blom 1992, s.64.

partseiersystemet en vanlig gårdbruker nesten uunngåelig opp i rettstvister med slektninger, eller med for eksempel kirken, om parter som var testamentert bort.⁴¹³ På det aller høyeste samfunnsnivå kunne det være svære godskompleks på flyt mellom ættene gjennom giftermål og arv, og følgelig mye å vinne eller tape på et utfall av en retts sak. Nede på vanlig bondenivå, hvor det antagelig var hardt å få endene til å møtes, hadde ingen råd til å gå glipp av litt arvejord eller bli fortrenget fra hogst og fiskerettigheter.

De bevarte kildene fra Møre og Romsdal vitner om at rettslivet var et broket lappeteppe. Som tidligere nevnt kunne alle dagliglivets kontrakter bli inngått uten medvirkning av en offentlig ombudsmann. Og det er vanskelig å få tak på hvordan saksgangen var om noen av disse kontraktene ble bestridt.

I en sak som verserer for rettsapparatet på Sunnmøre i 1523 møter vi 12 lagrettemenn som bevitner at Per Salmundsson er rett odelsmann til *Stadheim* og *Stadheims Fiskehöl*.⁴¹⁴ Sigurd Jonsson gjorde krav på en tredjedel fordi han hadde gitt en avdød mann klær og kost på Giske. Som motytelse for dette mente Sigurd at han hadde rett på godtgjørelse fra mannens arvegods. Dette hadde også Sigurd Jonsson ført inn i sitt register. Sigurd fikk ikke medhold i sitt krav, da avdøde som hadde gitt bort dette var *wanuittugh ok hadhe inghen makt tyl adh giffwe therees arffwegoos saa boort*. Det ble stadfestet at brødrene til denne mannen var de rette arvinger. Formelt avgir de 12 mennene vitnemål om et faktisk saksforhold, men i realiteten kommer de med en kjennelse i en rettstvist.

At arveoppgjør kunne bestrides flere generasjoner senere kunne også skje. Vi ser at ved Fylkestinget på fogdegården Sekkenes i Romsdalen 29.april 1625, ble et pergamentsbrev fra 1449 lagt fram.⁴¹⁵ Seks menn bevitner at de fem mennene som bor på gårdene *Bogge*, *Gubberud* og *Thjöske* var lovlige eiere av 6 øresbol i gården *Bogge* i Eresfjorden. Dette fordi de var etterkommere av de tidligere eierne. En må regne med at noen har stilt spørsmål med arveretten til disse mennene, og dermed ble altså pergamentbrevet fra 1449 lagt fram.

⁴¹³ KLNLM: *Jordeiendom, Byggesl.*

⁴¹⁴ DN XV nr. 196.

⁴¹⁵ DN XI nr. 191.

Hvordan saksgangen var i en eiendomstvist om odelsretten til Aspa på Nordmøre, vet vi ikke, men den havnet i hvert fall hos lagmannen i Nidaros i 1319.⁴¹⁶ Vi møter brødrene Arne og Sigurd som er uenige om hvem som skal arve gården. Aspa hadde tilhørt deres mormor Gjertrud, men Arne hevdet at hun hadde vært under formynderskap under brødrenes foreldre, noe Sigurd nektet for. Det ble avsagt dom om at dersom Arne kunne skaffe vitner på at foreldrene deres var formynderer for mormoren, så skulle arven etter henne behandles etter samme regler som arven etter foreldrene, det vil si at Arne skal ha odelsretten til Aspa, mens Sigurd skal arve gårder som er like gode etter lovlig takst. Dersom Arne ikke kan bevise dette, skal det trekkes lodd om hvem som skal ha Aspa.

Vi har tidligere vært inne på at Aspa var en stor gård med store verdier på 1500-tallet. Sannsynligvis gjelder dette også for 1300-tallet. Det var altså en del å hente for den av brødrene som ble tilkjent gården. Å få avgjort hvem som hadde eiendomsretten til Aspa kan ha vært en langvarig affære. I et stevningsbrev fra 1353 ser vi at kong Magnus stevner Svein på Aspa, Andor i Skarde og korsbrødrene i Nidaros til å møte Sigurd Ottarssøn hos lagmannen i Trondheim.⁴¹⁷ Saken gjelder en tvist om eiendomsretten til gården Lyng i Verdalen. Vi ser at Svein blir omtalt som Svein i Aspa. Hvordan han har kommet til å bli eier av gården vites ikke, men en mulighet er at han kunne ha arvet gården etter Arne eller Sigurd.

Problemet med å si noe sikkert om hvordan forholdene i Møre og Romsdal var i middelalderen, er at kildetilfanget er begrenset. Likevel mener jeg at det er mye som tyder på at byråkratiseringen av rettssystemet i Møre og Romsdal ikke var kommet så langt som for eksempel i Telemark. Muligens var det tilfeldig hvilket rettsapparat man opplevde alt etter som hvilke lensherrer som styrte området. Man kan ane en synlig og markant sysselmann i Erling Vidkunsson, men her kan det også være kildene som spiller oss et puss.

I Telemark var drapssakene det virkeområdet hvor skrift ser ut til å ha blitt mest optimalt utnyttet.⁴¹⁸ For Møre og Romsdal sitt vedkommende er man milevidt fra å kunne dra den samme konklusjonen. Om det virkelig var slik eller ikke kan man ikke gi helt sikre svar på. Her kan det bare bli kvalifiserte gjetninger, og slik kildesituasjonen er i dag, virker det mest sannsynlig at det ikke var slik.

⁴¹⁶ DN XXI nr. 21.

⁴¹⁷ DN III nr. 281.

⁴¹⁸ Aronsen 1999, s.41.

Konklusjon

Vi har i det foregående sett på tre ulike alternativer som skulle forklare årsaken til utbredelsen av skrift i rettsvesenet. Disse alternativene var kongens påbud, at Giske-ætten var pådriverne eller at bøndene var selveiere. For Telemark sitt vedkommende kom Aronsen fram til at det var kongens påbud som var det primære, når det gjaldt å ta i bruk skrift i rettsvesenet, men samtidig så måtte bøndene ha en forståelse av at det var til deres fordel å følge kongens påbud. Som vi har sett så hadde ikke kongen like sterk innflytelse i Møre og Romsdal som han hadde i Telemark. Likevel så var det også for Møre og Romsdal sitt vedkommende en forutsetning for at man tok i bruk skrift i rettsvesenet at kongen hadde innført en lov om å skriftfeste avtaler. Rundt 1340 så ser det ut som om det var en godt innarbeidet rutine å få skriftfestet sine avtaler, selv om vi har sett eksempler på at det i noen tilfeller ikke ble gjort. Dette kan for øvrig ha vært forsøk på å tilegne seg jord man ikke hadde krav på. I saker hvor man så for seg at det ikke ville bli noen som i ettertid gjorde hevd på den jorda man kjøpte/solgte, var det ikke alltid man tok seg bryet med å gjøre avtalen skriftlig. En avtale med vitner tilstede gjorde da nytten like godt. Årsaken til at kongen ønsket å innføre skrift ved kjøp og salg av eiendom var nok å dempe konfliktnivået i befolkningen. Man kunne for øvrig inngå en avtale om salg og brevet kunne skrives en god stund etterpå, muligens hvis det kom til konflikt om den omstridte eiendommen.

Dersom det var kongens påbud som var det primære, ville en vente at en begynte å skriftfeste hjemler i alle sosiale lag og i alle regioner omtrent i samme omfang. Det som skiller Møre og Romsdal fra Telemark var at kongen ikke hadde like stor innflytelse her som i Telemark. Dette gav seg utslag i at Giske-ætten spilte en rolle i utbredelsen av skrift innenfor rettssystemet og verdslig administrasjon generelt. Innflytelsen var sterkest i nordre del av Sunnmøre og sør i Romsdalen, noe de mange diplomene skrevet på Giske/Borgund og Veøy vitner om. Denne innflytelsen stod spesielt sterkt fra den tiden Erling Vidkunsson var sysselmann på Sunnmøre og fram til slutten av 1400-tallet. Det var kongen som innførte loven om skriftliggjøring av avtaler, og i Møre og Romsdal så var det Giske-ætten og deres ombudsmenn som var pådrivere for den nye loven. Både Giskeherrene og -kvinnene på godset kunne lese og denne kunnskapen innehadde også mange av deres ombudsmenn. De skrivekyndige hadde i kraft av sin kunnskap om skrift et overtak på bondestanden som på en måte var nytt. Dette førte nødvendigvis til at de skrivekyndige mennene fikk enda mer samfunnsrett. Det er meget sannsynlig at skrift ble brukt som maktmiddel i tiden etter at den

ble innført. Vi har hørt at titler i samfunnet gav prestisje, at det også var prestisjefyllt å kunne lese og skrive sier seg selv, og at det var enkelte som brukte denne kunnskapen til egen vinning kan man ikke se bort fra. Jeg mener at det var regionale forskjeller i antall skrevne brev i Møre og Romsdal og de regionale forskjellene kan langt på vei forklares med at man på Giske hadde et godskompleks som var enormt stort og herrene på godset var med på å bestemme de administrative rutinene i området, i hvert fall i tiden mellom 1340-1400.

Om det var utbredelsen av selveiende bønder som førte til at man skriftfestet sine avtaler, er det derimot vanskelig å si noe sikkert om. Ut fra undersøkelser som er gjort, blant annet av Kvamme og Sulebust, var det i større grad enn ellers i landet flere selveiende bønder på Sunnmøre. Man var ikke spesielt rik på middelaldergårdene på Sunnmøre, men det kan virke som om det var viktig for disse folkene å eie jorda si selv. Det har ikke vært mulig å si noe om at dette har ført til flere skriftlige kilder i området. Alle jordeiere ville ha interesse av å skriftfeste sine hjemler. En kan derfor anta at denne faktoren ikke har spilt noen stor rolle når det gjelder utbredelsen av skrift i rettsvesenet.

Når det gjelder strafferett må en påpeke at det er et lavt antall brev som er bevart. Selv om det er få kilder man har fra Møre og Romsdal, så får man et inntrykk av at rettsapparatet var veldig viktig også i dette området av landet. Man brukte forliksnemder i saker man var uenige om og der man ikke kom til enighet gjennom disse ble sakene ført for lagmannen i Trondheim eller Bergen.

Vi har sett at man i Telemark har et langt høyere antall vitnesbyrd på vold i samfunnet, enn hva man har fra vårt undersøkelsesområde. Selv om biskopen mente at det var spesielt ille i Telemark, må nok kildetilfanget ta skylden for at middelaldermennesket i Møre og Romsdal framstår som "engler" sammenlignet med sine landsmenn i sør. Samtidig så er det sannsynlig at byråkratiseringen av rettssystemet ikke var kommet så langt i Møre og Romsdal som det var i Telemark. I Telemark synes det å være rutine på at drapssaker ble brakt helt opp til kongens kansler, med utstedelse av en rekke brev. I Møre og Romsdal kan det se ut som en gjorde opp drapssaker uten å la det gå opp til kongen og ved hjelp av muntlige rutiner. Hvordan denne prosedyren har foregått i lokalsamfunnet her, er altså forholdsvis uklart. De faste rutinene som man kan spore i Telemark når det gjelder straffesaker, finnes det altså ikke spor av på samme måte i Møre og Romsdal. Folk i Møre og Romsdal synes å ha godtatt at kongens ombudsmenn spilte en rolle i rettsoppgjørene etter drapssaker, og det kan se ut

som at også bøte-oppgjørene her foregikk etter muntlige prosedyrer. I Telemark kan det synes som at motstanden mot kongelig innblanding har vært større, de ønsket kanskje selv å bestemme om de skulle gjøre opp med kniv eller bøter, og da måtte kongemakten ta i bruk skrift for å stagge dem. Møringene var kanskje ikke snillere når det gjaldt å begå drap eller andre forbrytelser, det gir kildene oss få muligheter for å si noe om, men møringene synes å ha vært snillere når det gjaldt å akseptere at dette ikke skulle føre til feide og at kongens representanter skulle ha et ord med i laget.

5

Skrift i forbindelse med handel?

I de tre forrige kapitlene har vi sett på skrift i forbindelse med enten geistlig eller verdslig administrasjon. For å gjøre bildet av skrift mer komplett har jeg valgt å se nærmere på om man benyttet seg av skrift når man drev handelsvirksomhet. Inngikk man bindende salgssavtaler skriftlig eller foregikk denne kontraktsinngåelsen muntlig? Som vi var inne på i det forrige kapitlet hadde man fått påbud av kongen om å skriftfeste salgssavtaler av litt større karakter. I kjøpebolkens kapittel 11 befales følgende⁴¹⁹.

”Alle de skilord som folk gjør i giftermal og likesaa naar folk kjøper jorder eller bygaarder og for hvert 10 marks kjøp eller mer, da skal begge parter gjøre brev efter sitt kjøp og avtale og nævne de vidner, som var tilstede, stund og sted. Men om de ikke faar indsegl, da gjør de chirographum, og da bærer det vitnesbyrd om deres kjøp, om vitner ikke er til, hva enten saken skal paadømmes for lagmanden eller andre rette dommere i den sak.”⁴²⁰

I Tarangers oversettelse av de befalingene kongen gir, ser vi at det skal lages kontrakter på alle kjøp fra 10 mark og oppover. For å kunne si noe om denne loven ble fulgt i Møre og Romsdal, må vi se nærmere på de handelskanalene som fantes i området i middelalderen.

Tidlig-/ høy middelalder

La oss først se på i hvor stor grad man drev med handel før vi prøver å besvare om man benyttet seg av skrift. Hvis vi vender oss til kaupangene Borgund og Veøy kan vi til en viss grad få svar på hvordan dette foregikk i tidlig middelalder. I Borgund er det funnet rester av utstikker kaier, og bak disse lå opptil 22 meter lange stolpebygninger med gavler mot kaia.⁴²¹ Disse har ikke golv eller ildsted og må helst være beregnet til lager. I kaupang området har

⁴¹⁹ NGL II s. 157.

⁴²⁰ Tarangers oversettelse. Taranger, 1915.

⁴²¹ Herteig 1957, s.421.

man også funnet to båthus.⁴²² Konkrete funn som tyder på handel er vektlodd og muligens også en steinplate med runeinnskrift.⁴²³ Hva slags handel var dette; med andre ord med hvem og med hva? Funn av engelsk og kontinental keramikk kan tolkes som spor etter fjernhandel. Lossius har behandlet de keramikkfunnene som ble gjort i kaupangen i 1954.⁴²⁴ Blant disse dominerer kontinental keramikk på 1100-tallet, mens engelsk keramikk synes å utgjøre storparten på 1200- og 1300-tallet, uten at den kontinentale keramikken forsvinner. Men ut i fra det hun fant om kleberkarimporten til Borgund, hvor en stor del sannsynligvis kom fra Hardanger, regner hun det som sannsynlig at det meste av Borgunds handel gikk om Bergen. Også til Veøy kom keramikk og stentøy som forteller om handel med områder som Tyskland, Baltikum og Øst-England. Baksteheller, kleber og rester etter smievirksomhet forteller at kjøpstedet var integrert i et vareutvekslingsnett som løp langs kyst og dalfører.⁴²⁵

Bevis på variasjonen i utlendingers handel med Norge får vi illustrert tydelig i kong Sverres saga. I sin tale i Bergen i april 1184 sa kong Sverre:

”Vi vil takke alle engelskmenn som kommer hit og fører inn hvete, honning, mel og klær, og vi vil takke dem som har ført hit lerret, lin voks og kjeler. Likedan vil vi nevne dem som har kommet fra Orknøyene, Hjalmland, Færøyene og Island, og alle dem som har ført hit ting vi ikke kan være foruten, og som dette land har nytte av.

Men tyskerne som kommer i store mengder med store skip og planlegger å føre herfra smør og skrei, som det er et stort tap for landet å sende bort, og isteden kommer med vin som folk har lagt seg til å kjøpe, både mine folk og bymennene og kjøpmennene- av den handelen har det kommet mye galt og lite godt, mange folk har mistet livet, noen har fått vanære, eller har blitt såret eller dengt, og alt dette kommer av fylla... de må komme seg bort herfra det forteste de kan, ærendet deres har vært til ugang for oss og riket vårt.”⁴²⁶

Ut i fra de ordene som kong Sverre her bruker kan det virke som om det er en meget omfattende handelsvirksomhet vi har med å gjøre. Selv om man toner ned omfanget ganske betraktelig, kan regne med at det også i Møre og Romsdal har vært drevet med handel, også med utlendinger.

Vi har ingen bevarte diplomer som omhandler handel som kan knyttes opp mot kaupangene i Veøy og Borgund. Skyldes dette fraværet at det ikke ble skrevet i forbindelse med handel i

⁴²² Sulebust 1977, s.112.

⁴²³ Herteig, 1957, s.459 f.

⁴²⁴ Lossius, 1976, s.56 ff.

⁴²⁵ Solli 1999.

⁴²⁶ Sverres saga 1962.

tidlig middelalder? Vi vet at loven kom ikke før på slutten av 1200-tallet og det var nok veldig lite sannsynlig at man skrev handelsavtaler før denne loven trådte i kraft. De store lagerlokalene man har funnet rester av i Borgund tyder på at man muligens har drevet handel med store kvanta av varer. Antagelig har flere kjøp vært på 10 mark eller mer, men likevel så finnes det ikke rester etter handelskontrakter og det mest sannsynlige er at det ikke ble skrevet handelsavtaler så tidlig.

I tidlig middelalder skal man ikke se bort fra at stort sett alle handelsavtaler ble inngått muntlig, uten at man skrev kontrakter på pergament. Det ville helt sikkert gå en tid fra loven var laget av kongen til man tok i bruk en slik lov. Når det gjaldt kontraktsfesting av fast jord involverte denne loven et større antall mennesker, og øvrigheten var representert på en annen måte. Jordeiendommer var noe man skulle betale skatt av, derfor var det viktig for begge parter å få kontraktsfestet en overdragelse. Når det gjelder handelsavtaler så kjente man de kjøpmenn man handlet med. Mange hadde et tillitsforhold til sin handelspartner og et håndtrykk holdt derfor lenge når man skulle bli enig om pris på et vareparti.

Om noen av disse handelskontraktene noen gang ble skriftfestet på pergament så har de ikke hatt store sjanser for å overleve. Hvem skulle ha interesse av å ta vare på en gammel kontrakt om noe stentøy som ble kjøpt for noen år tilbake? Om det i det hele tatt ble skrevet noen slike kontrakter så vil det uansett ikke ha vært noe stort kvantum. Dette virker også rimelig med tanke på at det tok en stund å innarbeide rutiner. Først måtte man bli fortrolig med å skrive på pergament når det gjaldt kjøp og salg av eiendommer, før man gikk til det skritt å skriftliggjøre handelsavtaler.

Muligens så kunne runer ha vært benyttet i en kjøp/salg situasjon i den tidlige delen av middelalderen. Det er bevart runer fra Bergen som inneholder forskjellige mengde- og verdiangivelser, slik at de kan tolkes som mulige handelsregnskaper eller skatteregnskaper eller iallfall opptegetninger i forbindelse med oppgjør av en eller annen art.⁴²⁷ Det er også gjort runefunn i Trondheim som i følge Nedkvitne kan knyttes opp mot en bestemt handelsorganisasjon.⁴²⁸ Det finnes for øvrig ikke gjort noen runefunn på Borgund og Veøy. Ut fra det spinkle kildegrunnlaget blir det vanskelig å si noe om man brukte runer når man drev med handelsvirksomhet i Møre og Romsdal.

⁴²⁷ Seim 1988.

⁴²⁸ Nedkvitne 1989.

I tidlig/høymiddellader ser altså mønsteret ut til å ha vært at en stor del av handelen foregikk ved at bøndene seilte til Veøy/Borgund. Der solgte de til kjøpmenn som i praksis var Bergensborgere, Trondheimsborgere eller lokale stormenn. Disse kan ha brukt runepinner for å gi kvitteringer, merke varene etc. Men de kunne også klare seg uten. Det gjorde de i handelen på Nord-Norge i mange århundrer deretter. Det er ikke funnet noen runepinner som omhandler handel i Møre og Romsdal. Det er dermed ingen indikasjoner på at skrift ble brukt i samband med handel før ca. 1350.

Senmiddelalder

Etter hvert gikk de to kaupangene Veøy og Borgund under. Muligens er Svartedauden en av årsakene, men også det at Hanseatene etablerte seg i Bergen, og deres tørrfiskhandel førte til at omsetningen kom til å finne sted ute på øyene. I Romsdal ble Bud som en kaupang å regne, på Nordmøre fikk Grip tilsvarende betydning. Selv om selve Borgundkaupangen ble borte, var området omkring Borgundfjorden, Borgensund, fortsatt det økonomiske sentrum der. I 1533 var Fosna, det senere Kristiansund, begynt å tre fram.⁴²⁹ Men handelsborgerne satt fremdeles ute på øyene. I 1520 var det ennå bare seks skatteyttere i Fosna, mens det var 48 på Grip og 26 på Veidholmen.⁴³⁰

”Tjodleia” langs kysten var altså det som bandt Norge sammen i gammel tid og spesielt etter at ”fiskeeventyret” hadde begynt. Riksmøtet i Bud beviser det. På to måneders varsel klarte erkebiskop Olav Engelbrektsson å samle folk fra de nordligste og sørligste steder på kysten og fra Østlandet til en beslutningsdyktig norsk herredag i Riddersalen på Bud. Den siste rikssamling i det gamle Norgesveldet. Det skjedde på et tidspunkt da det økonomiske tyngdepunkt var flyttet ut i havkanten på grunn av økende tørrfiskhandel. For Romsdal sitt vedkommende hadde Bud tatt over den posisjon som kaupangen Veøy tidligere hadde hatt.

I hvor stort omfang man drev fiske og fiskehandel i Møre og Romsdal i middelalderen, er det vanskelig å si noe sikkert om. Noen indisier tyder på fiske av relativt stort omfang, et fiske som gikk lenger enn å dekke det lokale behov og byttehandelen med de indre bygdene.⁴³¹ Mot slutten av høymiddelalderen lå etter alt å dømme markedet for bergensfisken i England. Tollregnskaper fra øst-engelske havner i det første tiåret på 1300-tallet gir grunnlag for å

⁴²⁹ Møre og Romsdal. Bygd og by i Norge. 1977, s.228.

⁴³⁰ NRJ I.

⁴³¹ Sulebust 1977. s. 54.

regne med at det årlig gikk minst 1500 tonn tørrfisk dit.⁴³² Nedkvitne har påpekt at ”Englandshandelen” alene ca. 1300 omfattet et fiskekvantum som var ca. 1/3 så stort som hele eksporten til Bergen ca. 1650.⁴³³ England var for øvrig Norges viktigste handelsforbindelse fram til ca.1300, og norske skip var blant dem som oftest gjestet England.⁴³⁴ Etter ca. 1360 etablerer hanseatene seg for fullt i Bergen. Da ser det ut som om de fleste fiskerbøndene sendte sine varer til Bergen slik at fisken fremdeles var deres eiendom da den kom til Bergen. Der ble den overlatt til en hansakjøpmann. Disse hanseatene baserte sin handel fullt ut på skrift, så her ville leveranser av fisk og det de fikk tilbake av importvarer bli ført inn i hansakjøpmannens regnskapsbok.⁴³⁵

Hvem var disse handelsmennene?

Kan vi si noe om hvem som drev handel i Møre og Romsdal? Her kan flere alternativ nevnes - væreiere, selvstendige kjøpmenn og skipperer og/ eller ombudsmenn for større godseiere – uten at det ene utelukker det andre. Samtidig så vet vi at samfunnet var et samfunn av jordherrer og leilendinger. Leilendingenes overskuddsproduksjon ”innbetales” som landskyld, avgifter til verdslige jordherrer, kirken og kongen. Hva ble i så fall igjen av produkter som bønder og fiskere kunne handle fritt med? I gode år kunne det kanskje være litt å handle med, mens det i uår var lite eller ingenting. I dette samfunnet hadde altså den jevne bonde- og fiskerfamilie små muligheter til å delta direkte i noe særlig omfattende handelsvirksomhet. Indirekte var imidlertid deres bidrag meget viktig. De produkter disse familiene betalte i skatter og avgifter gikk ikke bare til underhold av jordherrens familie og tjenestefolk, men mange av disse produktene ble omsatt i et omfattende handelsnettverk innenlands, og når det gjaldt de aller mektigste jordherrer, også utenlands.

Var det ingen fra bonde- og fiskerstanden som drev med handelsvirksomhet? I Norge var det geistligheten som var den største handelsdrivende stand.⁴³⁶ Ofte var det sånn at den fisken som ble fraktet fra Møre og Romsdal til Bergen var fisk som de bofaste hadde innbetalt i skatt, slik at den videre eksporten og salget av fisken var det ofte kirken eller kronen som stod for. Utenom norske sjøfarere fra adel og geistlighet inneholder engelske tollruller navn på flere bergenske rådmenn. For Møre og Romsdal sitt vedkommende kan man anta at fiskefrakten fra området til Bergen for det meste ble besørget av kirken eller kronen. Likevel

⁴³² Helle1995. s. 136.

⁴³³ Nedkvitne 1988, s.355.

⁴³⁴ KLNLM: *Englandshandel*.

⁴³⁵ Nedkvitne 1983, s. 291-296.

⁴³⁶ KLNLM: *Geistlighetens handel*.

så må det vel også ha vært slik at også andre enn kirken har stått for kjøp og salg av fisk i Møre og Romsdal?

Ute på fiskeværet Veien på Nordmøre finner vi herr Jon Ivarsson fra Aspa-ætten.⁴³⁷ Skatten han betaler i 1520 forteller at dette er en rik mann. Summen han betaler forteller at han måtte ha vært den største ”upriviligerte” jordeieren på hele Nordmøre.⁴³⁸ Jon var onkel til Torstein Eiriksson,⁴³⁹ og også han møter vi igjen i skattemanntallet fra 1520. I 1520 skilte Torstein seg fra onkelen sin på minst to måter. Mens Jon og de andre slektingene for det meste gjorde opp for seg med sølv og fisk, kunne Torstein betale omtrent halvparten, 36 ½ mark, i penger. En forklaring på at Torstein satt med så mange penger kan være at han drev en mer utstrakt handelsvirksomhet enn de andre og derfor hadde bruk for kontanter for lettere å kunne slå til når ham kom over et godt kjøp. Denne forklaringen blir styrket av at Torstein er den eneste på hele Smøla som står oppført med ei jekt. Uten tvil må denne ha vært benyttet til å frakte fisk. Ut fra skattemanntallet fra 1520 kan man altså lese at Torstein er en fiskehandler av dimensjoner. De andre kildene fra 1500-tallet stadfester dette inntrykket. I 1531 undertegner Torstein to kjøpsbrev i Bergen; tre år tidligere, i 1528 hadde han også vært i Bergen og gjort det samme.⁴⁴⁰ Brevene fra 1528 og 1531 er begge datert 15. august. Brevene handler om eiendomsoverdragelser og sier ingenting om eventuell handelsvirksomhet. Det ser ut til at Bergenturen i august var en årlig tradisjon for Torstein Eriksson. Dette har nok sin forklaring i at skreifisket var slutt rundt påsketider og da ble fisken hengt opp til tørking. Fisken ble hengende helt fram til juli og først da ble den tatt ned og ført til Bergen for videre transport til markedene i Europa. Det er nok denne Bergensfarten Torstein har tatt del i med jekta si.

Torstein Eriksson har sannsynligvis drevet et vidtfamnende og variert kjøpmannskap. Kan hende hadde han en fot innenfor den store handelsvirksomheten som var knyttet til erkebispesetet også. Særlig fyldige opplysninger foreligger om handelsvirksomheten til erkebiskop Olav Engelbriktsson. Hans regnskapsbok og korrespondanse avslører en handelsmann av stort format. Med tanke på den nære tilknytningen mellom Aspaslekta og

⁴³⁷ Jon Ivarsson er sønnen til Ivar Trondsson av Aspa-ætta. Se for øvrig forrige kapittel.

⁴³⁸ NRJ II s. 59-80.

⁴³⁹ Bjørkvik 1996, s.100-101.

⁴⁴⁰ DN XXI nr. 753, DN XXI nr. 780, DN XXI nr. 781.

erkebispesetet i slutten av katolsk tid⁴⁴¹, er det ikke umulig at for eksempel Torstein kan ha vært erkebispens mann ute i Smølaværene på Nordmøre.

Gav fisket den vanlige fisker og bonde mulighet til å komme seg opp og ut, eller måtte disse slite som ”havtræl” for storkarer som Torstein Eiriksson? Avstanden til kjøpstedene skulle være overkommelig, dessuten så kunne man selge fisken til oppkjøpere, så potensialet for å tjene penger på fiske skulle en tro at det var. Tiendepennigemanntallet fra 1520 kan hjelpe oss med et svar på dette. Hvis vi fortsetter å bruke Smøla som utkikkspost, ser vi at det er flere smølaværinger utenom Aspaslekta som stod seg godt. På Veien gjaldt det Eirik Gundersen, Hågen Olsen,⁴⁴² men også på Odden var det folk som kunne betale for seg og rikest var Oluf Knutsen. Her var også en Asbjørn og Oluf Olsen ”værkakser”. Det er nok ikke noen dristig gjetning at disse fem var innblandet i fiskehandelen. Vi mangler belegg for at disse Møre-kjøpmennene brukte skrift, men vi kan ikke utelukke det. En kan ikke utelukke at lokale stormenn som Torstein Eiriksson har ført regnskap, men det er ingenting som tyder på at han har gjort det, og kan kunne jo klare seg uten.

Aronsen skriver at man også for Telemark sitt vedkommende vet lite om handelsvirksomheten på bygdene i Telemark.⁴⁴³ Men hun sier at det fantes handelsmenn der fordi man finner tilnavn som *hudfat*⁴⁴⁴ samtidig som brynesteinsbruddet i Eidsborg også må ha medført handel. Hun kom i sine undersøkelser fram til at eliten i samfunnet skriftfestet sine handelsavtaler. Og hovedårsaken til at man skrev var å kunne bevise rettigheter til jord eller å ha dokumentasjon på gjeld.⁴⁴⁵ Dette virker naturlig, for i tilfeller der betalingen foregikk ”kontant” ville man ikke se den store nytteverdien med å skrive en avtale. I følge Hamre så er *handarbandet* i gammelnorsk tid den vanlige formen for avtaleinngåelse, men en finner også andre symbolske handlinger som formkrav. Når det gjaldt løsøre, gikk dette for seg på den måten at den nye eieren eller leieren tar hånd om tingen med en gang. Han tar imot pengene eller sølvet med hendene, og så tar han fatt i grima til hesten eller i lenka til trælen.⁴⁴⁶ Det er på bakgrunn av disse opplysningene rimelig å anta at det i sjeldne tilfeller ble skrevet i forbindelse med den handelsvirksomheten som foregikk i Møre og Romsdal.

⁴⁴¹ Se forrige kapittel.

⁴⁴² NRJ II s. 74.

⁴⁴³ Aronsen 1999, s. 142.

⁴⁴⁴ I henhold til Aanund Olsnes var dette et vanlig tilnavn på en handelsmann: Olsnes 1987.

⁴⁴⁵ Sten fra Eidsborg er funnet blant annet i England, Polen, Sverige og Danmark.

⁴⁴⁶ Hamre, Lars 1997, s.9.

Skepsis til skrift?

En annen årsak til at man valgte å la være å skrive, i hvert fall i den første tiden, kan ha vært en generell skepsis til skrift. Vi ser at i England hadde man lenge problem med å overvinne tanken fra antikken om at levende minne var bedre enn skrift.⁴⁴⁷ Dette kan ha sammenheng med at det var en generell skepsis mot nye skikker. Samtidig så vet man at forfalskingene florerte. Særlig ble det laget mange forfalskninger da hjemmelsbrev avløste de gamle formkravene.⁴⁴⁸ Årsaken til dette må ha vært at man ikke hadde så stor respekt for dokumentene som for de tradisjonelle symbolske formkravene. Folk syntes derfor at det var mindre galt å lage falske dokument enn å vitne eller å sverge falsk.

Her til lands kom skrift først i bruk på et tidspunkt da en hadde en lang tradisjon i andre europeiske land, og fra Norge er det ikke så mange vitnesbyrdene man har om uvilje mot å godta skrevne dokument.⁴⁴⁹ I Norge ser det ut som om man fortsatte å bruke de gamle formkravene og skriftfesting ble et tillegg til gammel tradisjon. Skriftfesting ble dermed en ekstra trygghet.

I Norge ser det derfor ikke ut som om årsaken for ikke å skriftfeste ved handelsavtaler bunnet i skepsis til skrift. Det synes heller å være slik at man ikke fant det formålstjenlig å skriftfeste i handelssammenheng og det kan heller ikke ha vært utført noen kontroll fra sentralmaktens side, når det gjaldt å overholde loven om å skriftfeste handelsavtaler .

Konklusjon

I forbindelse med handel av ser det ikke ut til at man har fulgt kongens påbud om å skriftfeste kjøp på over 10 mark. Dette kan ha sin forklaring i at det gikk greit å drive handel uten at man dokumenterte. Ved kontantkjøp så man ikke hensikten med å skrive avtaler og de gamle formkravene man hadde ved kjøp gjorde nytten i fullt monn. I det undersøkte materialet finnes ingen bevarte handelsbrev og spørsmålet er om fraværet av kilder skyldes bevaringsmessige forhold, eller om det ikke ble skrevet handelsavtaler i det hele tatt. En kan være ganske sikker på at man ikke drev utstrakt skriving i tidlig-/høymiddelalder. Da måtte det i tilfelle ha vært runeskrift det var snakk om. Dessverre kan man ikke si noe om det ble drevet en utstrakt bruk av runeskrift i forbindelse med handel, men det er ingenting som tyder på at det har vært slik

⁴⁴⁷ Clanchy 1979, s.294-318.

⁴⁴⁸ Hamre 1997, s.15.

⁴⁴⁹ Hamre 1997, s.17.

Fra senmiddelalderen er det heller ikke bevart noen handelsbrev fra Møre og Romsdal. Pergament var et dyrt materiale og man var nok selektiv med hva man skriftfestet. Det samme behovet for å ha vitnesbyrd om handelen var det heller ikke i samme grad, så lenge det ikke dreide seg om eiendommer som for evig og alltid lå der. Det kan heller ikke dokumenteres at det ble skrevet i forbindelse med den utstrakte fiskehandelen som foregikk i fylket. Likevel så vil det ikke være unaturlig å tenke seg at det kan ha vært skrevet en del i den forbindelsen, men også her er det mangel på kildemateriale og vi kan således ikke få noen sikre svar på hvordan dette i så fall foregikk.

Det virker som om de gamle muntlige formkravene til hvordan en handel skulle inngås, gjorde nytten i fullt monn. Likevel kan det ikke utelukkes at det har vært en mer omfattende bruk av skrift på runer enn det man tidligere har antatt også i senmiddelalderen. Men slik en kan tolke dagens kjente kildemateriale, ble det ikke brukt skrift i noen stor grad i forbindelse med handel i Møre og Romsdal.

Sammenfatning og konklusjon

Utgangspunktet for denne oppgaven var å undersøke drivkreftene bak innføringen av skrift i Møre og Romsdal i middelalderen. Både Clanchy og Aronsen kom fram til at det i henholdsvis England og Telemark var kongemakten som var den viktigste drivkraft. Det ville derfor være fruktbart å undersøke om en i et forholdsvis perifert område som Møre og Romsdal, kom fram til de samme funn. For å kunne gjennomføre denne undersøkelsen i Møre og Romsdal var det viktig å kartlegge hvordan samfunnsstrukturen i området var på denne tiden. Det har vært forsket svært lite på samfunnsoppbygging i dette spesifikke området og for å danne seg et helhetlig bilde av hvilken plass skrift hadde i middelaldermenneskets hverdag, var dette nødvendig.

Det verdslige og geistlige forvaltningsapparatet i fylket var på mange måter likt det vi finner andre steder i landet. På en del områder skiller det seg likevel ut. Det synes å være utpreget for dette fylket at administrasjonen, både verdslig og kirkelig, var så lite skriftbasert. Dette kan nok skyldes at det fantes verken by der kongen pleide å sitte, eller et stort geistlig senter som et bispesete eller kloster i fylket. Dette området på Nordvestlandet ligger også forholdsvis langt fra administrasjonssentrene Trondheim og Bergen og det var derfor slik at man på mange måter måtte ordne opp i konflikter etc. på bygdenivå, uten å dra inn lagmann eller andre øvrighetspersoner. Når det gjelder de ulike ombudsmannsstillingene så har disse vært besatt også i Møre og Romsdal. Unntaket ser ut til å ha vært lensmannsombudet, som det ikke finns spor av på disse kanter. Fylket lå i nesten hele senmiddelalderen under hovedlenet, men ikke slottslenet. Unntaket var Giske-godset som er omtalt som slottslen i 1520.

Jeg har gjennom mine undersøkelser fastslått at skriftbruk gjennom verdslig og geistlig administrasjon ikke kan ha vært drivkrefter i forbindelse med å gjøre skrift allment kjent for folket. Årsaksfaktorene jeg brukte for å finne svar på hvem som kunne være pådrivere i

prosessen med å gjøre skrift allment kjent, var kongens påbud, Giske-ættens tilstedeværelse, samt det at bøndene eide jorda si selv. Jeg kom fram til at Giske-ætten har hatt en stor betydning og innvirkning på det samfunnet de levde i, men det var slik også i Møre og Romsdal at kongens påbud var en klar forutsetning for at man begynte å skriftfeste sine hjemler.

Giske-herrene har hatt stor betydning for sitt omland, og det at man har hatt en så innflytelsesrik slekt i området førte til at man fikk et forsprang når det gjaldt kulturell påvirkning. Det kan være dette forspranget vi ser spor av så sent som på 1700-tallet. Der vi ser at bokmasse og bokskifteprosenten er større på Nordre Sunnmøre enn på Søre Sunnmøre.⁴⁵⁰ Vi ser også at det ser ut til å være en meget stor forskjell på det antall bøker man finner blant jordselvere i de tre fogderiene rundt 1720. Her ser vi at bokskifteprosenten er svært liten på Nordmøre i forhold til antall selvere. Mens den ikke er fullt så lav for Romsdalen sitt vedkommende. Sunnmøre har den største bokskifteprosenten i forhold til selveierjord av de tre fogderiene.⁴⁵¹ Jeg vil holde muligheten åpen for at vi her kan se en langtidsvirkning av den kulturelle påvirkning som folk på Nordre Sunnmøre ble berørt av i sitt samvirke med det store godskomplekset.

Vi har sett at mange av de bevarte brevene fra Møre og Romsdal er skrevet i perioden 1340-1400. Denne perioden sammenfaller med at stormennene på Giske var norsk-ættede, og at de hadde tilhold på godset. Giskeherrene hadde god kjennskap til lover og regler og vi har sett at lese- og skrivekunnskapen blant medlemmene av ætten, var gode. Lesing og skriving var en naturlig ingrediens i dagliglivet. Jeg mener å ha vist at Giske-ætten har hatt en stor innvirkning på det kulturelle livet i området. Disse mennene har ledet an i arbeidet med å få skrevet ned avtaler av alle slag, samt at de har tatt aktiv del i administrasjonen av området, ved at de blant annet har fungert som sysselmenn. Den påvirkningen ser ut til å ha var meget sterk i hundreåret mellom 1300-1400. Det at Giske-ætten har hatt tilhold på Sunnmøre og i søndre del av Romsdalen, gjorde at disse områdene fikk en drivkraft som ønsket å innføre skrift til administrative rutiner, som man manglet i andre deler av Møre og Romsdal. Dette bærer også kildematerialet tydelig preg av. Det er for eksempel for Nordmøre sitt vedkommende et langt mer sparsomt materiale, enn hva man har for Sunnmøre og sør i

⁴⁵⁰ Fet 1995, s.105-107.

⁴⁵¹ Fet 1995, s 114-115.

Romsdalen. Denne tendensen med ulikheter i forhold til lesing og skrift, ser vi holder seg flere hundre år senere.

Dette kan direkte overføres til Goody's tese om at kulturelle forhold kan endre samfunnet. Vi ser at skriftbruk har hatt betydning for den generelle samfunnsutviklingen på Sunnmøre. Folk der har i mange hundreår hatt en større representasjon av mennesker som har vært skriftkulturdeltagere, enn hva man opplever andre steder i fylket. Goody hevder også at skriftkultur skaper sosiale forskjeller, iallfall i en første fase. Og mine funn kombinert med funnene til Jostein Fet, bekrefter dette.

Giske-ætten skrev dokumenter før kongemakten innførte loven om at alle avtaler skulle skriftfestes. Vi kan ikke si noe sikkert om Giske-ætten ville ha gjennomført denne praksisen med å skriftfeste hjemmelsbrev uten at man fikk denne lovbestemmelsen. Vi har ingen bevarte avtaleinngåelser skrevet av Giske-ætten før lovbestemmelsen trådte i kraft. Derimot ser man at man i 1307 og 1309 skrev testament for henholdsvis Margareta Nikolasdatter og Bjarne Erlingsson. Vi kan altså ikke si noe sikkert om folket på Giske hadde tatt i bruk skrift for å dokumentere for eksempel kjøp av eiendom uten at kongen hadde lovpålagt dem å gjøre dette. Det finnes ikke jordebøker bevart fra godset før i 1563, men det er svært sannsynlig at det fantes en jordebok i 1490. Sannsynligheten for at Erling Vidkunsson førte jordebok over sitt gods, er også meget stor. At det ikke finnes jordebøker bevart før etter middelalderens slutt, kan ikke gi støtte til synet om at Giske-ætten nok hadde tatt i bruk skrift uansett om loven hadde påbudt det, eller ikke.

Den virkelige innfallsporten for praktisk/administrativ skriftbruk i fylket var rettsvesenet. Dette skjedde ved at dommer ble nedskrevet og ved at man tok opp vitneprov, men først og fremst ved at domstolene la vekt på skriftlige hjemler ved eiendomstvister. Dermed ble mange om ikke alle som hadde fast eiendom opptatt av å skaffe seg skriftlige hjemler når de kjøpte eller på annen måte skaffet seg eiendom. Dette var altså den store drivkraften for innføringen av skrift i middelalderen.

Det at kongemakten gjennom lovgivning gav "ordre" om at den ønsket at man skulle ta i bruk skrift gir på en måte uttrykk for at man allerede hadde en viss kjennskap til det skrevne ord. En forutsetning for å innføre en slik lov, måtte være at det var en del skrivekyndige mennesker rundt i landet som kunne etterfølge den nye lovbestemmelsen. Med å innføre den

nevnte lovparagrafen må kongemaktens motiv ha vært at man ønsket å redusere konfliktnivået blant folk. Ved å dokumentere noe skriftlig begrenset man den tvil som senere kunne oppstå, om avtalens ordlyd. Samtidig så ble ikke denne loven alltid overholdt. Fremdeles var det mange avtaler som fremdeles ble inngått ved hjelp av de gamle formkravene, men man kan anta at svært mange etter hvert som kongens påbud hadde levd noen hundre år, søkte å skriftfeste sine rettigheter til eiendom.

En annen årsak til at kongen ønsket å innføre denne loven var ønsket om å bygge opp staten ved hjelp av organisering og kontroll. Norge hadde lange tradisjoner på å være et lovregulert samfunn, og innbyggerne var vant til å leve etter et visst strukturelt mønster. Etter hvert som kongemakten selv bygde opp sitt kanselli, og hadde opplevd fordelene med et skriftbasert arkiv, så man de fordelene et slik system hadde. Kongens påbud kunne også bunne i at man ønsket en mer oversiktlig stat.

Samarbeidet mellom prester og verdslige tjenestemenn var ikke så omfattende i Møre og Romsdal, som man ser eksempel på i Telemark. Her må man likevel ta et lite forbehold når det gjelder kildetilfanget, men med dagens kjente kilder kan man altså få inntrykk av at det var slik.

Gjennom min undersøkelse kom jeg fram til at skrift i forbindelse med administrasjon ikke har utgjort noe stort tallmateriale i forhold til de dokumentene som ble skrevet. Dette gjelder både for verdslig og geistlig administrasjon. Vi har sett at både verdslig og geistlig administrasjon fungerte i det rutinemessige muntlig, de eksemplene man har på skrift gjelder spesielle forhold. De viktigste er ekstraskattene, men da så sent som fra Christian II's tid. En kan uansett konkludere med at det ikke ble gjennomført noen utstrakt skriftlig korrespondanse. Antagelig hadde man klare instruksjoner på hvordan man skulle utføre sitt embete, eller så hadde man en stor grad av individuell frihet omkring hvordan man løste de enkelte arbeidsoppgaver.

Mye av kommunikasjonen mellom sentralmakten og det lokale administrasjonsapparatet foregikk gjennom hele middelalderen muntlig. Kommunikasjonen disse imellom har ikke båret preg av å være omfattende når det gjelder å skrive til administrasjonsformål. Vi har sett at man ikke benyttet skrift når man skulle gi befalinger og instruksjoner av kortvarig rekkevidde når man utførte daglige administrative rutiner. Til administrasjonsformål var det jordebøker

som først ble skrevet av både kirken og kongen. Dette var naturlig da det var jordeiendommer som gav de største inntektene gjennom at det ble betalt landskyld. Når det gjelder de regnskap som ble ført så ser det ikke ut til at sentralmakten førte nominelle regnskap over andre inntekter enn ekstraskattene, og hvor langt tilbake i tid denne skriftfestingen av nominelle regnskaper går, vites ikke. Med vekt på dagens kjente kilder så ser det ut som om denne formen for regnskapsførsel oppstod da bøndene i begynnelsen av 1500-tallet ble pålagt ekstraskatter for å finansiere kongens krigførsel. Som sentralmakten hadde også kirken behov for å føre regnskap over skatter og avgifter den hadde krav på. Når det gjaldt ekstraskattene, så var det også slik for kirken, at det var behov for å føre regnskap over disse.

Selv om Giske-ætten har hatt en klar rolle med å spre den nye kulturen i distriktet, så ville dette nokså sikkert ikke ha skjedd uten at kongens lov hadde trådt i kraft. En kan se det slik at kongens påbud var viktig for at man i det hele tatt skulle ta i bruk skrift, samtidig så har vi sett at kongens påbud ikke alltid ble fulgt. Årsaken til at man skrev kan derfor ikke bare forklares ut i fra kongen påbud om å skriftfeste avtaler. I Møre og Romsdal ser det ut som om det har vært en bestemt gruppe jordeiere, Giske-ætten, som begynte å skaffe seg skriftlige hjemler, og på den måten tvang de andre til å følge opp. Drivkraften overalt var den kongelige lovgivningen som først og fremst virket gjennom visse sentra for elitekultur som bispeseter, klostre og kongsgårder. Disse befant seg selvsagt først og fremst i byer, men det ser ut som om også stormannssetet på Giske kunne fungere på samme måten. Dette var nok en faktor som gjorde at man ønsket å få sin hjemmel stadfestet, og da kunne et dokument være godt å ha. Folk hadde opplevd mange feider i forbindelse med at man var uenig om hvem som eide hva, og man kunne derfor se nytten av å ikke bare ta i bruk de gamle formkravene. Vi har sett at bøndene på Sunnmøre var selveiere i større grad, enn sine frender i de to andre fogderiene, selv om hver enkelt selveier på Sunnmøre var fattigere. Det har ikke latt seg gjøre å si noe sikkert om bøndene på Sunnmøre skrev fordi de var selveiere. Dette spørsmålet forblir ubesvart. Men vi vet at dette kan ha vært en årsak som har virket inn i på det samlede bilde over lese- og skrivekunnskapen i Møre og Romsdal i middelalderen. Det som for øvrig er forholdsvis sikkert, er at ætten som hadde tilhold på Giske hadde stor innvirkning på skriftkulturen i området. Den førte til at mennesker som levde i samtiden kom i kontakt med skriftkulturen og fikk ved dette nye kulturelle impulser, og Giske symboliserer jo også, iallfall i perioder, kongens makt i Møre og Romsdal.

Vedlegg 1: Kart over dagens Møre og Romsdal

(Kilde: Aschehoug og Gyldendals Store Norske Leksikon, Kunnskapsforlaget, Oslo 1988)



Vedlegg 2: Geistlig administrativ korrespondanse

Antall	Kilde	År	Innhold
1	RN II nr.286	1280	ekskommunikasjon
2	DN II nr.68	1303	provent
3	DN XV nr.1	1308	testament
4	DN III nr.137	1324	provent
5	DN IV nr.165	1325	bordhold
6	DN II nr.161	1327	provent
7	RN IV nr.900	1332	testament
8	DN XVIII nr.11	1331	avlat
9	DN II nr.248	1342	testament
10	DN I nr.294	1345	avlat
11	RN-VI-1377	1377	pålegg/skatt
12	DN II-s389	1387	Testament
13	DN V nr.630	1433	pålegg/skatt
14	DN V nr.631	1433	pålegg/skatt
15	DN V nr.632	1433	pålegg/skatt
16	DN V nr.633	1433	pålegg/skatt
17	DN V nr.634	1433	pålegg/skatt
18	DN X nr.249	1475	pålegg/skatt
19	DN XVI nr.368	1522	bordunderhold
20	DN XIV nr.551	1526	privat
21	DN VIII nr.585	1528	privat
22	DN V nr.1056	1529	privat
23	DN VIII nr.658	1531	kunngjøring

Vedlegg 3: Brev som gjelder jurisdiksjon (gavebrev, arveoppgjør, domsbrev, forlik, stevninger og provsbrev)

Gavebrev

Ant.	Kilde	År	Utstedt	Fogderi
1	DN III nr. 57	1303	Nidaros	N
2	DN II nr. 120	1314	Bergen	N
3	DN II nr. 323	1354	Nes	R
4	DN III nr. 490	1390	Sogge	R
5	DN II nr. 888	1473	Nidaros	N
6	DN I nr. 925	1479	Rindal	N
7	DN II nr. 971	1492	[Opdal]	N
8	DN V nr. 976	1497	Aure	N
9	DN II nr. 1111	1533	Bud	R

8	DN I nr. 824	1453	Borgund	S
---	--------------	------	---------	---

Arveoppgjør

Ant.	Kilde	År	Utstedt	Fogderi
1	DN I nr. 284	1343	Gryting	S
2	DN I nr. 690	1423	Folkestad	S
3	DN II nr. 777	1447	Romsdal	R
4	DN XI nr. 191	1449	[Romsdalen]	R
5	DN XI nr. 246	1480	Frei	N
6	DN XI nr. 295	1513	Grip	S
7	DN II nr. 1048	1515	Grøtten	R
8	DN II nr. 1054	1516	Malnes	S

Stevninger

Ant.	Kilde	År	Utstedt	Fogderi
1	RN V nr. 917	1347	[ukjent]	S
2	DN II nr. 279	1347	Giske	S
3	DN II nr. 280	1347	Veøy	R
4	DN III nr. 281	1353	Trondheim	N
5	DN I nr. 706	1425	Giske	S

Domsbrev

Ant.	Kilde	År	Utstedt	Fogderi
1	DN I nr. 117	1308	Bergen	S
2	DN XXI nr. 21	1319	Nidaros	N
3	DN II nr. 585 ⁴⁵²	1405	Giske	S
4	DN VI nr. 625	1498	Konghelle	S

Provsbrev

Ant.	Kilde	År	Utstedt	Fogderi
1	DN II nr. 43	1298	Nidaros	S
2	DN IX nr. 108	1338	Bergen	N
3	DN IX nr. 108	1338	Bergen	N
4	DN II nr. 661	1421	Borgund	S
5	DN I nr. 699	1424	Nidaros	R
6	DN III nr. 683	1426	Rjod	R
7	DN XVIII nr. 55	1429	Vågøen	R
8	DN IX nr. 402	1490	Veøy	R
9	DN XII nr. 267	1500	Aspa	N

Forlik

Ant.	Kilde	År	Utstedt	Fogderi
1	DN II nr. 172	1329	Bergen	S
2	DN V nr. 124	1338	Volda	S
3	DN XVIII nr. 16	1344	[Sunnmøre]	S
4	DN II nr. 306	1350	Giske	S
5	DN I nr. 338	1353	Giske	S
6	DN IV nr. 465	1367	Volda	S
7	DN X nr. 167	1439	Veøy	R

⁴⁵² Vidisse av DN II nr. 580

Vedlegg nr 4. Hjemmelsbrev –
geografisk spredning (**kjøp, salg,
makeskifter, kvitteringer**)

Nr.	DN	ÅR	Utstedt	Fogderi
1	DN III nr. 147	1327	[ukjent]	R
2	DN III nr. 161	1331	Bergen	S
3	DN IX nr. 105	1336	Vågøy	R
4	DN I nr. 250	1338	Borgund	S
5	DN XXI nr. 70	1343	Nidaros	R
6	DN I nr. 285	1343	Veøy	R
7	DN XVIII nr. 16	1343	[ukjent]	S
8	DN V nr. 171	1344	Giske	S
9	DN I nr. 326	1352	[ukjent]	S
10	DN XXI nr. 88	1355	Veøy	R
11	DN II nr. 333	1356	Bergen	S
12	DN IV nr. 386	1357	[Tingvoll]	N
13	DN I nr. 361	1358	Veøy	R
14	DN XXI nr. 101	1360	[Veøy]	S
15	DN III nr. 325	1362	Sylte	R
16	DN I nr. 379	1363	Giske	S
17	DN II nr. 377	1363	Giske	S
18	DN III nr. 341	1364	Veøy	R
19	DN XVIII nr. 25	1368	[Veøy]	R
20	DN III nr. 399	1375	Veøy	R
21	DN XI nr. 52	1375	[Romsdal]	R
22	DN IX nr. 174	1380	Sunndalen	N
23	DN III nr. 463	1385	Ørsta	S
24	DN III nr 469	1385	Kornstad	N
25	DN III nr. 470	1386	[Sunndal]	N
26	DN III nr. 490	1390	Sodger	R
27	DN XXI nr. 191	1395	Veøy	R
28	DN XXI nr. 202	1397	Veøy	R
29	DN XXI nr. 216	1400	Aukra	R
30	DN XXI nr. 217	1400	Øre	N
31	DN VIII nr. 232	1403	Ulstein	S
32	DN X nr. 117	1412	Stavik	R
33	DN II nr. 639	1416	Bergen	S
34	DN IX nr. 232	1422	Stangvik	N
35	DN III nr. 680	1425	Medalheim	S
36	DN VI nr. 428	1427	Ulvestad	S
37	DN VIII nr. 282	1428	Bogge	R
38	DN I nr. 724	1429	Borgund	S
39	DN X nr. 166	1438	Veøy	R
40	DN III nr. 800	1448	Øvrebø	R
41	DN V nr. 758	1449	Veøy	R

42	DN XI nr. 202	1455	Sylte	N
43	DN VIII nr.361	1456	Øydal	R
44	DN X nr. 224	1461	Sporsem	N
45	DN V nr. 849	1464	Bud	R
46	DN XVIII nr. 86	1466	Borgund	S
47	DN IV nr. 970	1471	Aspa	N
48	DN III nr. 966	1488	Veøy	R
49	DN I nr. 966	1490	Giske	S
50	DN XI nr. 268	1494	Nerland	R
51	DN II nr. 980	1494	Giske	S
52	DN I nr. 983	1495	Borgund	S
53	DN I nr. 984	1495	Giske	S
54	DN II nr. 986	1495	Myklebostad	S
55	DN XV nr. 119	1496	Mo(Ørsta)	S
56	DN I nr. 990	1497	Veøy	R
57	DN XV nr. 124	1499	Honnestad	N
58	DN III nr. 1009	1499	Veøy	R
59	DN XI nr. 276	1500	Romsdal	R
60	DN I nr. 1011	1504	Nidaros	N
61	DN XI nr. 282	1504	Veøy?	R
62	DN XI nr. 440	1526	Synes	S
63	DN XXI nr. 753	1528	Bergen	N
64	DN XXI nr. 781	1531	Bergen	N
65	DN XXI nr. 78	1531	Bergen	N

Vedlegg 5: Hjemmelsbrev kategorisert etter utsteder

Antall	Geistlig	Stormenn	Bønder/andre
1	DN IX nr. 105	DN II nr. 639	DN XXI nr. 191
2	DN II nr. 469	DN II nr. 800	DN XVIII nr. 16
3	DN I nr. 1011	DN I nr. 326	DN XXI nr. 88
4		DN II nr. 84	DN I nr. 361
5		DN V nr. 171	DN III nr. 325
6		DN I nr. 285	DN III nr. 341
7		DN II nr. 1111	DN III nr. 399
8		DN IV nr. 386	DN XI nr. 52
9		DN I nr. 379	DN VI nr. 428
10		DN I nr. 380	DN VIII nr. 282
11		DN III nr. 490	DN V nr. 758
12		DN II nr.986	DN XI nr. 202
13		DN I nr. 983	DN III nr. 147
14		DN I nr.984	DN I nr. 250
15		DN I nr.966	DN XXI nr. 70
16		DN II nr. 980	DN XXI nr. 101
17		DN XI nr. 276	DN IX nr. 174
18		DN IV nr. 970	DN III nr. 463
19		DN XXI nr. 753	DN VIII nr. 232
20		DN XXI nr. 781	DN III nr. 680
21		DN XXI nr. 78	DN I nr. 724
22		DN III nr. 161	DN XXI nr. 202
23		DN II nr. 333	DN VIII nr. 361
24		DN XVIII nr. 25	DN X nr. 224
25			DN XI nr. 440
26			DN X nr. 166
27			DN III nr. 966
28			DN V nr. 849
29			DN XI nr. 282
30			DN XV nr. 124
31			DN III nr. 1009
32			DN I nr. 990
33			DN XV nr. 119
34			DN XI nr. 268
35			DN XVIII nr. 86
36			DN XXI nr 216, 216
37			DN XXI nr. 217
38			DN III nr. 470
39			DN X nr. 117
40			DN IX nr. 32

Vedlegg 6: Titulerte lagrettemenn gjengitt alfabetisk

Ant.	Kilde	År	Navn	Brev utstedt	Fogderi
1	DN-I-984	1495	Anbyrn Asserssøn	Giske	Romsdal
2	DN-XV-196	1523	Andirs Juarson	Haram	Sunnmøre
3	DN-XV-196	1523	Arne Joonson	Haram	Sunnmøre
4	DN-X-167	1439	Awdon Arnasson	Veøy	Romsdal
5	DN-II-1054	1516	Bord Jonson	Malnes	Sunnmøre
6	DN-II-986	1495	Bordh Jonssøn	Myklebostad	Sunnmøre
7	DN-I-983	1495	Baardh Ionson	Borgund	Sunnmøre
8	DN-X-167	1439	Biorn Kolbeinsson	Veøy	Romsdal
9	DN-V-849	1464	Biorn Toresson	Bud	Romsdal
10	DN-III-800	1448	Eiriker Alfson	Øvrebø	Romsdal
11	DN-II-1054	1516	Eleff Siwrðson	Malnes	Sunnmøre
12	DN-XI-295	1513	Ellend a Strand	Grip	Nordmøre
13	DN-V-976	1497	Peders Endridzsson	Aure	Nordmøre
14	DN-II-1054	1516	Engilbricht Knwdson	Malnes	Sunnmøre
15	DN-II-1054	1516	Engilbrict Ywarson	Malnes	Sunnmøre
16	DN-III-966	1488	Erik Halstenson	Veøy	Romsdal
17	DN-V-849	1464	Erik Torbiornsson	Bud	Romsdal
18	DN-XV-196	1523	Erlend Baardheson	Haram	Sunnmøre
19	DN-XV-196	1523	Frans Peerson	Haram	Sunnmøre
20	DN-II-777	1447	Fridyker Jonsson		Romsdal
21	DN-V-849	1464	Giwrð Olaffson	Bud	Romsdal
22	DN-III-800	1448	Gudleæyker Sueinsson	Øvrebø	Romsdal
23	DN-X-166	1438	Gunnar Halkelson	Veøy	Romsdal
24	DN-X-167	1439	Gunnar Halkielsson	Veøy	Romsdal
25	DN-XI-295	1513	Gwnner Fridecsson	Grip	Nordmøre
26	DN-III-966	1448	Haldor Sigurdson	Øvrebø	Romsdal
27	DN-IX-232	1422	Haluarder Guttormsson	Stangvik	Nordmøre
28	DN-XI-295	1513	Herman j Aspe	Grip	Nordmøre
29	DN-XV-196	1523	Howaard Toreson	Haram	Sunnmøre
30	DN-IX-402	1490	Hugleg ?	Veøy	Romsdal
31	DN-XV-196	1523	Jetmund Halkeelson	Haram	Sunnmøre
32	DN-XI-295	1513	Jon Ellendsson	Grip	Nordmøre
33	DN-IX-402	1490	Jon Eriksson	Giske	Romsdal
34	DN-II-1054	1516	Jon Nilson	Malnes	Sunnmøre
35	DN-X-166	1438	Jon Pederson	Veøy	Romsdal
36	DN-X-167	1439	Jon Pederson	Veøy	Romsdal
37	DN-II-971	1492	Joon Jwærson		Nordmøre
38	DN-III-800	1448	Josthein Thorerson	Øvrebø	Romsdal
39	DN-II-777	1447	Juarsson Fridyker		Romsdal
40	DN-II-980	1494	Jwer Eleffsøn	Giske	Sunnmøre
41	DN-X-167	1439	Jwar Ogmundhsson	Veøy	Romsdal
42	DN-IX-402	1490	Jwar Siwardson	Veøy	Romsdal
43	DN-XV-196	1523	Kaalbeen Eerlendsson	Haram	Sunnmøre
44	DN-I-983	1495	Kaaræ Torkelson	Borgund	Sunnmøre
45	DN-II-1054	1516	Kore Torelson	Malnes	Sunnmøre
46	DN-XV-196	1523	Moons Hogleekson	Haram	Sunnmøre
47	DN-XV-196	1523	Olaaff Dyreson	Haram	Sunnmøre
48	DN-XV-196	1523	Olaaff Olaffson	Haram	Sunnmøre
49	DN-I-984	1495	Olaff Olsson	Giske	Sunnmøre
50	DN-IX-402	1490	Olaf Haluardson	Veøy	Romsdal
51	DN-XV-196	1523	Olaff Clemmytson	Haram	Sunnmøre
52	DN-III-800	1448	Olafuer Erlandzson	Øvrebø	Romsdal
53	DN-XI-295	1513	Oleff Philpusson	Grip	Nordmøre

54	DN-II-1054	1516	Orm Jonson	Malnes	Sunnmøre
55	DN-II-777	1447	Pall Haldorsson		Romsdal
56	DN-II-1054	1516	Peder Erlandson	Malnes	Sunnmøre
57	DN-II-986	1495	Pedher Anbiornsson	Myklebostad	Sunnmøre
58	DN-II-986	1495	Pedher Jffuersøn	Myklebostad	Sunnmøre
59	DN-II-1054	1516	Peder Ywarson	Malnes	Sunnmøre
60	DN-XI-295	1513	Peder Scrifwere	Grip	Nordmøre
61	DN-IX-232	1422	Radwger Jonsson	Stangvik	Nordmøre
62	DN-IX-402	1490	Roe Rooeson	Veøy	Romsdal
63	DN-V-849	1464	Rolff Biornsson	Bud	Romsdal
64	DN-II-777	1447	Sigurder Endridason		Romsdal
65	DN-IX-232	1422	Sigwrder Styrkarsson	Stangvik	Nordmøre
66	DN-II-777	1447	Simon Villialmsson		Romsdal
67	DN-XV-124	1499	Siwar Ericson	Surndal	Nordmøre
68	DN-II-777	1447	Styrkar Juarsson		Romsdal
69	DN-XV-196	1523	Suen Joonson	Haram	Sunnmøre
70	DN-X-166	1438	Swæin Pæderon	Veøy	Romsdal
71	DN-I-966	1490	Thideman Jonsson	Giske	Romsdal
72	DN-X-166	1438	Thollæifur Eriksson	Veøy	Romsdal
73	DN-II-86	1495	Torsten Jonsson	Myklebostad	Sunnmøre
74	DN-I-983	1495	Thorstin Ioonson	Borgund	Sunnmøre
75	DN-II-1054	1516	Tollek Ywarson	Malnes	Sunnmøre
76	DN-V-849	1464	Toral Toresson	Bud	Romsdal
77	DN-II-1054	1516	Torfind Ericson	Malnes	Sunnmøre
78	DN-II-777	1447	Thorkiell Benditzson		Romsdal
79	DN-X-167	1439	Thorkiel Petherson	Veøy	Romsdal
80	DN-II-1054	1516	Ywar Keng	Malnes	Sunnmøre
81	DN-II-971	1492	Øystein Ellingsson		Nordmøre

Vedlegg: 7 Bevarte diplomer skrevet av Giske-ætten ⁴⁵³

Korrespondanse til Bjarne Erlingsson

Ant	Kilde	År	Utstedt	Fra	Innhold
1	RN II nr. 266	1280-1281?	Bergen?	Kong Eirik M	Fullmakt
2	RN II nr. 286	1280-1281?	Nidaros?	Erkebiskop Jon	Ekskommunikasjon
3	RN II nr. 614	1290	Nidaros?	Erkebiskop Jørund	Stevning ⁴⁵⁴
4	DN XIX nr. 394	1294	Westminster	Kong Edvard I	Leidebrev
5	DN XIX nr. 409	1297	Westminster	Kong Edvard I	Leidebrev
6	DN II nr. 43	1298	Nidaros	Audun, Bård og Alf	Eiendomsbrev ⁴⁵⁵

Korrespondanse fra Bjarne Erlingsson

Ant	Kilde	År	Utstedt	Til	Innhold
1	RN II nr. 283	1280-1281?	Bergen?		Kunngjøring
2	RN II nr. 354	1284	Wales		Kunngjøring
3	RN II nr. 355	1284	Wales		Traktatstadfestelse
4	RN II nr. 380	1285	?	Kong Edvard I	Privat
5	RN II nr. 944	1298?	København		Traktat
6	DN III nr. 56	1303	Nidaros		Domsbrev
7	DN XII nr. 41	1306	Bergen		Vitnebrev
8	RN III nr. 388	1307	Oslo		Domsbrev
9	DN I nr. 110	1307	Bergen	Jon Koll	Påbud
10	DN XV nr. 1	1309	Bergen		Testament
11	DN II nr. 93	1309	Bergen		Vitnebrev
12	DN II nr. 114	1312	Inverness	Robert Bruce	Traktat
13	RN III nr. 789	1312	Inverness		Stadfestelseskontrakt
14	DN II nr. 111	1313	Kirkwall	Robert Bruce	Kvittering

Korrespondanse vedrørende Bjarne Erlingsson

Ant	Kilde	År	Utstedt	Innhold
1	DN IV nr. 64	1273	Bergen	Forlik
2	DN II nr. 65	1277	Tønsberg	Forlik
3	DN XIX nr. 300	1281	Bergen?	Avtale
4	DN XIX nr. 305	1281	Roxburgh	Traktat
5	DN XIX nr. 311	1284	Bergen	Fullmaktsbrev
6	DN XVII nr. 880	1285?	Perugia?	Klagebrev
7	DN III nr. 24	1287	Tønsberg	Vernebrev
8	RN II nr. 503	1288	Tønsberg	Kunngjøring
9	DN XIX nr. 417	1288-1289?	Yarmouth?	Klagebrev
10	RN II nr. 557	1290?	?	Traktat
11	RN II nr. 625	1290-1291?	?	Bekreftelse ⁴⁵⁶
12	DN III nr. 30	1291	Nidaros	Kunngjøring
13	RN II nr. 790	1295	Hindsgavl	Traktat
14	DN III nr. 39	1297	Tautra	Forlik
15	RN II nr. 945	1298	?	Leidebrev
16	DN I nr. 92	1300	Öckerö	Gave- og privilegiebrev

⁴⁵³ Oversikten avsluttes med Sigurd Jonssøns om døde i 1453. Sigurd fikk dom på at godset tilhørte han og søskene, men det gikk lang tid før han i praksis fikk overtatt godset. Arvestriden og de uklare eieforholdene på godset i den senere delen av middelalderen, er derfor årsaken til at oversikten over skrevne diplomer avsluttes med Sigurd Jonssøn.

⁴⁵⁴ Brevet er sendt til Giske

⁴⁵⁵ Innholdet i brevet er kunngjort til folket på Sunnmøre

⁴⁵⁶ Brevet er skrevet av sira Lodin i Vigra på Sunnmøre og sira Birkebein. De skriver at de har vist B. Erlingsson stevningen fra erkebiskopen (RN II nr. 614) og formant han i nærvær av gode menn å reise nordover til den 22. februar. En kan slutte av brevet at de to geistlige har tatt kontakt med B. Erlingsson mens han holdt til på Giske.

17	RN III nr. 53	1302	Oslo	Rettarbot
18	DN XII nr. 39	1304?	Bergen	Kunngjøring
19	RN III nr. 227	1305	Kolsätter	Forliksavtale
20	DN II nr. 82	1306	Bergen	Proventavtale
21	DN III nr. 64	1306	Bergen	Vitnebrev
22	DN XIX nr. 456	1306-1307?	?	Klage
23	DN NN nr. 82	1306	Bergen	Proventavtale
24	DN II nr. 88	1307	Bergen?	Makeskiftebrev
25	DN IX nr. 79	1308	Bergen	Leidebrev
26	DN IX nr. 82	1309	København	Fredstraktat
27	RN III nr. 651	1310	Marstrand	Vitnebrev
28	RN III nr. 664	1310	København	Erklæring
29	RN III nr. 864	1302-1313?	Bergen	Byvedtekter
30	RN III nr. 866	1313	Avaldsnes	Skipan
31	DN I nr. 141	1314	Nidaros	Kvittering

Korrespondanse fra Margreta Nikolasdatter

Ant.	Kilde	År	Utstedt	
1	RN III nr. 431	1307?	?	Testament

Korrespondanse vedrørende Margreta Nikolasdatter

Ant.	Kilde	År	Utstedt	Innhold
1	DN II nr. 88	1307	Bergen?	Makeskiftebrev
2	DN XV nr. 1	1309	Bergen	Testament

Korrespondanse fra Vidkunn Erlingsson

Ant.	Kilde	År	Utstedt	Innhold
1	RN II nr. 354	1284	Wales	Kunngjøring
2	RN II nr. 355	1284	Wales	Stadfesting
3	DN XIX 314	1285?	Bergen	Privat
4	RN II nr. 634	1291?	Ikke nevnt	Supplikk

Korrespondanse vedrørende Vidkunn Erlingsson

Ant.	Kilde	År	Utstedt	Innhold
1	DN XIX nr. 311	1284	Bergen	Fullmaktsbrev
2	DN V nr. 14	1285	Bergen?	Instruks
3	DN I nr. 79	1291	Orvieto	Mandat
4	RN II nr. 790	1295	Hindsgavl	Traktat
5	DN I nr. 92	1300	Öckerö	Gave- og privilegiebrev

Korrespondanse fra Gyrid Andresdatter

Ant.	Kilde	År	Utstedt	Innhold
1	RN II nr. 634	1292?	?	Supplikk

Korrespondanse vedrørende Gyrid Andresdatter

Ant.	Kilde	År	Utstedt	Innhold
1	DN I nr. 79	1291	Orvieto	Mandat
2	DN II nr. 93	1309	Bergen	Vitnebrev ⁴⁵⁷

⁴⁵⁷ I dette brevet ser vi at Gyrid Andresdatter avla regnskap til sin brorsønn Gregorius Andressons ombudsmann. Dette gjorde hun fordi hun hadde bestyrt godset hans som lå på Jæren og i Sogn og Fjordane. Hun gjør rede for inntekter og utgifter, og vi ser at hun blant annet har kjøpt et par gårder etc. Om hun har avlagt regnskapet skriftlig sies det ingenting om, men ting kan tyde på at dette ble gjort muntlig. Dette fordi det ble utferdiget vitnebrev om at hun avla regnskap og om hun selv hadde avlagt regnskapet skriftlig, ville det nok ikke blitt utferdiget vitnebrev om saken.

Korrespondanse vedrørende Elin Toresdatter

Ant.	Kilde	År	Utstedt	Innhold
1	DN VIII nr. 95	1337?	Bergen?	Privat ⁴⁵⁸
2	DN VIII nr. 107	1338	Bergen	Privat
3	DN VII nr. 150	1338	Bergen	Privat
4	DN I nr. 73	1338	Bergen	Vitnebrev
5	DN VIII nr. 114	1338	Bergen?	Privat
6	DN VIII nr. 116	1338?	Bergen	Privat
7	DN VII nr. 165	1339	Bergen	Privat
8	DN VIII nr. 123	1339	Bergen	Privat
9	DN VIII nr. 125	1340	Bergen	Privat
10	DN VIII nr. 127	1340?	Bergen	Privat
11	DN VIII nr. 137	1341?	Bergen	Privat
12	DN VIII nr. 144	1341?	Bergen	Privat
13	DN II nr. 279	1347	Giske	Stevning

Korrespondanse til Elin Toresdatter

Ant.	Kilde	År	Utstedt	Fra	Innhold
1	DN VI nr.174	1345	Avignon	Pave Clemens	Skrifteprivilegium
2	DN VI nr. 175	1345	Avignon	Pave Clemens	Skrifteprivilegium

Korrespondanse fra Elin Toresdatter

Ant.	Kilde	År	Utstedt	Innhold
1	DN IV nr. 359	1352	Oslo	Testament ⁴⁵⁹

Korrespondanse vedrørende Erling Vidkunsson

Ant.	Kilde	År	Utstedt	Fra	Innhold
1	DN I nr. 176	1324	Bergen	5 menn	Taksering
2	DN nr. 177	1324	Bergen	Arnfinn Eilivsson og Anund <i>imba</i>	Salgsbrev
3	DN I nr. 163	1321	Vågan	Ogmund prest og Ivar Lagmann	Vitnebrev
4	DN I nr. 190	1327	Bergen	Ole og Ragnhild	Salgsbrev
5	DN II nr. 167	1329	Asker	Biskop Salomon	Makeskiftebrev
6	DN I nr. 204	1330	Bergen	Jon av Lübeck, Jon <i>skæringær</i> , og Alv Ivarsson	Salgsbrev
7	DN I nr.225	1333	Kvåle	2 prester og 5 menn	Vitnebrev
8	DN XII nr.88	1338	Bergen	Erlings ombudsmann	Salgsbrev
9	DN I nr. 285	1343	Veøy	2 menn, 1 prest	Vitnebrev
10	DN V nr. 171	1344	Giske	7 navngitte menn + 1 prest	Vitnebrev
11	RN V nr. 917	1347?	?	1 sira og 2 menn	Vitnebrev
12	DN II nr 280	1347	Veøy	4 menn	Vitnebrev
13	DN II nr. 306	1350	Giske	2 menn	Vitnebrev
14	DN I nr. 326	1352	?	Kolbein Toresson	Salgsbrev
15	DN I nr 338	1353	Giske	Kolbein Toresson	Avhendingsbr.
16	RN V nr. 371	1338-1355?	?		Sjelehjelp

⁴⁵⁸ Jeg har valgt å kalle brevene privatbrev, siden erkebiskopen hilser til Erlings familie. For øvrig så bærer brevene preg av å ha politisk innhold, men det er tydelig at erkebiskopen også har god kjennskap til Erling familie.

⁴⁵⁹ I testamentet står det: J namfne fadur sonar ok heilaghs anda gerir ek Eilin Þordar dotter heill at samuiti þo at kronk till likams þetta mit testamentum. Jeg antar at dette er den samme Elin Toresdatter som tilhører Giske-ætten. Hun testamenterer blant annet gaver til sin datter Ingebjørg i testamentet og dette heter også datteren til Erling Vidkunsson og Elin Toresdatter. Så på tross av skrivemåten Tordsdatter i dette testamentet, er det ting som tyder på at dette er fru Elin av Giske.

17	DN V nr. 171	1344	Giske	Åtte menn	Vitnebrev
18	DN I nr. 326	1351	Sunnmøre?	Kolbein Thoresson	Vitnebrev

Korrespondanse fra Erling Vidkunsson

Ant.	Kilde	År	Utstedt	Til	Innhold
1	RN IV nr.222	1323	?	1 lagmann + 1 mann	Instruks
2	RN IV nr.266	1324	?	3 menn	Instruks
3	RN IV nr. 659	1329	?	Sigurd Jatgeirsson	Fullmaktsbrev
4	RN IV nr. 660	1329	?	Gravinne Katrin	Kvittering
5	DN XII nr.87	1337	Bergen	Hallvard Åsmundsson	Fullmaktsbrev
6	RN V nr. 102	1338?	Ikke nevnt	Biskop Håkon	Kirke
7	RN V nr. 103	1338?	?	Biskop Håkon	Kirke
8	RN V nr. 113	1338?	Viken?	Biskop Håkon	Politisk
9	DN I nr. 253	1338	Bergen		Vitnebrev
10	RN V nr.265	1339?	?	Biskop Håkon	Politisk
11	RN V nr. 286	1340?	?	Biskop Håkon	Politisk
12	RN V nr. 412	1341?	?	Biskop Håkon	Politisk
13	DN II nr. 279	1347	Giske	Sigurd Hermundsson	Stevning
14	RN V nr. 938	1343-1347?	Ikke nevnt	Jorunn og Tore Tandre	Forliksbrev
15	DN II nr. 285	1347	Bergen		Domsbrev
16	DN V nr.193	1347	Lödöse		Testament
17	RN nr.1011	1348	Oslo		Domsbrev
18	DN II nr.323	1354	Romsdalen	Ingebjørg	Gavebrev

Korrespondanse til Erling Vidkunsson

Ant.	Kilde	År	Utstedt	Fra	Innhold
1	DN I nr. 175	1324	Bergen?	Harald	Gavebrev
2	DN I nr. 181	1325	Bergen	Jon Arneson og Arne Kolbjørnsson	Kvittering
3	RN IV nr 373	1325?	Bergen	Erkebiskop Eiliv	Politisk
4	RN IV nr 386	1325?	Viken	Erkebiskop Eiliv	Politisk
5	DN VI nr 119d	1326	Avignon	Pave Johannes	Akkreditiv
6	DN II nr. 169	1329	Kirkwall	Grevinne Katrin	Vedrørende kjøp av jord på Orknøyene
7	DN II nr 170	1329	Kirkwall	Grevinne Katrin	Kjøpebrev
8	DN I nr. 207	1330	Tønsberg	Svein Sigurdsson	Gavebrev
9	DN III nr. 161	1331	Bergen	Erlend Serksson	Kvittering
10	RN V nr. 17	1337?	Ikke nevnt	Kong Magnus	Møteinnkalling
11	DN VIII nr. 95	1337?	Bergen?	Biskop Håkon	Privat
12	DN VIII nr. 107	1338	Bergen	Biskop Håkon	Kirkeanliggende
13	DN VII nr. 150	1338	Bergen	Biskop Håkon	Politisk
14	DN VIII nr. 114	1338?	Bergen?	Biskop Håkon	Politisk
15	RN V nr. 188	1338?	Ikke nevnt	Bjarne Erlingsson	Politisk
16	DN VIII nr. 116	1338?	Bergen	Biskop Håkon	Politisk
17	DN VII nr. 165	1339	Bergen	Biskop Håkon	Politisk
18	DN VIII nr. 120	1339	Ulvøysund	Biskop Håkon	Politisk
19	DN VIII nr. 123	1339	Bergen	Biskop Håkon	Politisk
20	DN VIII nr. 125	1340	Bergen	Biskop Håkon	Politisk
21	RN V nr 329	1340?	Bergen?	Fehirde Gunnar Toraldeson Hvit	Politisk
22	DN VIII nr. 127	1340	Bergen	Biskop Håkon	Politisk
23	DN VIII nr. 137	1341	Bergen	Biskop Håkon	Politisk
24	RN V nr. 462	1341?	Lübeck?	Byrådet i Lübeck	Politisk
25	RN V nr. 468	1341?	?	Ivar Ogmundsson	?
26	DN VIII nr. 144	1341	Bergen	Biskop Håkon	Politisk
27	RN V nr. 491 a	1341	Ikke nevnt	Ivar Ogmundsson	Privat
28	DN I nr. 294	1345	Avignon	Pave Clemens	Avlatsprivilegium
29	DN VI nr. 174	1345	Avignon	Pave Clemens	Skrifteprivilegium

Korrespondanse til Sigurd Havtoresson

Ant.	Kilde	År	Utstedt	Fra	Innhold
1	DN VII nr. 229	1351	Avignon	Pave Clemens	Skrifteprivilegium
2	RN VI nr. 324	1347-1355?	?	Pål Sigurdsson	
3	RN VI nr. 531	1357-1358?	?	Svale Olversson	Kvittering
4	DN I nr. 379	1363	Giske	3 menn	Vitnebrev om salg
5	DN I nr. 380	1363	Giske	Rådsmann Svein Eiriksson og Otte Arnesson	Vitnebrev om salg
6	DN II nr. 375	1363	Bergen?	Lagmann Josef K.	Domsbrev
7	RN VI nr. 1048	1365?	Stralsund?	Hansadagen i Stralsund	
8	RN VI nr. 1090	1365?	Värmland?	Lagmann Bjørn djäkn	Fradømming av jord
9	RN VI nr. 1120	1366?	Lübeck?	Hansadagen i Lübeck	Påminnelse
10	RN VI nr. 1128	1366?	Lübeck?	Hansadagen i Lübeck	Div. krav

Korrespondanse vedrørende Sigurd Havtoresson

Ant.	Kilde	År	Utstedt	Fra	Innhold
1	DN I nr. 248	1353	Fron	8 menn	Arveforlik
2	DN II nr. 319	1353	Båhus		Skipan
3	DN II nr. 326	1354	Båhus	Erkebiskop Olav	Makeskiftebrev
4	DN I nr. 345	1355	Bergen	Peter Håkonsson	Avhendingsbrev
5	RN VI nr. 441	1356-1357?	?	Kong Magnus og kong Håkon	Pantsettingsbrev
6	DN II nr. 342	1358	Stange?	Lagmann Sigurd Eiriksson	Vitnebrev
7	DN II nr. 365	1361	Båhus	Kong Magnus og kong Håkon	Gavebrev
8	RN VI nr. 1119	1366?	Lübeck?	Hansadagen i Lübeck	Informasjonsbrev
9	DN I nr. 394	1367	Bjarkøy	6 menn	Vitnebrev om kjøp
10	DN II nr. 403	1369	Ullensaker?	5 menn	Provsbrev
11	RN VI nr. 1402	1369	Båhus	Kong Håkon VI Magnusson	Kunngjøring
12	DN III nr. 490	1390	Sodger	3 menn	vitnebrev
13	DN II nr. 572	1402	Bergen		vitnebrev
14	DN II nr. 580	1404	Steig	Lagmann Olaf Skulesön	provsbrev

Korrespondanse fra Sigurd Havtoresson

Ant.	Kilde	År	Utstedt	Til	Innhold
1	RN VI nr. 529	1357-1358?	?	Svale Olversson	Pantebrev
2	RN VI nr. 530	1357-1358?	?		Pantebrev
3	DN III nr. 308	1365?	?	Lagmann Birger djäkn	Uenighet om jord
4	DN XIII nr. 32	1371	Sudreim	Bøndene på Raumarike	Kunngjøring
5	DN II nr. 418	1371	Eidsvoll		Vidisse av domsbrev
6	DN III nr. 372	1371	Huseby	Gudmund Haarekstad	Salgsbrev
7	DN I nr. 448	1378	Bergen	Erling Einarsson	Gavebrev

Korrespondanse vedrørende Ingebjørg Erlingsdatter

Ant.	Kilde	År	Utstedt	Fra	Innhold
1	DN II nr. 260	1354	Nes i Romsdalen	Erling Vidkunsson	Gavebrev
2	DN I nr. 394	1367	Bjarkøy		Vitnebrev
3	DN II nr. 429	1373	Nidaros	Korsbrødrene i Nidaros	Vidisse av gavebrev

Korrespondanse fra Håkon Sigurdsson

Ant.	Kilde	År	Utstedt	Innhold
1	DN I nr. 537	1391-1392?	Bergen	Oversikt over gitte gaver
2	DN I nr. 604	1405	Bergen	pantsetting

Korrespondanse vedrørende Håkon Sigurdsson

Ant.	Kilde	År	Utstedt	Fra	Innhold
1	DN I nr. 621	1409	Bergen	Lagmann Einar Eindridsson	Arvetvist

Korrespondanse vedrørende Sigrid Erlendsdatter

Ant.	Kilde	År	Utstedt	Fra	Innhold
1	DN I nr. 621	1409	Bergen	Lagmann Einar Eindridsson	Arvetvist
2	DN I nr. 705	1425	Bergen	Prost Peter Boason	Vitnebrev
3	DN I nr. 706	1425	Giske	5 menn	Vitnebrev

Korrespondanse fra Margareta Eilivsdatter

Ant.	Kilde	År	Utstedt	Innhold
1	DN II nr. 639	1416	Bergen	Makeskifte ⁴⁶⁰
2	DN III nr. 647	1419	Manvik?	Kvittering for ombud
3	DN I nr. 671	1420	Hisingby	gavebrev
4	DN I nr. 683	1422	Bergen	Vitnebrev om arv

Korrespondanse vedrørende Sigurd Jonsson

Ant.	Kilde	År	Utstedt	Fra	Innhold
1	DN III nr 645	1417	Elstad	To menn	Jordskifte
2	DN III nr 645	1419	Lom	To lagrettemenn	Salgsbrev
3	DN I nr. 671	1420	Hisingby	Margareta Eilifsdatter	Gavebrev
4	DN I nr. 683	1422	Bergen	Margareta Eilifsdatter	Vitnebrev i forb. med arv
5	DN I nr. 699	1424	Nidaros	Erkebiskop Eiliv	Arvetvist i forb. med Giskegodset
6	DN I nr. 700	1424	Nidaros	Lagmann Olaf Nikolasson	Arvetvist i forb. med Giskegodset
7	DN I nr. 705	1425	Bergen	Prost Peter Boason	Vitnebrev
8	DN I nr. 706	1425	Giske	5 menn	Vitnebrev
9	DN I nr. 713	1426	Bergen	16 menn	Utsettelse av arvesak
10	DN IX nr276	1439	Oslo	Gudmund Helgesson	Kunngjøring
11	DN III nr 759	1440	Botheim	3 lagrettemenn	Salgsbrev
12	DN II nr. 743	1441	Båhus	Væpner Kolbjørn Gerst	Bekreftelse
13	DN III nr 762	1441	Våge?	To menn	Salgsbrev
14	DN V nr 711	1442	Voleseter	12 menn	Kunngjøring
15	DN II nr. 743	1445	Oslo	Ridder Olaf Håkonsson, lagmann Herlag Mathisson, 5 menn	Overenskomst
16	DN I nr. 802	1447	Tønsberg	Jon Nilsson Skak	Salgsbrev
17	DN II nr. 774	1447	Kjøbenhavn	8 riddere	Skifte
18	DN II nr. 808	1454	Vardeberg	Kong Kristian I	Lensrettigheter

Korrespondanse fra Sigurd Jonsson

Ant.	Kilde	År	Utstedt	Innhold
1	DN I nr. 677	1422	Hisingby	Stadfesting
2	DN III nr. 674	1424		Stadfesting
3	DN II nr. 684	1425	Bergen	Stadfesting
4	DN III nr. 808	1449	Oslo	Kunngjøringer
5	DN V nr. 779	1452	Tønsberghus	Salgsbrev

⁴⁶⁰ Makeskiftet gjelder gården Hundeid i Aure sogn på Nordmøre og alt øde jordegods aom Margareta og mannen Diderik Vistenakker eier på Sunnmøre.

Kilder

Diplomatarium Norvegicum bd. I-XXI. (Kristiania/Oslo) 1847-1976.

Regesta Norvegica bd. I-VI. Oslo 1989-97.

Norske Regnskaber og Jordebøger fra det 16de Aarhundrede. I – V. Christiania 1888.

Aslak Bolts jordebok, utgitt ved Jon Gunnar Jørgensen, Riksarkivet, Oslo 1997.

Ordbøker, oppslagsbøker

Aschehough og Gyldendals store Norske leksikon. Oslo, Kunnskapsforlaget 1979.

Heggestad, Leiv, Finn Hødnebo og Erik Simensen. *Norrøn ordbok*, Det Norske Samlaget 1975

Norsk biografisk leksikon/ redaktion 1923-1983. Edv.Bull, Anders Krogvik, Gerhard Gran. Oslo, Aschehough.

Rygh, Oluf: *Norske Gaardsnavne. Oplysninger samlede til brug ved Matrikelens Revisjon/ efter offentlig Foranstaltning udgivne med tilføiende Forklaringer. Bd XIII.* 1897-1936.

Litteraturliste

Aronsen, Elisabeth: *Skrift og rett. Utviklingen av en skriftkultur i Telemarks rettsystem i perioden 1300-1450.* Hovedfagsoppgave i historie, Universitet i Oslo 1999.

Bagge, Sverre: *Mennesket i middelalderens Norge. Tanker, tro og holdninger 1000-1300.* Aschehoug 1998.

Bagge, Sverre og Mykland, Knut: *Norge i dansketida 1380-1814.* J.W. Cappelens Forlag A.S. 1987

Bjørkvik, Halvard: *Aschehoughs Norgeshistorie, bind 4, H.* Aschehough & Co. Oslo, 1996.

Blom, Grethe A: *Norge i union på 1300-tallet. Kongedømme, politikk, administrasjon og forvaltning 1319-1380.* Tapir Forlag 1992.

Bæra, Sverre: *Lensmannsinstitusjonen i Noreg ca. 1270-1570. Funksjonar og relasjonar.* Hovedoppgåve i historie, våren 1967.

Clanchy, M.T: *From Memory to Written Record.* Blackwell, London, 1979.

Dale, Bjørn Jonson: *Sunnmørsfuten gjennom lenstida*. Artikkel hentet fra *I balansepunktet. Sunnmøres eldste historie ca. 800-1660*, Sunnmørsposten Forlag, Ålesund, i samarbeid med studiegruppa for Sunnmøre, Universitetet i Bergen 1994, s.251-267.

Det norske ødegårdprosjektet nr.1.

Fet, Jostein: *”Lesande bønder. Litterær kultur i norske allmugesamfunn før 1840”*. Universitetsforlaget, Oslo 1995.

Fladby, Rolf: *Fra lensmannstjener til kongelig majestets fogd*, Universitetsforlaget 1963.

Floater, Tine Berg: *Med nøkler i beltet og loven i ryggen. Kvinners stilling i rettssystemet i Norge i hundreåret etter Landslovens innføring (1274-1370)*. Hovedfagsoppgave i historie, Universitetet i Oslo 1997.

Goody, Jack: *The Logic of Writing and the Organization of Society*, Cambridge University Press, 1987.

Hamre, Lars: *Innføring i diplomatikk: forelesningar*, Oslo Universitetsforlaget 1972.

Hamre, Lars: *Norsk historie frå om lag år 1400, forelesningar*, Universitetsforlaget, 1968

Hamre, Lars: *Skrift og samfunn. Eit møte mellom nytt og gammalt. Små refleksjonar om eit stort emne*, i Dag Michalsen & Knut Sprauten(red.) *Rett og historie. Festskrift til Gunnar Sandvik* Oslo.1997.

Helle, John Lorents: *Sysselmanns og fehirdeinstitusjonen i Bergen på 1300-tallet*. Hovedoppgåve i historie. Universitetet i Bergen 1971.

Helle, Knut og Nedkvitne, Arnved :artikkel (1982): *Sentrumsdannelser og byutvikling i norsk middelalder*.

Helle, Knut: *Kirken og samfunnet*, Aschehougs Norges Historie ,bd 3, Aschehough &Co. Oslo 1996.

Helle, Knut: *Gulatinget og Gulatingslova*. Leikanger: Skald, 2001.

Helle, Knut: *Konge og gode menn i norsk riksstyring*, Universitetsforlaget, 1972.

Helle, Knut: *Norge blir en stat 1130 – 1319*, Universitetsforlaget – Oslo 1974.

Hellerud, Synnøve Veinan: *Rådmenn i byens tjeneste eller i kongens? : om rådmennene i Tønsberg i seinmiddelalderen*. Hovedfagsoppgave i historie, Universitetet i Oslo 1995.

Herteig, A: *Kaupangen i Borgund, Bygdebok for Borgund og Giske I*, 1957

Holm-Olsen, Ludvig: *Med fjærpenne og pergament. Vår skriftkultur i middelalderen*, Cappelen Oslo 1990.

Holmsen Andreas: *Bonde-økonomi og fisker-økonomi i Norge i slutten av middelalderen*, i Heimen XVI 1975.

Holmsen, Andreas: *Gård og gods i Norge*. Universitetsforlaget, Oslo 1966.

Holmsen, Andreas: *Norges historie: fra de eldste tider til 1660*, Universitetsforlaget, 1977

Hødnebo, Finn: *Drapsbrev*, i John Ole Askedal, Harald Bjorvand og Eyvind Fjeld Halvorsen(red.), *Festskrift til Ottar Grønvik*, 1991.

Imsen, Steinar: *Norsk Bondekommunalisme fra Magnus Lagabøte til Kristian Kvart, del I*, Tapir Forlag, 1990

Jansson, Sven-Bertil: *Attityder till literacy. Några exempel ur svenskspråkiga texter från senmedeltiden* i Lindell (red) Stockholm 1994.

Johnsen ,Arne Odd: *Den middelalderske bakgrunnen* i Kristiansunds historie I, 1982.

Keynes, Simon: Artikkel trykt i Mc.Kitterick, Rosamond: *The uses of Literacy in early Mediavel Europe*, Cambridge University Press 1990.

Kolsrud, Oluf: *Presteutdanning i Noreg*. Oslo 1962.

Kolsrud, Sigurd: *Heidmarksbrev 1315-1560*. Hovedoppgave i norsk. Universitetet i Oslo 1913

KLMN: *bygsel, domkapitel, domróf, donasjon, Englandshandel, Eysteins jordebok, fogd, geistlighetens handel – Island, gáve, indulgens , indulgensbrev, jordeiendom, kirkeværger, kyrkans finanser, lagman, lagting, landskyld, landsvist, lensregnskaper-Danmark, lensregnskaper-Sverige, makeskifte, official, Olafsskatt, provent, pertinensformler, prästämbete, skatter, sogn, synode, sysle, sysselmann, testament, ting, vebånd.*

Kvamme, Sigrunn: *Eigedomstilhøve på Sunnmøre. Giskegods og anna gods*. Hentet fra *I balansepunktet. Sunnmøres eldste historie ca. 800-1660*. Sunnmørsposten Forlag i samarbeid med studiegruppa for Sunnmøre, Universitetet i Bergen 1994, s. 267-280.

Laxdæla saga. Oversatt av Bjarne Fidjestøl. Det norske samlaget 1968.

Larsen, Stein Ugelvik: *Den sunnmørske handel i middelalderen*. Hentet fra *I balansepunktet. Sunnmøres eldste historie ca. 800-1660*. Sunnmørsposten Forlag i samarbeid med studiegruppa for Sunnmøre, Universitetet i Bergen 1994,s.166-189.

Liestøl, Aslak: *The Literate Vikings*. The sixth Viking congress 1969. Trykt 1971.

McKitterick,Rosamund: *The Carolingians and the Written Word*. Cambridge University Press 1989.

Møre og Romsdal. Bygd og by i Norge. Gyldendal Norsk Forlag. Oslo 1977

Nedkvitne, Arnved og Norseng, Per: *Byen under Eikaberg, Oslo bys historie*, bind I, Oslo 1991.

Nedkvitne, Arnved: *Mens Bønderne seilte og Jæggerne for. Nordnorsk og vestnorsk kystøkonomi 1500-1730*. Universitetsforlaget 1988

Nedkvitne, Arnved: *Møte med døden i norrøn middelalder. En mentalitetshistorisk studie*. Cappelen Akademisk Forlag, 1997.

Nedkvitne, Arnved: *Runepinner og handelshistorie*. Artikkel i *Historisk Tidskrift* 1989.

Nedkvitne, Arnved: *Utenrikshandelen fra det vestenffjelske Norge 1100-1600*. Dr.avh. 1983.

Norges gamle Love indtil 1387. Utgitt ved Rudolf Keyser og Peter Andreas Munch, Christiania 1846.

Norges gamle love. Anden rekke, 1388-1604, (NGL-2) Christiania, 1912.

Olsen, Ludvig Holm: *Med fjærpenn og pergament. Vår skriftkultur i middelalderen*. Cappelen 1989.

Olsnes, Annund: *Kvitseid bygdesoge III. Kultursoga frå dei eldste tider til kring 1820*, Kvitseid Kommune, 1987

Ong, Walter: *Orality and Literacy. The Technologizing of the Word*, 1982. London 1982.

Robberstad, K : *Retts saga I*. Universitetsforlaget 1976. Oslo – Bergen – Tromsø.

Rygg, Johan Anton Rønneberg: *Fra spontanitet og voldsglede. Til selvkontroll og avsky for vold? En mentalitetshistorisk studie i voldsforståelse på det førstatlige Island og i det statlige Norge ca. 1180-1300*. Hovedfagsoppgave i historie, Universitetet i Oslo 1997.

Sandberg, Per-Øivind: *Jordeboka over Hans Sigurdssons norske godskompleks. Et forsøk på rekonstruksjon av Sudrheimættens jordegods i Norge ca. 1500*. Hovedoppgave i historie, Universitetet i Oslo 1970.

Sandberg, Per-Øivind: *Gørvel Fadersdatters regnskap over Giske og Giskegodset 1563*, Kjeldeskriftfondet, Oslo 1986.

Sandnes, Jørn: *Bosetning og økonomi*. Norske Historikere i Utvalg V, Universitetsforlaget 1981.

Sandnes, I: *Ødetid og gjenreisning. Trøndsk busetningshistorie ca. 1200-1600*. Oslo-Bergen-Tromsø 1971

Schousboe, Karen: *Literacy and Society in Medieval Denmark*, i Schousboe og Trolle Larsen, *Literacy and Society*, København, Akademisk Forlag 1989.

Seim, Karin F: *Runematerialet på Bryggen*. Kulturkonferansen for Hordaland 1988, Seksjon forskning 11.

Seip, Jens Arup: *Lagmann og lagting i senmiddelalderen og det 16de århundre*, Det Norske Videnskaps-Akademi, 1934.

Seip, Jens A. : *Sættargjerden i Tunsberg og kirkens jurisdiksjon*, Det Norske Videnskaps-Akademi, 1942.

Snorre Sturlason: *Norges kongesagaer*, bind I. LibriArte AS 1995. s

Solli, Brit: *Veøyboka* , Romsdalsmusseet 1999.

Steinnes, Asgaut: *Gamal skatteskippnad i Noreg II*, Oslo 1982.

Steinnes, Asgaut: *Tiend-Uppgåvane i biskop Øysteins jordebok*". Festskrift til Halvdan Koht på sekstiårsdagen 7de juli 1933.

Sulebust, Jarle: *Bosetning og næringsforhold i Borgund sogn ca.1300-1600*, Hovedfagsoppgave i historie, Universitetet i Bergen 1977.

Sverres saga, i *Skálholtsbók yngsta*, utg. A.Kjær & L.Holm-Olsen, Kristiania 1910- Oslo 1947; overs. H. Koht: *Den norrøne litteraturen 4*, Oslo 1962.

Utne, Bjørn Saxe: *Høvedsmanns-institusjonen i det nordenfjelske Norge 1500-1524*. Hovedoppgave i historie. Universitetet i Bergen 1970.

Wåge, Hilde: *Drapsakene i norsk seinmiddelalder; prosedyre, straff, frekvens, motiv og miljø. (sic)*, Hovedfagsoppgave i historie, Universitetet i Bergen 1990.

Øvrebø, Egil: *Om busetnaden i ei vestlands innlandsbygd, Jølster, på 1500- og 1600-tallet*. Hovedfagsoppgave i historie Oslo 1956.